

ESKİ TÜRKÇEDE İŞLEVSEL BAĞLAMDA ÇATI EKLERİ

MUHARREM YILDIZ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ESKİŞEHİR, 2014

**ESKİ TÜRKÇEDE İŞLEVSEL BAĞLAMDA ÇATI
EKLERİ**

Muharrem YILDIZ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

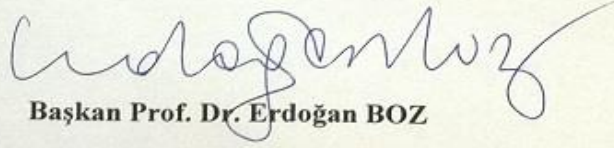
YÜKSEK LİSANS TEZİ

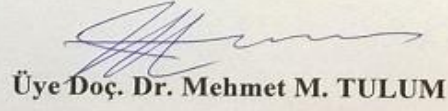
Eskişehir

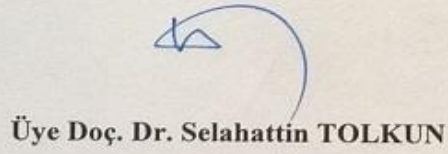
2014

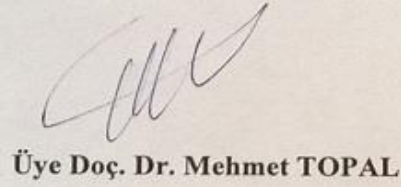
T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

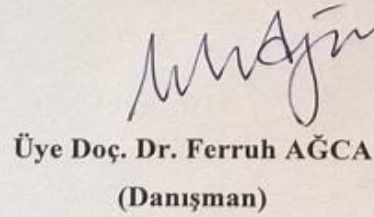
Muharrem YILDIZ tarafından hazırlanan Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri başlıklı bu çalışma 05.06.2014 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Üye Doç. Dr. Mehmet M. TULUM

Üye Doç. Dr. Selahattin TOLKUN

Üye Doç. Dr. Mehmet TOPAL

Üye Doç. Dr. Ferruh AĞCA
(Danışman)

.../ .../ 20....

Doç. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

14/04/2014

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kurulan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durum saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Muharrem YILDIZ

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE İŞLEVSEL BAĞLAMDA ÇATI EKLERİ

YILDIZ, Muharrem

Yüksek Lisans-2014

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Araştırmada Eski Türkçedeki çatı eklerinin yüklendiği farklı görevler ile çatı eklerinin yeniden tanımlanması ve kategorize edilmesi konu edinilmiştir. Türk runik harfli çevreden, Maniheist ve Budist çevreden, Karahanlı, Eski Anadolu, ve Türkiye Türkçesinden seçilen örnekler ile çatı eklerinin Eski Türk dili alanında işlevlerine göre tanımlanması amaçlanmıştır.

Birinci bölümde çatı kavramının dilbilimsel açıdan izahına çalışılmıştır. İkinci bölümde klasik dilbilgisi anlayışına göre Türkiye Türkçesi alanında çatı kavramının işlenişi konu edinilmiş ve bu anlayışa göre konunun izaha muhtaç yönleri belirlenip, dilbilgicilerin konuyla ilgili farklı görüşleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde, her bir çatı ekinin Eski Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesindeki işlevleri hakkında bilgi verilmiştir. Çatı eki almış olan fiiller, belirlenen eserlerden taranmış ve bu eklerin çatı içerisinde ve çatı haricindeki işlevleri veya işlevsiz durumları beş başlık altında tasnife çalışılmıştır.

Eski Türkçede çatı eklerinin bazı örneklerde çatı değişimine sebep olmayıp sadece türetimlik işlevi gördüğü, -(X)n- ve -(X)t- ekli pek çok örnekte bu eklerin pekiştirme amaçlı kullanıldığı, günümüz Türkiye Türkçesinde ettirgenlik işlevi ile kullanılan -(X)t-, -DXr- eklerinin Eski Türkçede işlev kaymasına uğrayarak edilgenlik işlevi gördüğü, günümüz Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste gelebilme durumu belirli kaidelerle sınırlandırıldığı halde Eski Türkçede bazı fiillerin bu kaidelere aykırı biçimde şekillendiği vb. sonuçlara ulaşılmıştır.

ABSTRACT

VOICE SUFFIXES IN FUNCTIONAL CONTEXT IN OLD TURKISH

YILDIZ, Muharrem

Department of Turkish Language and Literature

Turkish Language Branch of Science

Master Degree-2014

Adviser: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

In the current study, together with different functions of voices in old Turkish, redefining and categorizing the suffixes are mentioned. The purpose is to define voices according to their functions in old Turkish with the samples selected from Turkish Runic alphabet Manicheist and Buddhist, Karakhanid, Old Anatolia and present Turkish.

In the first part, the concept of voice is tried to be explained as regards to linguistics. In the second part, the use of the concept of voice is explained according to the classical grammar understanding and based on this understanding the parts which need to be explained are determined and different views of linguists about the subject are stated. In the third part, the functions of each suffix of voice in Old Turkish and present Turkish are stated. Verbs which take suffixes are searched in determined works and the position of these suffixes both in internal and external functions or dysfunctions are tried to be classified in five categories.

The results of the study are as follows. In old Turkish, in some examples, the suffixes of voix do not bring about a change in voix, but function only in derivation. The suffixes -(X)n- and -(X)t- are used with the purpose of reinforcement in several examples. The suffixes -(X)t- and -(X)r-, which are used for the function of causatives in present Turkish, are used for the function of passives in Old Turkish after a change in function. Although the situation of the overlap of the suffixes in present Turkish is restricted by certain rules, some verbs in Old Turkish are formed against these certain rules.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xii
ÖNSÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMSEL AÇIDAN ÇATI KAVRAMI

1.1. Türkiye Türkçesinde Çatı Kavramına Dilbilimsel Yaklaşımlar.....	5
1.2. Aktif ve Pasif Eylemlerin Çatı ile Olan İlişkisi.....	8
1.3. Türkiye Türkçesinde Çatı Kurma Yöntemleri.....	12
1.3.1. Morfolojik Yöntem.....	12
1.3.2. Sentaktik Yöntem.....	14
1.3.3. Leksik Yöntem.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇATI

2.1. Çatı Nedir?.....	18
2.2. Çatı Eklerinin Yapım Eki Fonksiyonu.....	20
2.3. Fiilin Nesne ile İlişkisi.....	25
2.4. Fiilin Özne ile İlişkisi.....	29
1.4.1. Etken Çatı.....	29
1.4.2. Edilgen Çatı.....	31

1.4.2.1. Geçişli Fiil Kök veya Gövdeleriyle Kurulan Edilgen Fiiller.....	32
1.4.2.1. Geçişsiz Fiil Kök veya Gövdeleriyle Kurulan Edilgen Fiiller.....	34
1.4.3. Dönüştürücü Çatı.....	35
1.4.4. Ettirgen Çatı.....	37
1.4.5. İşteş Çatı.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇATI EKLERİ VE İŞLEVLERİ

3.1. Giriş.....	44
3.2. -(X)t-	45
3.2.1 -(X)t- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	46
3.2.2. -(X)t- Ekli Biçimlerde İşlev Kayması.....	51
3.2.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)t- Eki.....	52
3.2.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan -(X)t- Eki.....	57
3.3. -DXr-.....	89
3.3.1. -DXr- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	91
3.3.2. -DXr- Ekli Biçimlerde İşlev Kayması	93
3.3.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -DXr- Eki.....	94
3.3.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan -DXr- Eki.....	97
3.4. -(X)r- ~ Ar-.....	126
3.4.1. -(X)r- ~ Ar- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	128
3.4.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)r- Eki.....	129

3.4.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-(X)r-$, $-Ar-$ Eki	132
3.5. $-(X)ş-$	145
3.5.1. $-(X)ş-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	147
3.5.2. $-(X)ş-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kayması.....	149
3.5.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-(X)ş-$ Eki.....	150
3.5.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-(X)ş-$ Eki.....	153
3.6. $-(X)l-$	166
3.6.1. $-(X)l-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	169
3.6.2. $-(X)l-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kayması.....	174
3.6.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-(X)l-$ Eki.....	174
3.6.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-(X)l-$ Eki.....	188
3.7. $-(X)n-$	207
3.7.1. $-(X)n-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	209
3.7.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-(X)n-$ Eki.....	219
3.7.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-(X)n-$ Eki.....	238
3.8. $-(X)z-$	252
3.8.1. $-(X)z-$ Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı.....	252
3.8.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-(X)z-$ Eki.....	253
3.8.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-(X)z-$ Eki.....	254
3.9. $-gUr-$	254
3.9.1. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-gUr-$ Eki.....	255
3.9.2. Çatı İşlevi ile Kullanılan $-gUr-$ Eki.....	257
3.10. $-DAr-$	260
3.10.1. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan $-DAr-$ Eki.....	260
3.11. $-k-$	261

3.5.1. Çatı İşlevi ile Kullanılan –(X)k- Eki.....	262
3.12. Kaide Dışı Çatı Ekleri.....	262
SONUÇ	268
TABLolar	273
KAYNAKÇA	274

KISALTMALAR

BK : Bilge Kağan Yazıtı

K : Kültigin Yazıtı

T : Tunyukuk Yazıtı

AY : Altun Yaruk

IB : Irk Bitig

IKP : İyi ve Kötü Prens Öyküsü

KB : Kutadgu Bilig

DK : Dede Korkut

B. T. S. : Büyük Türkçe Sözlük

ÖNSÖZ

Sadece bir iletişim aracı olmasının ötesinde nesnelere ve olgular dünyasının anlamlandırılmasına temel teşkil eden dil, oldukça kompleks bir yapıya sahiptir ve bu yapıyı oluşturan her bir öge yapının bütünü kadar önemlidir. Her bir dil ögesi bu yapının olmazsa olmazlarından biridir. Bu nedenle dil üzerinde çalışılacak alan ne kadar dar olursa olsun, dilin bütünlüğü açısından büyük önem arz etmektedir.

Çatı kategorisi bu yapı içerisinde hususi bir alana sahiptir ve dilin leksik, semantik, gramatik alanlarıyla doğrudan ilişkili olduğundan çok boyutluluk göstermektedir. Çatı konusunun bu çok yönlülüğü dilbilimcilerin ve dilbilgicilerin konuyu farklı bakış açılarıyla ele almalarına neden olmuş, ancak konunun izahı pek çok yönüyle netlik kazanamamıştır. Çatının gramatik veya leksik alana mı ait olduğu, geçişlilik ve geçişsizliğin çatı içerisindeki yeri, çatı eklerinin türetimsel işlevi, çatı eklerinden birini aldığı halde sadece oluş ifade eden eylemlerin çatı içerisindeki yeri gibi pek çok alt başlığın tartışmaya açık olması ve konuyu tek bir bakış açısıyla değil, morfo-sentaktik-semantik bir düzlemde çok boyutlu olarak ele alma zorunluluğu konu üzerinde çalışmayı güçleştirmektedir. Ancak dile gönül vermiş dil araştırmacıları için çatı, işlev sahası çok geniş olduğundan ve dilin hemen hemen bütün alanlarıyla ilintili olduğundan ayrı bir gizem ve önem kazanmıştır.

Çatı kategorisi dilbilgisi kaynaklarında genellikle morfolojik bakış açısıyla ele alınmış ve hangi ekin hangi çatıyı karşıladığı kesin çizgilerle belirlenmiştir. Halbuki Eski Türkçede, adı geçen eklerin farklı çatı formlarını karşıladığı örnekleri veya çatı dışında hususi bir işlevle kullanıldığı yapıları tespit etmek mümkündür. Bu çerçevede tezimiz, çatı ekleri olarak adlandırılan eklerin Eski Türkçede çatı kurma ve çatı haricindeki işlevlerini belirlemeyi, buradan hareketle de bugüne kadar yapılan tanımların dışında çatı eklerinin kesin bir çizgiyle birbirinden soyutlanamayacağı ve bu çerçevede iç içe geçmiş işlevlerinin bulunduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır.

Tezimiz Eski Türkçe ve günümüz Türkiye Türkçesinde çatı konusunu kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Tarihsel, modern Türk dili metinlerinden fişleme esasıyla tespit edilen veriler tezin giriş kısmında ortaya konulan kuramsal çerçevede diyakronik ve senkronik bakış açısıyla karşılaştırmalı dilbilim esasıyla yorumlanmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde Türkiye Türkçesinde çatı konusuna dilbilimcilerin getirdiği izahlar, ikinci bölümde ise Türkiye Türkçesi gramerlerinde çatı konusuyla ilgili görüşler aktarılmış ve tartışmaya açılmıştır. Üçüncü bölümde ise Eski Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan her bir çatı ekinin işlevleri açıklanmış ve fişlenen örnek cümleler tasnif edilmiştir.

Bu çalışmayı yapmaya beni teşvik eden ve bana yol gösteren değerli hocam sayın Doç. Dr. Ferruh Ağca'ya, yüksek lisans boyunca benden desteğini esirgemeyen arkadaşım Arş. Gör. İzzet Şirin'e ve bilhassa her daim varlığına ihtiyaç duyduğum fedakar eşim Yasemin Şahin Yıldız'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Tezin Konusu

Türk runik harfli çevreden, Maniheist ve Budist çevreden, Karahanlı, Eski Anadolu, ve Türkiye Türkçesinden seçilen örnekler ile Eski Türk dili alanında çatı eklerinin işlevlerine göre tanımlanması tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

Bugün kategorize edilen çatı eklerinin tarihi Türk dili alanında geçişken olduğu örneklerin bulunması, Eski Türkçede çatı eklerinin birbirinin yerine kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte çatı eki olarak adlandırılan eklerin günümüz Türkiye Türkçesinde ve Eski Türkçede çatı haricinde farklı görevlerle de kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla tezin konusunu “*Eski Türkçedeki çatı eklerinin yüklendiği farklı görevler ile çatı eklerinin yeniden tanımlanması ve kategorize edilmesi*” teşkil etmektedir.

Tezin Amacı

Türklük bilimi araştırmalarında fiillerde çatı kavramı evrensel dilbilim bakış açısıyla sınıflandırılmış ve Türk dilinde hangi ekin hangi çatıyı karşıladığı kesin çizgilerle belirlenmiştir. Halbuki Türk dilinde adı geçen eklerin farklı tanımları da içerdiği örnekler tarihsel metinlerden tespit edilebilmektedir. Bu çerçevede tez iki hedefi amaçlamaktadır: Birinci amaç, çatı eklerinin kimi araştırmacıların ifade ettikleri gibi yapım eki mi olduğu, yine kimi araştırmacıların ifade ettiği gibi çekim eki mi olduğu, yoksa her ikisinden ayrı bir tasnife mi tabi tutulması gerektiğidir. Tezin diğer asıl amacı, bugüne kadar yapılan tanımların dışında çatı eklerinin kesin

bir çizgiyle birbirinden soyutlanamayacağı ve bu çerçevede iç içe geçmiş işlevlerinin bulunduğunu ortaya koymaktır.

Problemi

Türk dilinin hem tarihsel hem de modern alanlarında çeşitli adlarla kategorize edilen çatı eklerinin aslında birbirinin görevini yüklenecek mahiyette kullanıldığı ifade edilmektedir. Tezde çatı ekleri işlevsel bağlamda, metinlerden tespit edilen örnekler yardımıyla değerlendirilecek ve herhangi bir tanımın altında verilen ekin başka bir tanımı karşılayıp karşılamadığı sorgulanacaktır. Tezde çatı eklerinin birbirinin işlevini yüklenip yüklenemediği problemi örnekler ve daha önce ifade edilenler yardımıyla çözümlenmeye çalışılacaktır.

Önemi

Çatı eklerinin dilbilgisi içerisindeki tasnif sorunu pek çok araştırmaya konu olmuştur. Çatı eki olarak adlandırılan eklerin Türk dili içerisinde birden çok işleve sahip olması (türetimlik, çatı, oluş, geçişlilik, geçişsizlik) ve bu işlevlerin aynı bağlamda birbiri ile çakışması bu eklerin tasnifini güçleştirmektedir. Tezimiz, çatı eki olarak adlandırılan eklerin, art zamanlı bir çalışma ile, Eski Türkçedeki işlevlerine dikkat çekip eklerin temel işlevlerini tespiti çalışacak olması nedeniyle önem arz etmektedir.

Ettirgenlik, dönüşlülük, edilgenlik ve işteşlik adları ile ifade edilen çatıların sahip olduğu eklerin birbirinin yerine kullanılabildiği örnekler bize Türk dilinde bu kavramların aynı çerçevede değerlendirildiğini göstermektedir. Tez, çatı ekleri arasında bu geçişliliği gösterecek olması açısından da önemlidir.

Eski Türkçede çatı eklerinin günümüz işlevleri dışında başka görevlerle de kullanılıp kullanılmadığının tespitine çalışılacak olması tezimizin diğer bir önemli kısmını oluşturmaktadır.

Çatı eklerinin üst üste kullanışı günümüz Türkiye Türkçesinde kesin kaidelerle belirlendiği halde aynı durumun Eski Türkçede mevcut bulunup bulunmadığının sorgulanacak olması tezimizin bir diğer önemli noktasını oluşturacaktır.

Yöntemi

Kuramsal Çerçeve: Evrensel dilbiliminde çatı ekleri biçimsel sözdizimi ve sözdiziminin araştırma alanıdır. Yine çatı ekleri fiil başlığı altında aspect (görünüş) dairesi içerisinde incelenmektedir. Bu bakımdan tezde fiilin tanımı, fiilin çeşitli görünüşleri ele alınacak, çatı kavramı bu çerçevede tanımlanacak, Türk dilinde fiillerde çatı tanım ve tasnifi evrensel dilbilim kaideleri ile yeni bakış açılarıyla ifade edilecektir.

Hipotezler: Araştırmada fiilin çatısının ne olduğu, nasıl tanımlanacağı ve tasnif edileceği, çatı eklerinin hangi işlevi yüklendiği sorularına karşılık daha önce ifade edilenler vasıtasıyla çeşitli hipotezler oluşturulacaktır.

Varsayımlar: Günümüzde hangi ekin hangi çatıyı karşıladığı kesin çizgilerle belirlenmiş olmasına rağmen tarihsel süreç içerisinde söz konusu eklerin farklı tanımları da ifade ettikleri metinlerden saptanmaktadır. Bu noktadan hareketle tez, çatı eklerinin tarihsel süreç içerisinde günümüzde belirlenen fonksiyonlarının haricinde farklı çatı kategorilerini de ifade ettikleri varsayımına dayandırılacaktır.

Kapsam ve Sınırlılıklar: Tez Eski Türkçe ve günümüz Türkiye Türkçesinde çatı konusunu kapsayacaktır. Çatı konusu her iki döneme ait, o dönemin özelliklerini yansıtan şu eserler incelenerek açıklanacaktır.

Orhon Türkçesine ait incelenecek eserler: Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kagan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı.

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait incelenecek eserler: Altun Yaruk, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi, Irk Bitig

Karahanlı Türkçesi dönemine ait incelenecek eserler: Kutadgu Bilig

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait incelenecek eserler: Dede Korkut

Günümüz Türkiye Türkçesine ait incelenecek eserler: Büyük Türkçe Sözlükte ilgili fiil için verilen örnek cümle tezimize dahil edilecektir.

Veri Toplama Tekniği: Tezin kapsamı ve sınırlılıkları başlığı altında verilmiş olan tarihsel modern Türk dili metinlerinden fişleme esasıyla tespit edilecek ve bu elde edilen veriler tezin giriş kısmında ortaya konulan kuramsal çerçevede art zamanlı ve eş zamanlı bakış açısıyla karşılaştırmalı dilbilim esasıyla yorumlanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMSEL AÇIDAN ÇATI KAVRAMI

1.1. Türkiye Türçesinde Çatı Kavramına Dilbilimsel Yaklaşımlar

Çatı, anlamsal değişim ve cümle içinde ögeler arası rol dağılımında oldukça etkin olduğundan dilin anlamsal boyutunun şekillenmesinde merkezi konumda yer alır. Çatı eklerinin anlamsal değişim işlevi genellikle eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmaz; anlamsal değişim, cümle düzeyinde ögeler arasında değer kaymalarıyla sınırlı kalır. Bu değer kaymaları, cümlenin derin ve yüzey yapısında mantık çerçevesinde ve bir amaç doğrultusunda belirli değişimler meydana getirir. Bu değişimler esnasında derin yapı ile yüzey yapı arasında anlamsal boyut şekillenir. Morfo-sentaktik ve semantik düzlemde meydana gelen bu değişimlerin sebebi, amacı, işlevi ve biçimi dilbilim alanında çatı konusunun sınırlarını çizer. Akerson (2008:253) çatı bahsinde bu sınıra “*Çatı niçin değiştirilir? Bu işlemin amacı nedir? Acaba çatı, bizim bir tümcede, varlıklara biçtiğimiz değeri mi değiştirir? Varlıklara biçtiğimiz değerdeki kaymalar yalnız çatı değişimi ile mi gösterilir?*” sorularını sorarak işaret eder.

Türk dilinde dilbilgisel alandaki çatı çalışmalarında fiilin ekler vasıtasıyla biçim değiştirmesi ve bu biçimsel değişimden cümle ögelerinin etkilenişi incelenir, bu inceleme de daha çok biçimsel düzlemde yapılır. Oysaki çatı bahsini salt morfolojik düzlemde ele almak konunun izahı için yetersizdir. Çatı, morfo-sentaktik ve semantik bir düzlemde işlenmelidir. Konunun bu yönüyle açıklanmasında dilbilim çalışmaları bize her ne kadar katkı sağlasa da dilbilim alanında Türk dilinde çatı konusu ile yapılan birçok çalışma dilbilgisel çalışmalar esas alınarak hazırlandığı için konunun izahı sınırlı kalmaktadır.

Dilbilimsel alanda daha çok üretken-dönüşümlü dilbilgisi kuramının dilin iki düzlemi olarak tanımladığı derin yapı ve yüzey yapı bağlantısına dikkat edilerek konu incelenir. Çatının biçimsel yönüne ilaveten işlevsel boyutu da ele alınır ve çatı değiştirme sebepleri irdelenirken söz dizimsel açıdan da cümle öğelerinin değer değişimleri üzerinde durulur.

Uzun (2006:75) Türkçenin, çatı değişimini biçimbilimsel olarak yapan bir dil olduğunu belirtir ve çatıyı “Çatı, tümcede yer alan öğelerin, geleneksel anlatımla tümce öğelerinin sayı ve görev açısından yüklemcil eylemle olan anlamsal ilişkilerine dayanan bir dilbilgisel kategoridir.” şeklinde tanımlar. Çatıyı değerlilik dilbilgisine yakın bir bakış açısıyla izah eden Uzun, eylemin cümlede kaç ögenin yer alacağını belirleyen çekirdek öge olduğunu ifade eder. Buna göre geçişsiz eylemler tek öge gerektiren eylemlerdir ve bu öge cümlede özne görevindedir. Geçişli eylemlerin yüklem olduğu cümlelerde ise nesne görevini üstlenecek ikinci bir öge mevcuttur. Türkçede eylemleri yeniden biçimleyerek bu eylemlerin öge sayılarını değiştirmek mümkündür. Uzun (2006:76) buna örnek olarak “*Polis hırsız kaç-ır-dı.*” ve “*Hırsız yakala-n-dı.*” örneklerini verir. Bu işlem çatı konusunun temelini oluşturur. Türkçe bu örneklerdeki gibi ettirgen ve edilgen çatıların yanı sıra işteş ve dönüşlü çatıların da biçimbilimsel yöntemle ifade edilebildiği bir dildir.

Akerson (253-254) çatıyı cümle öğeleri arasındaki değer kaymaları olarak ele alır. Kullanıcı herhangi bir sebepten cümlede önemseydiği bir ögeyi vurgulamak için sessel vurgular, dilbilgisel açıdan gerek olmadığı halde ben, sen gibi zamirler kullanabilir veya bu ögeyi yükleme yaklaştırır. Cümlede önemsenen ögenin ön plana çıkartılmasının bir diğer yolu da çatı değişimidir. Cümlede öğeleri önem sırasına göre özne, nesne, tümleç olarak sıralayabiliriz. Çatı bu öğeler arasındaki değer farklılaşmasına yönelik dilsel işlemlerdir (Akerson 2006:256). Edilgen çatı bahsinde “*Görevliler kapı-yı açtı.*” ve “*Kapı açıldı.*” örneklerini veren Akerson birinci cümlede özne ve nesnenin alışılmış değerleriyle karşımıza çıktığını ancak ikinci cümlede birinci cümlenin nesnesi konumunda yer alan “*kapı*” sözcüğünün özne konumuna yükseltildiğini belirtir. Akerson bu geçişi –i tümlecine anlamsal açıdan verilen önemin dilbilgisel açıdan kanıtlanması olarak ifade eder. Konuya bu bakış açısıyla yaklaştığımızda ettirgen, işteş ve dönüşlü çatılarda da değer kaymalarını

belirleyebiliriz. Ettirgen çatı için “*Hasta bayıldı.*”, “*Doktor hastayı bayıl-t-ti.*” örneklerinde birinci cümlede özne konumunda yer alan “*hasta*” ifadesi ikinci cümlede nesne konumunda indirgenmiştir. Geçişli fiillerle kurulan ettirgen yapılar da ise cümleye yeni bir özne ilave edilirken eski özne –A- ekini alarak tümleç konumuna indirgenir: “*Doktor hastayı muayene etti.*”, “*O, doktor-a hastayı muayene et-tir-di.*” Dönüşlü yapılarda ise nesne ve özne aynı varlık olduğundan özne ile nesne arasında karşılıklı değer değişimi yaşanır. “*Hasan kendini hamakta salladı.*”, “*Hasan hamakta sallandı.*” cümlelerinde birinci cümlenin nesnesi konumunda yer alan “*kendini*” ifadesi ikinci cümlede “*Hasan*” öznesi ile birleşmiştir. İşteş yapılarda özne konumunda bulunan öğeler aslında birbirlerinin nesnesi veya tümleci konumunda bulunduğundan bu nesne veya tümleçler özne görevine yükseltilir. “*Ahmet Ayşe’yi tanıdı. / Ayşe Ahmet’i tanıdı. Ayşe ile Ahmet tanı-ş-tılar.*” “*Ayşe Ahmet’e yazdı. Ahmet Ayşe’ye yazdı. Ahmet ile Ayşe yazı-ş-tı.*” Ancak işteş çatıda bu değer kayması, eylemin doğrudan öznedeki belirtilen kişi veya tarafların üzerine döndüğü yapılarda geçerlidir. Eylemin dolaylı olarak öznedeki belirtilen kişi veya tarafların üzerine döndüğü işteş yapılarda ise cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu, öznedeki yer alan taraf veya kişilerden biri değildir. “*Miras-ı paylaştılar.*”, “*Paylarına düşeni böl-üş-tüler.*” Birlikte yapma ifade eden bazı işteş çatılarda ise öznedeki yer alan varlıklar eylemin bildirdiği işi birlikte toplu şekilde yaparlar. Burada da öğeler arasında herhangi bir değer kayması belirlemek zordur. “*Güvercinler uç-uş-tular.*”, “*Çocuklar gül-üş-tüler.*”

Demircan (2003:11) çatı konusuna farklı bir açıdan yaklaşır ve gizil ve ettirgen olmak üzere iki çatının var olduğunu ifade eder. Çatının tanımını “*Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan/etkilelen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir.*” şeklinde yapan Demircan, çatı konusunun temelini ettirgenlik ile öge ekleme, gizil ile öge dışlama işlemleri ve bunlar arasındaki ilişkilerin oluşturduğunu belirtir. Konuyu sanlamsal, biçimsel ve sözdizimsel açıdan ayrı ayrı irdeleyen Demircan (2003:19) ettirgenlik kavramını semantik düzlemde **sözlüksel ettirgenlik** “*yak-*”, **sağlama**, **neden olma türü ettirgenlik** “*Mehmet Ayşe’yi sevdi. / Mehmet Ayşe’den korktu.*”, **ettirilme-aracı yapan** “*yürüt-*”, **ettirilme-aracı ettiren**, **yaptıran** “*yürüttür*”, **üst ettiren-yaptıran-**

yaptırtan “*yürüttürt*”, **zorlayan-yaptırtıran** sıralaması ile verir. Demircan, gizil anlatımı ise öznenin, dönüşlü nesnenin veya işteş nesnenin dışlanıp cümle içinde bir ek ile izlenmesi olarak inceler.

1.2. Aktif ve Pasif Eylemlerin Çatı ile Olan İlişkisi:

Çatıyı ve özellikle edilgenliği daha iyi anlayabilmek için eylemlerin aktiflik (etkenlik) ve pasiflik ilişkisini açıklamak yerinde olacaktır.¹ Etkenlik ve pasiflik, eylemlerin failiyle ne tür bir ilişki içerisinde olduğu meselesidir. Bu ilişki eylemlerin kontrol edilebilme durumuyla alakalıdır ve bu kontrol edilebilirlik durumu felsefe alanının içerisinde tartışmaya açık bir mesele olduğundan konunun izahı güçleşmektedir. Eylemin kontrol edilebilirliği her şeyden önce öznenin mahiyetine bağlıdır ve öznenin iradesiyle doğrudan alakalıdır. İradenin temelinde de idrak vardır. Cansız mahiyetteki özneler idrak yetisine dolayısıyla kontrol iradesine sahip olmadığından bu öznelerin karşıladığı eylemler kontrol edilemeyen eylemlerdir. Bu tür eylemler bir oluş veya durumu ifade eder. Eylemin gerçekleşmesinde özne pasif konumdadır. Bu nedenle eylem, pasif eylem olarak adlandırılır.

Sonbaharın gelmesiyle yapraklar **sarardı**.

Sabahın ilk ışığıyla gün **aydınlandı**.

Yağmurun etkisiyle dere **taştı**.

sararma, *aydınlanma* ve *taşma* eylemlerinin gerçekleşmesinde *yapraklar*, *gün* ve *dere* öznelerinin iradesi söz konusu olmadığından bu eylemler birer pasif eylemdir.

Ayşe'nin ayağı taşa **takıldı**.

Yüreğim **sızladı**.

¹ Bu konuda daha detaylı bilgiye Terbish Baasanjav'ın *Türkiye Türkçesinde ve Halha Moğolcasında Çatı* adlı, 2006 tarihli yayımlanmamış doktora teziden erişilebilir.

Ayşen'nin ayağı ve yüreğim özneleri idrak yetisine sahip değildir. Dolayısıyla bir irade ortaya koymaları da mümkün değildir. Bu nedenle *takılmak* ve *sızlamak* eylemleri pasif olarak kullanılmıştır.

Canlı mahiyetteki idrak ve irade yetisine sahip öznelerin gerçekleştirdiği eylemler ise aktif veya pasif durumda yer alabilir. *gitmek, vermek, silmek, yazmak, giymek* gibi irade temelli eylemler aktif eylem sınıfındadır. *sevmek, ağlamak, gücenmek* gibi duygu ifade eden fiiller; *hapşırarak, öksürmek* gibi biyolojik bir durumu ifade eden fiiller; *uyanmak, doymak, yorulmak* gibi fizyolojik bir durumu ifade eden fiiller; *düşmek, korkmak* gibi sonuç bildiren fiiller, özneleri irade sahibi canlı bir varlık dahi olsa irade dışı gerçekleştiğinden pasif eylem sınıfına girer. Ancak çoğu eylem birden çok anlama sahip olabildiğinden eylemlerin irade temelli gerçekleşip gerçekleşmediği cümle düzeyinde incelenmesi gereken bir meseledir. Nitekim aktif bir eyleme pasif, pasif bir eyleme de aktif özellik kazandırmak mümkündür. Eylemlerin canlı (irade sahibi), cansız (iradesi bulunmayan) öznelerle kullanılması eylemlerin aktiflik ve pasifliğini etkiler.

Ayşe elindeki elmayı kardeşine **verdi**.

Bu cümlede *Ayşe* öznesi vermek eylemini iradesi dahilinde gerçekleştirdiği için fiil aktiftir.

Ceviz ağacı bu yıl az ceviz **verdi**.

Ceviz ağacı öznesi *vermek* eylemini irade dahilinde gerçekleştirmediği için eylem pasiftir.

Güvenlik yolu **açtı**. (aktif)

Çiçekler bu yıl erken **açtı**. pasif)

Pasif eylemler Türkçede çok işlek olarak kullanılan ettirgenlik ekleri vasıtasıyla aktif konuma gelirler.

Çocuk köpeği görünce **korktu**.

Yukarıdaki cümlede *korkmak* eylemi çocuğun iradesi dışında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla eylem pasiftir.

Köpek çocuğu *kork-ut-tu*.

Bu örnekte ise *köpek* öznesi doğası gereği korkutma yetisine sahiptir ve bu eylemi kendi doğası içerisinde belirli bir irade ile gerçekleştirir. Bu nedenle eylem aktiftir.

Batı dillerinde eylemler sadece aktif veya pasif özelliğe sahiptir; tek başlarına işteşlik, dönüşlülük, ettirgenlik ifadelerini bildiremez. Bu manalar cümle düzeyinde ifade edilir. Ancak Türkçede bu ifadeler eyleme eklenen ekler vasıtasıyla sağlanabildiğinden eylemleri sadece aktif veya pasif olarak tasnif etmek eksik olacaktır. Baasanjav (2006:70), aktif ve pasif eylemlerin çatı kategorisi ile olan ilişkisinde, batılı yaklaşımla değerlendirildiğinde ettirgen, işteş ve dönüşlü eylemlerin cümlede sırasıyla özneye ilgili işi yaptıran, işi karşılıklı ya da müşterek yapan, işi kendi için veya kendi üzerine yapan biçimleri ifade ettiği için aktif fiiller olarak kabul edilebileceğini söyler. Ancak bu tasnif Türkçe için yetersiz olacağından Türkçede fiillerin ettirgen, işteş, dönüşlü, edilgen olmak üzere farklı çatılarda incelenmesi gerektiğini, bunlardan herhangi birine dahil olmayan etken çatılı eylemlerin ise anlamlarına göre aktif veya pasif olarak tasnif edilebileceğini ifade eder.

Aktiflik ve pasifliği eylemin özne tarafından kontrol edilebilme durumu olarak tanımladığımızda edilgen eylemler bu kategori dışında kalmaktadır. Aktif ve pasif eylemlerde irade ortaya koyan veya koymayan bir özne yüzey yapıda mevcut iken edilgen eylemlerde $-(X)l-$, $-(X)n-$ ekleri vasıtasıyla özne derin yapıya ötelenmiş ve nesne özne gibi biçimlenmiştir. Nesnenin ön planda tutulduğu bu yapılar da eylemi aktif veya pasif olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Kaldı ki geçişsiz fiil kök veya gövdeleriyle kurulan edilgen yapıların yüklem olduğu cümlelerde yüzey yapıda bir nesnenin veya öznenin varlığından da söz edilememektedir. Bu nedenle edilgen eylemler aktif veya pasif eylemlerden farklı bir kategori oluşturmaktadır.

Yol trafiğe **açıldı**.

Biletler dün **alındı**.

Yukarıdaki cümlelerde nesne konumunda bulunan *yol ve biletler* ifadeleri sözde özne konumuna yükseltilmiştir. Yüzey yapıda gerçek özne bulunmamaktadır.

Yoldan geri **dönüldü**.

Burada denize **girilmez**.

Yüklemi geçişsiz fiillerle kurulan yukarıdaki cümlelerde ise sözde de olsa bir öznenen söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla eylemin aktif veya pasifliği de belirlenememektedir. Bu nedenle batı dillerinden farklı olarak edilgen eylemler Türkçede pasif eylem olarak değerlendirilemez. Edilgenlik Türkçede ayrı bir başlık altında incelenmelidir.

Ancak -(X)l-, ve -(X)n- ekleri aynı zamanda aktif eylemlerden pasif eylemler türetme fonksiyonuna da sahip olduğundan edilgen eylemler ile pasif eylemler birbiriyle karıştırılmamalıdır. -(X)l- veya -(X)n- eki ile biçimlenmiş pasif eylemler çatı kategorisinde etken eylemler içerisinde sınıflandırılabilir.

Doktor hastayı **baydı**. (Etken-Aktif)

Ayşe fenalaşıp **bayıldı**. (Etken-Pasif)

Çocuğun üzerini **örttü**. (Etken-Aktif)

Çocuğun üzeri **örtüldü**. (Edilgen)

Dağlar karla **örtüldü**. (Etken-Pasif)

Öğrenciler okulun bahçesini bin bir renkle **bezedi**. (Etken-Aktif)

Yollar tören için bayraklarla **bezendi**. (Edilgen)

Dağlar çiçeklerle **bezendi**. (Etken-Pasif)

Batı dillerinde edilgenlik cümle içinde kelime gurubu dahilinde ifade edilebilmektedir. Bu kelime grubu içinde bulunan fiil, edilgen yapıda biçimlenmediği için etken çatılı olarak incelenmektedir. Örneğin İngilizce *A book was given to me. (Bana bir kitap verildi.)* cümlesindeki *give* fiilinin üçüncü biçimi

olan *given* fiili sözlük manası itibariyle etken çatılıdır ve *vermek* manasındadır. Cümleye edilgenlik manası kazandıran ise fiilin TO BE+V3 kalıbı içerisinde kullanılmış olmasıdır. Fiilin morfolojik değişime uğrayarak üçüncü biçimiyle kullanılması sadece edilgen yapıya has bir özellik olmadığından *given* fiili salt bu biçimiyle edilgenlik ifade etmez. Oysa ki eklemeli bir dil olan Türkçede etken durumda bulunan eylemler ile -(X)l-, -(X)n- eklerini alarak edilgen biçim kazanan eylemler morfolojik bakımdan ve leksik açıdan birbirinden ayrılır. *sev-/sevil-*, *kır-/kırıl-*, *bil-/bilin-* vs.

1.3. Türkiye Türkçesinde Çatı Kurma Yöntemleri

Türkçede özne ile yüklem arasındaki ilişki değişikliği genel itibariyle çatı ekleri ile sağlanır. Fiilde meydana gelen biçimsel değişiklik cümlede anlamsal ve sözdizimsel değişimlerin meydana gelmesini sağlar. Öznenin yüklemle olan her türlü çatı ilişkisi fiil üzerinde işaretlenir. Ancak Türkiye Türkçesinde çatı kurma işleminde bu morfolojik yöntemin yanı sıra sentaktik ve leksik yöntemler de sınırlı da olsa kullanılır.

1.3.1. Morfolojik Yöntem

Biçimsel yöntemde esas olan fiilin bünyesinde Türkçede çatı biçimbirimleri olan -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş-, -(X)t-, -DXr-, -(X)r- eklerinden biriyle değişim yapmaktır. Bu yöntemle özneye ait bir bilgi yüklemde işaretlenmektedir. Bu sayede yükleme bakarak öznenin cümle içinde bulunduğu durumu (yapan, yaptıran, kendi üzerinde yapan, karşılıklı veya birlikte yapan, gizil) belirlemek mümkün olmaktadır.

Bu biçimbirimler çatı bahsi içinde yer aldığı grupta birden çok işleve sahip olabilirler. Örneğin Yıldırım (2012:56-66) tezinde -(X)t-, -DXr-, -(X)r- eklerinin ortak işlevini ettirgenlik olarak açıklamakla beraber ettirgen biçimbirimli yapıların anlam türlerini şu şekilde sınıflandırmaktadır:

Zorlama: *Kimsesiz çocukları menfaatleri için **dilen-dir-iyordu**.*

İhmal: *Geçen gün para cüzdanını **çal-dir-mış**.*

Yardım: *Ben onu gölgem altında **barın-dir-iyorum**.*

İzin verme: *Genç kız usulca dizlerine uzandığı sevgilisine saçlarını **okşa-t-tı**.*

İkna: *Etkili konuşmasıyla herkesi kendine **inan-dir-di**.*

-(X)t-, -DXr-, -(X)r- biçimbirimleri yukarıdaki sınıflamadan başka sağlamak (Öğretmeni ona sınavı **kazan-dir-di**.), sebep olmak (Ahmet Ayşe'yi **düş-ür-dü**.), bir oluşa neden olmak (Çok su verince çiçeği **sol-dur-du**. Yaptıkları beni **sevin-dir-di**.) anlamlarını da cümleye katar.

Ettirgenliği morfolojik olarak tüm bu anlam ilişkilerinin eylem üzerinde işaretlenmesi olarak açıklayabiliriz.

Dönüslü çatılı cümlelerde -(X)n- biçimbirimi eylemin özne tarafından kendisi için (*Herkes el açıp **dile-n-iyor***.), kendi üzerinde (*Aynanın karşısında **süsle-n-iyor***.), kendi kendine (*Eskilerden bir şarkı **mırıl-da-n-iyor***.) yapma anlamlarını eyleme yükler. Konuya değişik bir bakış açısıyla yaklaşan Demircan (2003:109) ise gizil çatı içerisinde değerlendirdiği dönüslü çatıda -(X)n- ekinin işlevini nesneyi gizlemek olarak açıklar. “*Ayşe kendini süsledi. Ayşe Ø **süsle-n-di***.” örneğinde -(X)n- ekinin, birinci cümledeki nesnesi konumunda bulunan “*kendini*” ifadesini ikinci cümlede gizlediğini, gizlenen bu ögenin fiil üzerinde -(X)n- eki ile işaretlendiğini belirtir.

Kendi kendine olma ifade eden eylemleri de dönüslü çatıya dahil edersek -(X)n- biçimbirimine ilaveten -(X)l- ve -(X)ş- biçimbirimlerinin de dönüslülük ifade eden fiiller meydana getirdiğini söyleyebiliriz.

Çeşmenin gideri tuka-n-mış.

Düşünce kolu kırı-l-mış.

Elleri sudan buru-ş-muş.

İşteş yapılarında ise -(X)ş- biçimbirimi eklendiği fiillere eylemin birlikte veya karşılıklı yapıldığı anlamını kattığı için çatı bahsinde birden çok işleve sahiptir. (Bkz. 2.4.5. İşteş Çatı) Gencan (1971:285) çatı bahsinde -(X)ş- biçimbiriminin bir diğer işlevini nitelikte eşitlik olarak verir ve bunun da bir çeşit işteşlik olduğunu ifade eder.

Esmereleşir, siyahlaşır: Esmere, siyaha eşit olur.

Güzelleşiyor : Nitelikte güzele eşit oluyor.

Edilgen çatı içerisinde yer alan öznesi belli olan edilgen yapılar (*Köy askerler tarafından korundu. Hasta doktorlarca muayene edildi.*), öznenin belirsiz olduğu edilgen yapılar (*Sorular bilindi.*), durumu bildiren edilgen yapılar (*Ahmet Ayşe'ye vuruldu.*), gerçek edilgen yapılar (*Borçlar veznedara hesaplatıldı.*), tamamen şahıssız edilgen yapılar (*Bizim köye buradan gidilir.*) edilgenlik işaretleyicisi -(X)l- ve -(X)n- eklerinin edilgen çatı bahsinde birden çok işlevinin mevcut olduğunu göstermektedir.

1.3.2. Sentaktik Yöntem

Türkçede çatı kategorisi sınırlı da olsa sentaktik yöntemle de ifade edilebilmektedir. Bu yöntemde eyleme morfolojik bakımdan müdahale edilmeksizin cümleye eklenen kelime veya kelime grupları ile çatı değişimi sağlanır. Özellikle ettirgen çatı kategorisi diğer çatı kategorilerine göre sentaktik yöntemle ifade edilmeye daha müsaittir. Comrie'nin (2005:209-231) ettirgenliğe bakış açısı bize sentaktik ettirgenlik konusunda bir bakış açısı sunmaktadır. Comrie, ettirgen çatıyı sebep-sonuç dahilinde ele almaktadır. Ettirgenliği makro yapı olarak açıklayan Comrie, cümlede işi yaptıran konumda bulunanın eylemini sebep mikro yapı, işi asıl

yapanın eylemini sonuç mikro yapı olarak değerlendirir. “*Doktor hastayı iyileştirdi.*” cümlesinde ettirgenlik ifade eden “*iyileştir-*” yapısı bir makro yapıdır. “*Doktor hastayı iyileştirdiği için hasta iyileşti.*” mantığıyla cümleye baktığımızda “*doktor*” öznesinin gerçekleştirdiği “*iyileştir-*” eylemi sebep, işi asıl yapan konumunda yer alan “*hasta*” ifadesinin yaptığı “*iyileş-*” eylemi ise sonuç mikro yapılarıdır. Morfolojik ettirgenlik içerisinde yer alan “*Doktor hastayı iyileştirdi.*” gibi örnek yapılarda ettirgenlik biçimbiriminin cümlede karşıladığı *sağlamak, sebep olmak, izin vermek, mecbur kılmak, yardım etmek* gibi anlamları ancak bağlamdan hareketle çıkartılabilmek mümkündür. Sentaktik ettirgen yapı ise kullanıcıya cümle içinde ettirgenlik ifadesinin karşıladığı anlamı sunma imkanı tanır. Bu yapılarda işi asıl yapanın eylemi, yani sonuç mikro yapı, fiilden türemiş isim ile karşılanır.

Öğretmen öğrencilerin dışarı **çıkmasına izin verdi.**

Trafik adamın işe **geç kalmasına neden oldu.**

Doktor hastanın **iyileşmesini sağladı.**

Yukarıdaki cümlelerde *çıkmasına, geç kalmasına, iyileşmesini* ifadeleri sonuç mikro durumunu, *izin verdi, neden oldu, sağladı* ifadeleri ise sebep makro durumunu karşılamaktadır.

Fiilde herhangi bir biçimsel değişiklik meydana getirmeden işteşlik manası, cümleye eklenen birbirini (*Ahmet ile Ayşe birbirini anlayamadı.*), birbirine (*Ahmet ile Ayşe birbirine çarptı.*), birbirinden (*Ahmet ile Ayşe birbirinden kaçtı.*), birlikte (*Ahmet ile Ayşe birlikte ağladı.*), katılmak (*Ahmet, Ayşe'nin gülmesine katılır.*), beraber (*Ahmet ve Ayşe beraber ağladı.*), karşılıklı (*Ahmet ile Ayşe karşılıklı bekledi.*), ile (*Ahmet ile Ayşe ağladı.*) sözcükleriyle ifade edilir.

Dönüslülük, fiilde morfolojik bir değişikliğe gidilmeden kendi zamirinin uygun halleri ile ifade edilebilir:

Ahmet **kendini** övdü. (övündü)

Ayşe tokayı **kendine** taktı. (takındı)

Ahmet **kendi kendine** gezdi. (gezindi)

Ayşe **kendi için** bir elbise dikti. (dikindi)

Ayşe **kendinde** sezdi. (sezindi)

-(X)n-'li biçimi türememiş eylemlere de “kendi” zamirinin çeşitli çekimleriyle dönüşlülük ifadesi kazandırılır. “Kendinizi üzmezsiniz. Bir süre sonra kendine geldi.”

Edilgen çatıda cümle dışına ötelenen özne, fiil üzerinde -(X)l-, -(X)n- ekleri ile işaretlenir. Bu öteleme işlemi genellikle özneyi gizlemek için, zaten bilinen bir öznenin cümlede yinelenmesine gerek duyulmadığından, kullanıcı nezdinde özne değersiz olduğundan veya özne gerçekten bilinmediğinden gerçekleştirilir. Türkçede fiil üzerinde morfolojik bir değişime gitmeden bunu yapmanın bir başka yolu da cümle dışında tutulan özneyi zamire bağlamaktır. Karabulut (2011:23) belirsizlik zamiri ile kurulan bu edilgen yapılara dilbilimcilerin orta çatılı edilgenlik adını verdiğini ifade eder.

Kapı vur-**ul**-du. “Birisi kapıyı vurdu.”

Onun için cömert **de-n**-ir. “Bazıları/Kimileri/Birçokları/Birkaçı/Herkes/Biri/Birisi... ona cömert der.”

Buna inan-**ıl**-maz. “Hiç kimse/Kimse/Hiçbiri... buna inanmaz.”

Adlaşmış sıfat fiillerin özne olarak kullanıldığı cümlelerde de zaten bilinen bir bilginin cümlede yinelenmesine gerek duyulmadığından yüklem üzerinde bir değişikliğe gidilmeden asıl özne cümle dışında tutulur.

Gece **işittikleri** birer birer zihninden geçiyordu. (Gece **işittiği** sözler) (Ö. Seyfettin/Yalnız Efe)

Körle yatan şaşı kalkar. (Körle yatan kişi)

1.3.3. Leksik Yöntem:

Bu yöntemle kurulan çatılarda aynı eylemin aktif-pasif durumu ve diğer çatı değişimleri için farklı fiiller vardır. Burada esas olan çatı değişimi esnasında fiilin de bütünüyle değişmesidir.

Türkiye Türkçesinde çatı eki almamış, kök veya gövde halindeki bütün fiiller cümlede bir özneye ihtiyaç duyduğundan etken çatılıdır. İngilizcede *ölmek* manasındaki pasif *die* ile *öldürmek* manasındaki aktif *kill* eylemi gibi farklı sözcüklerle kurulan çatı veya bağlamdan hareketle *erimek* veya *eritmek* manasına gelen *melt* gibi fiilde herhangi bir değişikliğe gidilmeden kurulan çatı Türkiye Türkçesinde görülmez. Türkçede ettirgenlik, işteşlik, dönüşlülük veya edilgenlik ifadeleri aynı fiil kök veya gövdesine getirilen morfemler vasıtasıyla sağlanır. (*bak-* : Etken, *bak-tır-* : Ettirgen, *bak-ıl-* : Edilgen, *bak-ış-* : İşteş, *bak-ın-* : Dönüştü) Bu nedenle Türkçede sözcüksel düzeyde çatı çeşitlenmesi mevcut değildir. Ancak çatı eki almamış bazı fiiller, çatının anlamsal boyutu içerisinde bir anlama sahip olabilirler. Örneğin “Ahmet Ayşeyi üzdü.”, “Adam camı kırdı.”, “İş makinası duvarı yıktı.” cümlelerinde *üz-*, *kır-*, *yık-* eylemleri ettirgen olmasalar bile derin yapıda “Ahmet, Ayşe’nin üzülmeye neden oldu.”, “Adam, camın kırılmasına neden oldu/kırılmasını sağladı.”, “İş makinesi duvarın yıkılmasına neden oldu/yıkılmasını sağladı.” anlamlarıyla ettirgenliğin anlamsal boyutu içerisine girer. Ancak bu eylemler özne yüklem ilişkisi içerisinde etken çatılı olarak değerlendirilir. Aynı durum oluş ifadesi taşıyan dönüşlü eylemler için de geçerlidir. *çiçeklen-*, *tatlan-*, *hastalan-*, *yaşlan-*, *ısn-*, *alın-* *tutuş-*, *dağıl-*, *sıkıl-*, *üzül-* *durul-* gibi dönüşlü çatı olarak kabul gören eylemler ile *öl-*, *sarar-*, *yan-*, *yeşer-*, *uza-*, *büyü-*, *sol-*, *çürü-*, *ağar-*, *zayıfla-*, *parla-*, *tozu-* gibi oluş ifadesi taşıyan eylemler arasında, eylem özne üzerinde kendi kendine meydana geldiğinden ve özne pasif konumda olduğundan çatı bakımından bir farklılık bulunmamaktadır. Kök halinde bulunan ve oluş ifadesi taşıyan bu eylemler dönüşlülüğün anlamsal boyutu içine girseler de morfo-sentaktik düzlemde etken çatılı olarak adlandırılır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇATI

Türklük bilimi araştırmalarında fiilde çatı kavramı evrensel dilbilgisi bakış açısıyla sınıflandırılmış ve Türk dilinde hangi ekin hangi çatıyı karşıladığı kesin çizgilerle belirlenmiştir. Çoğu araştırmacı incelemelerini eş zamanlı ve morfolojik bir düzlem üzerinde gerçekleştirmiştir. Ekin tek işlevini esas alarak yapılan bu araştırmalara morfosemantik ve morfosentaktik açıdan çok işlevlilik esasına göre art zamanlı yaklaşıldığında araştırmacıların yapmış oldukları tanım ve tasniflerin pek çok örneği açıklamada yetersiz kaldığı görölmektedir. Tezimizin bu bölümünde, klasik dilbilgisinde çatı kavramının işlenişi konu edinilecek ve bu anlayışa göre konunun izaha muhtaç yönleri belirlenip, dilbilgicilerin bu konularla ilgili farklı izahları üzerinde durulacaktır.

2.1.ÇATI NEDİR?

Kullanıcı, cümle içinde varlıklara biçtiği değer nispetinde, ifade etmek istediği anlamı fiil üzerinde bir takım eklemeler yaparak elde eder. Bu eklemelerle kullanıcı, eylemi yapar veya yaptırır. İsterse eylemin yapanını gizler, isterse de eylemi birden çok kişiye karşılıklı veya ortaklaşa yaptırır. Kimi zaman da eyleyeni kendi kendisinin üzerinde kılıcı yapar. Eylemin her bir ekleme sonucu ortaya çıkan bu yeni şekli, cümle içinde öznenin ve nesnenin işleyişindeki durum değişikliğini gösterir. Fiil kök veya gövdelerine gelerek onlara gramatikal bir anlam yükleyen, böylece cümle içinde öznenin ve nesnenin işleyişindeki durum değişikliğini gösteren bu eklere çatı ekleri denir.

Eserlerde çatı teriminin izahı dilbilgicilerin bakış açılarına göre farklılıklar göstermektedir. Çatı eklerinin eylem üzerinde yaptığı değişikliği sözlüksel bir

değişim olarak değerlendiren Ergin (2000:200-216) ve Emre (1945:211-226), eserlerinde çatı bahsine müstakil bir başlık ayırmamış, konuyu *Fiilden Fiil Yapan Ekler* başlığı altında ele almışlardır. Ancak Emre, fiilden fiil yapan ekler arasında çatı eklerinin fonksiyon farklılığına dikkat çekmek için bu ekleri *Fiilin Çatısını Kuran Morfemler* alt başlığı altında incelemeyi uygun görmüştür.

Adalı (2004:52-53), eylemin tabiatı itibariyle; özneyi, öznenin sayısını ve nesnenin varlığını veya yokluğunu ifade edebilme kabiliyetinde olduğunu söyler. Çatıyı ise buradan hareketle “*Eyleme eklenerek özne ve nesneyle ilgili daha başka bilgiler getiren ardıllara çatı ardılları denir.*” şeklinde tanımlar.

Kükey (1972:43), fiil tabanlarına getirilen -(X)n-, -(X)l-, -(X)ş-, -(X)t-, -DXr-, -(X)r- ekleriyle yeni fiil tabanlarının ve gövdelerinin oluştuğunu söyler. Fiil tabanlarında, bu ekler vasıtasıyla elde edilen değişimleri de çatı olarak adlandırır ve “*fiillerin özne ve nesnelere göre gösterdikleri özellikler*” olarak çatıyı tanımlar.

Bilgin (2002:417), Gencan (1971:275) ve Dizdaroğlu (1963:41) çatıyı benzer şekilde konu edinmişler, eserlerinde çatıyı eylemin nesne ve özneye olan ilişkisi yönüyle değerlendirmişlerdir. Bilgin “*Çatı, eylemin nesne ve özne ile bağıntı türünü gösteren ulamdır.*” tanımını yapmış; Gencan ve Dizdaroğlu ise “*Fiillerin özne ve nesnelere göre gösterdikleri özelliklere çatı denir*” tanımlamasına yer vermişlerdir.

Hengirmen (1995:202), konuyu “*Eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelere durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek yeni eylem türetilmesine çatı denir.*” şeklinde açıklar. Hengirmen’e göre çatı ekleri türetimsel ekler olmakla beraber aynı zamanda gramer vazifeli eklerdir.

Atabay-Özel-Kutluk (2003:189), eserlerinde çatı kavramını fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi açısından değerlendirir. Çatı eklerini, eylemin özne ve nesneyle olan ilişkisini cümle içerisinde görev ve anlam bakımından tamamlayan ekler olarak ifade ederler.

Korkmaz (2009:538), konuyu fiilin nesne ve özneye olan ilişkisine göre aldığı eklerle uğradığı şekil değişikliği olarak değerlendirir. Fiilin aldığı bu eklerin esas itibariyle fiilden fiil yapma eki olduğunu ancak; çatı bahsinde bunların gramer vazifeli ekler olarak görev yaptığını belirtir.

Banguoğlu (1990:411), çatıyı fiil tabanının aldığı farklı görünüşlerin özne ile olan ilişkisi olarak değerlendirir. Görünüş terimini ise “*Fiil tabanının çekimlenmeden önce aldığı değişik şekillerden her biri*” şeklinde açıklar.

Çatı kavramını, eylemin özne ile olan ilişkisi açısından değerlendiren bir başka dilbilimci ise Ediskun’dur. Ediskun (2003:219) “*Bir fiilin belli bir yapıcı ya da belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmedeği, kendi hareketinin birden çok yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök veya gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir.*” şeklinde çatıyı açıklar.

Uzun (2006:75-77), çatıyı “*Tümcede yer alan öğelerin, geleneksel anlatımla tümce öğelerinin, sayı ve görev açısından yüklemcil eylemle olan anlamsal ilişkilerine dayanan bir dilbilgisel kategoridir.*” şeklinde tanımlamıştır.

Yapılan tanımlardan yola çıkarak çatı konusuyla ilgili öne sürülen görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz.

- a. Fiil çatısını şekillendiren ekler birer fiilden fiil yapım ekleridir.
- b. Çatı ekleri gramer vazifeli eklerdir.
- c. Fiil çatısı fiilin nesneyle olan ilişkisini ortaya koyar.
- d. Fiil çatısı fiilin özneye olan ilişkisini ortaya koyar.
- e. Fiil çatısı fiilin değişik görünüşlerini ifade eder.

2.2.ÇATI EKLERİNİN YAPIM EKİ FONKSİYONU:

Çatı konusu, ele alınan hemen hemen bütün kaynaklarda -(X)ş-, -(X)n-, -(X)l-, -DXr-, -(X)t- ekleri üzerinden işlenir. Bu eklere ilave olarak Adalı’nın eserinde ettirgenlik, Ergin’in eserlerinde ise faktitif eki olarak -Ar-, -gUr- -z-, -DAr- ekleri zikredilir. Korkmaz da çatı bahsinde -z-, -Ar-, -DAr- eklerine yer verir. Ayrıca bunun haricinde Banguoğlu +mA- olumsuzluk ekini de çatı bahsinde konu edinmiştir.

Çatı eklerinin birer yapım eki mi çekim eki mi olduğu sorusu yukarıdaki çatı tanımlarından da anlaşılacağı üzere dilbilgicilerin tartışma konularındandır. Yapım eklerini, kelime kök veya gövdelerine gelerek eklendikleri sözcüklere sözlüksel yeni bir değer kazandıran ekler; çekim eklerini ise kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran ekler şeklinde tanımlayacak olursak her iki grup arasındaki farkı kelimenin anlamını veya türünü değiştirip değiştirmeme olarak açıklayabiliriz. Çatı ekleri, eklendikleri sözcüğün türünde bir değişim meydana getirmediğinden bunların birer yapım eki olup olmadıklarını yalnız fiile yükledikleri anlamları dikkate alarak belirleyebiliriz. Ancak sözcüğün yeni bir sözlüksel değere sahip olabilmesi için anlamdaki değişiklik konusunda ölçünün tam olarak ne olması gerektiği konusu tam açık değildir. Bu bakımdan çatı eklerinin fiile yüklemiş olduğu edilgenlik, meçhullük, ettirgenlik, birlikte veya karşılıklı yapma, dönüşlülük gibi anlamlar fiillere yeni bir sözlüksel değer kazandırmaya yeter mi; yoksa bu anlamları fiilin nesne ve özne arasındaki geçici anlam ilişkileri mi saymak gerektiği konusu tartışılmalıdır. Ancak -(X)ş-, -(X)n-, -(X)l-, -DXr-, -(X)t- eklerini almış olan fiillerin TDK'nin sözlüğünde madde başı olarak verilmiş olması, bizleri bu anlamların fiile yeni bir leksik değer kazandırmaya yeterli olduğunu düşündürmektedir.

Ergin'in fiilden fiil yapan ekler içerisine aldığı +mA- olumsuzluk ekini, Banguoğlu bu kategoride değerlendirmez; ancak çatı bahsinde bu ekin olumsuz görünüşü meydana getirdiğini söyler. +mA- olumsuzluk eki eklendiği fiilin bildirdiği hareket ya da oluşun gerçekleşmediğini göstererek eylemde belli bir anlam değişmesi meydana getirir. Ancak bu anlam değişmesi sözlüksel bir nitelikte değildir. Çünkü +mA- eki sözcüğün türünde bir değişiklik yapmadığı gibi anlam bakımından eyleme menfilik dışında yeni bir anlam kazandırmaz. Yani fiilin olumlu veya olumsuzunda eylemin bildirdiği hareket ya da oluş aynıdır. Başdaş, olumsuzluk ekinin fiilde köklü bir anlam ya da tür değişikliği değil kısmî bir değişiklik yaptığını söyler.²

Banguoğlu (1990:274), *fiilden üreme fiiller* bahsinde çatı eklerinin gramer işleyişi ölçüsünde değişiklik yaptığını, bunların çekim eki sayıldıklarını

² BAĞDAŞ, Cahit (2006), “*Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler*”, I. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, TDK Yay., Ankara.

söylemektedir. Ancak çatı eklerinin hemen hepsinin bir ucundan fiil kökünün anlamında kalıcı değişiklikler de yaparak yeni kelimeler oluşturduklarını da belirtmiştir.

Korkmaz'a göre (2009:540) çatı ekleri fiilden fiil türeten eklerdir; ancak bu eklerin yapım ekleri içinde kendine has değişik bir durumu vardır. Korkmaz, bu değişikliği belirtmek amacıyla fiilden fiil yapan ekleri taşıdıkları özelliklere göre iki alt gruba ayırmayı uygun görmüştür. Birinci grupta genellikle kök ve gövde ile kalıplaşmış, eklendikleri kök ve gövdelerde kalıcı birer anlam değişikliği yaparak eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetmiş olan eklerin türettikleri fiilleri toplar. Örnek olarak da *aldır-* (*söylenenlere aldirmamak*), *ayır-*, *barış-*, *bildir-*, *canlan-*, *çalış-*, *çevir-*, *dağıl-*, *danış-*, *eriş-*, *evlen-*, *geliş-*, *giriş-*, *güzelleş-*, *kapılan-*, *kırıt-*, *öğüt-*, *savaş-*, *somurt-*, *ulaş-*, *utan-*, *yanıl-*, *yırt-*, *yüksel-* sözcüklerini verir.

Korkmaz'ın verdiği örneklerde *barış-*, *utan-*, *yırt-*, *öğüt-*, *yüksel-*, *ayır-*, *çevir-*, *dağıl-*, *somurt-*, *danış-* kelimelerinde fiilden fiil yapan eklerin varlığı sezildiği halde kelimelerin kökü günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür.

bil-dir-, *er-iş-*, *gel-iş-*, *gir-iş-*, *kır-it-*, *ula-ş-* sözcükleri de *-DXr-*, *-(X)ş-*, *-(X)t-* eklerini aldıkları halde ettirgenlik, birlikte veya karşılıklı yapma anlamı taşımazlar. Bu ekler çatı bahsinde fiillere kattıkları ettirgenlik ve işteşlik gibi anlamları bu fiillere katmamış, kelimelere sözlüksel birer değer yüklemiştir.

Korkmaz (2009:119) , *güzelleş-*, *evlen-*, *kapılan-*, *canlan-* fiillerinde görülen +*IA*n- ve +*IA*ş- eklerinin, isimden fiil türeten +*IA-* ekinin üzerine dönüşlülük ve işteşlik eki olan -*ş-* ile dönüşlülük eki olan -*n-* ekinin kalıplaşması yoluyla oluştuğunu söyler. Bu şekilde kurulmuş olan fiillerde +*IA-* eki kelimeye sözlüksel bir değer; -*ş-* ve -*n-* eki ise işteşlik veya dönüşlülük anlamı kazandırır. Bu nedenle +*IA*ş- ve +*IA*n- ekini almış olan fiiller +*IA-* ekinden dolayı sözlüksel bir değere sahip olur, -*n-* ve -*ş-* ekinden dolayı da çatı kategorisi içinde değerlendirilir.

Korkmaz (2009:540), tarihsel süreç içerisinde anlam ve görev değişikliğine uğramış, kalıplaşmış bu türlü ekleri ve bunlarla kurulmuş olan fiilleri genellikle çatı kavramı dışında tutmanın ve bu ekleri fiilden fiil türeten ekler grubunda ele almanın

uygun olduğunu belirtir. “Bu ekler tarihi seyir içerisinde aslında gramer görevi yüklenmiş birer çatı eki olsalar bile, tarihi gelişme şartları içinde, bugün artık bu özelliklerini kaybederek eklendiği fiile yeni birer sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir.”

Korkmaz’ın vermiş olduğu bu örneklerle ilave olarak *değiş-*, *kavuş-*, *güleş-*, *tartış-*, *uğraş-*, *yarış-*, *kamaş-*, *yılış-*, *buruş-*, *yakış-*, *bitiş-*, *karış-*, *titreş-*, *sıvış-*, *dönüş-*, *damıt-*, *götür-*, *ilet-*, *öğret-*, *ört-*, *dürt-*, *dağıt-*, *yıprat-*, *yönet-*, *donat-*, *kaldır-*, *yont-*, *sindir-*, *getir-*, *kalkış-*, *sataş-*, *uğraş-*, *kırış-*(*Gömleğim kırışmış.*), *aldan-*, *alın-* (*Sert sözlerine alındı.*), *barın-*, *beğen-*, *çekin-*, *devin-*, *davran-*, *gücen-*, *eğlen-*, *incin-*, *imren-*, *kuşan-*, *öykün-*, *usan-*, *kıvrın-*, *özen-*, *tırman-*, *tiksin-* örnekleri de verilebilir. Bu örneklerde her ne kadar işteşlik, dönüşlülük, ettirgenlik anlamları sezilse de kelimelerin kökü hiç tanıklanamadığından veya günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düştüğünden veya kök ile eylemin ek almış biçimi arasında sözlüksel değer farkı bulunduğundan artık bu ekler çatı bahsinin günümüz Türkiye Türkçesine bakan yönüyle yapım eki vazifesi görmektedir.

-(X)l-, -(X)n-, -(X)ş-, -DXr-, -(X)t-, -(X)r- ekleri ikinci bir görev olarak eklendikleri fiillerin özne ve nesne ile olan bağlantısında değişiklikler meydana getirir. Korkmaz (2009:540), bu eklerin çatı fonksiyonu ile türetimlik fonksiyonu arasındaki farkı şu örneklerle açıklar: “ ‘*Düğünde geline bilezik ve küpe **takıldı.***’, ‘*Şiddetli rüzgarda ağacın dalları **kırıldı.***’ cümlelerindeki fiillerde görülen -ll- ekleri, yalnızca bir durum değişikliği gösterdiği ve birer gramer işlevi yüklediği halde ‘*Ayşe, arkadaşına **kırıldı** (gücendi).*’, ‘*Fatih konuşurken Ali’ye **takıldı.** (şaka yaptı)*’ cümlelerindeki *kırıldı* ve *takıldı* fiillerinde yer alan -ll- ekleri ise, birer anlam değiştirme görevi yani sözlük işlevi yüklenmiştir.”

Sonuç olarak Korkmaz (2009:539-541), çatı eklerinin fiilden fiil oluşturdukları için yapım eklerine; birer gramer görevi yüklenmiş olmaları dolayısıyla da çekim eklerine yaklaştığını söyler. Bu eklerin kelimelere yeni birer sözlüksel değer kazandıran yapım ekleri ile gramer işlevi yüklenen fiil çekim ekleri arasında bir geçiş kategorisi olduğunu belirtir.

Gülsevin, Türkçede eklerin sınıflandırılmasına dair yeni bir tasnif önerisi sunduğu makalesinde, yapım eklerini *Türetme Ekleri*, çatı eklerini ise *İşletme Ekleri* başlıkları altında değerlendirerek çatı eklerini yapım eklerinden ayırır.

Gülsevin, türetme eklerinin fonksiyonunu kalıcı sözlüksel kelime türetmek olarak açıklar. İşletme eklerinin görevlerini ise “*Bunların görevi, ne sözlüksel kelime türetmek, ne de kelimelerin türünü değiştirmektir. Cümlede kelimeler ve kelime grupları arasında ilişki kurarlar. Bir bölümü ilişki kurarken, cümlenin öğelerini belirlerler, yani kurdukları ilişki cümleyi ilgilendirir. Bir kısmının kurduğu ilişki ise sadece ilgili kelimeler arasında kalır, söz diziminde bir görev üstlenmez, öğelerde değişiklik yapmazlar.*” şeklinde açıklar. Çatı eklerinin de işletme ekleri içinde öğeleri belirleyici ekler olduğunu söyler.³

Lübimov da çatı eklerini birer yapım eki olarak görmez. Bütün fiillerin birer leksik ve gramer anlamlarının olduğunu söyleyen Lübimov, leksik anlamların fiilin kök veya gövdelerinde mevcut olduğunu, gramer anlamlarının ise fiillerin muhtelif şekilleri ile yapıldığını belirtir. Lübimov’a göre *yazmak, gelmek, gülümsemek, başlamak, temizlemek, kuvvetlenmek, iyileşmek* fiillerinin ayrı ayrı leksik anlamları vardır. Ancak; *yazılmak, yazışmak, yazdırmak* ayrı fiiller değil, bunlar bir fiilin ayrı gramer şekilleridir, bir fiilin ayrı gramer anlamlarıdır.⁴

Fiilden fiil türeten ekler ile türeyen fiiller, kök veya gövde halindeyken taşıdıkları anlamları türediklerinde tamamen kaybetmezler. Hacıeminoğlu (1984:21), bu eklerin fiile kattığı anlamın bazen fark edilecek kadar büyük, bazen de hissedilemeyecek kadar küçük olduğunu söyler. Ergin (2000:200) de fiilden fiil türeten eklerin işlevlik derecelerinin çekim eklerine yakın bir genişlikte olduğunu belirtir.

2.3. FİİLİN NESNE İLE İLİŞKİSİ:

Bilindiği üzere cümlenin asıl taşıyıcı unsuru yüklemdir. Tümceye kurucu öge olarak atanan yüklem bu tümcede hangi öğelerin görev alacağını belirler (Boz 2012:52). Yüklemin bildirdiği eylemin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan öge

³ GÜLSEVİN Gürer (2004), “*Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine*”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, TDK Yay., Ankara, s. 1267-1283.

⁴ LÜBİMOV, Konstantin (1967), “*Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller*”, **Türk Dilinin Sorunları**, TDK Yay. Ankara.

çeşitliliği fiilin anlamına göre değişkenlik gösterir. Kılış ve oluş olarak fiilin anlamında ortaya çıkan bu değişkenlik; eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesi için öznenen başka bir varlığa ihtiyaç duyulup duyulmamasını belirler.

Kılış anlamlı eylemlerin gerçekleşebilmesi için cümle içinde belirtilsin veya belirtilmesin fiilin bildirdiği işin yöneleceği, tesir edeceği öznenen başka bir varlığa ihtiyaç vardır. Korkmaz (2009:532), **İçerik Bakımından Fiiller** başlığı altında ele aldığı kılış fiillerini şu şekilde açıklar: “*Kılış ve kılış fiilleri, cümlede yüklem gösterdiği işi yapma niteliği taşıdığı, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini, bir varlık üzerinde etkisi bulunduğunu gösteren, dolayısıyla nesne gerektiren fiillerdir.*” Bu fiillerle kurulan cümlelerde özne, nesne ve yüklem zorunlu ögedir. Nesne olan kelime veya kelime grubu +- hal ekli veya eksiz +Ø durumunda bulunur. Nesnenin cümlede yüzey yapıda bulunmaması fiilin nesnesizliğini göstermez.

Kılış fiillerinde, nesne cümlede zorunlu öge durumunda bulunduğundan bu fiiller geçişli fiiller olarak adlandırılır. Ergin (2000:282), geçişli fiiller konusunu açıklarken bu fiillerde hareketin yönünün dışarıya doğru olduğunu, fiilin tesir edeceği nesnenin fiilin bağlı olduğu şahsın dışında bulunduğunu söyler. Yani eylem, özneyi başka bir varlık üstünde kılıcı kılar. Burada nesne pasif, özne ise aktif durumdadır.

Aheste **çek kürekler+i**, mehtap uyanmasın. (Y. K. Beyatlı)

Göster, kabaran sular nasıl **yıkar bendi+(n)i?** (A. N. Asya)

Memleket+Ø isterim. (C. S. Tarancı)

Herkes **sen+i selamlıyor.**

Bir **kedi+Ø gördüm.**

Beni çok **sevdiği+(n)i söyledi.**

Ayşe “**Sahile çıkıyoruz.**” **dedi.**

Mahkemede **itiraf etti.**

Oluş anlamı ifade eden fiillerin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde özne ve yüklem zorunlu ögedir. Fiilin ifade ettiği eylem başka bir varlığa yönelmez veya

tesir etmez, doğrudan özne üzerinde gerçekleşir.⁵ Bu tür fiiller de geçişsiz fiiller olarak adlandırılır. Ergin (2000:282), konuyu şu şekilde izah eder. “*İkinci çeşit hareketlerde ise hareketin yönü içe doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahıstır. Böyle hareketleri karşılayan fiillere de geçişsiz fiiller diyoruz. Geçişsiz fiiller bir olma ifade ederler. Fiilin gösterdiği hareket yapana yönelir, yapana tesir eder.*”

Ağır ağır kağnılar **gider**

Sivas yollarında geceleri.(Sivas Yollarında/C. Külebi)

Sözde, senden **kaçıyorum** doludizgin atlarla. (Şaşırdım Kaldım İşte/Y. B. Bakiler)

Canan **gülüyor** eski yerinde. (Havuz/A. Haşim)

Dinsin artık bu kalp ağrısı. (Abbas/C. S. Tarancı)

Gün **doğdu** yazık arkalarında! (Bir Günün Sonunda Arzu/A. Haşim)

Renkler güneşsiz **öldüler**. (Mansur/A. H. Çelebi)

Şafak **söktü**, gün **ışıldı** işte. (Malazgirt’te Işıyan Gün/C. Ertepinar)

Uzun (2006:75) da; “*Geçişsiz fiiller sadece özne gerektirdikleri için tek değerli, geçişli fiiller ise öznenin yanı sıra nesneye de ihtiyaç duydukları için iki değerlidir.*” açıklamasını yapar.

Fiilleri nesne alabilme durumlarına göre geçişli ve geçişsiz olarak tasnif ettiğimizde karşımıza “nesne” kavramı nedir, hangi biçimlerde cümle içinde bulunur soruları çıkar.

Nesnenin tanımını Karahan (1999:52), “*Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen unsur nesnedir.*” biçiminde; Dizdaroğlu (1976:77) ise “*Yüklem etkisini üzerine alan, öznenin yaptığı eylemden etkilenmiş varlık ya da niteliği gösteren tümce ögesine nesne denir.*” şeklinde yapar.

Yukarıda “*Nesne olan kelime veya kelime grubu +i- hal ekli veya eksiz +Ø durumda bulunur.*” ifadesine yer vermiştik. Oysaki +DAn- ve +A- eklerini almış olan bazı öğelerin de bu tanımlara göre cümlede, nesne işleyişinde kullanıldığını ifade eden dilbilgiciler vardır. Banguoğlu (1990:528), geçişli olmakla beraber az sayıda bazı fiillerin kime halini istediklerini söyler ve “*Hemşire hastaya bakıyor.*”,

⁵ DELİCE, H. İbrahim (2002), “*Yüklem olarak Türkçede Fiil*”, C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 26, No. 2, Aralık.

“Bu çocuğa kıymayın.”, “Kamyon bir ineğe çarptı.”, “Çocuklar erkenden işe başladılar.” örneklerini verir. Sinanoğlu ise; Türkçede +i- hali ile, +A- hali ile, +DAn- hali ile ve edatlı yalın hal ile bildirilen nesnelere var olduğunu söyler. Bazı fiillerin anlam farkı ile, bazılarının anlam farkı bile olmadan iki çeşit nesne ile kullanılabilirliklerini belirtir ve “*Birini vurmak – Birine vurmak*”, “*Bir yeri teşrif etmek- Bir yere teşrif etmek.*” örneklerini verir.⁶ Mehmedoğlu (2006:32-33) ise **Dolaylı Nesne** başlığı altında “*İsmin yönelme, bulunma ve çıkma hallerinin sorularına cevap olan nesnelere dolaylı nesne denir.*” açıklamasına yer verir ve bunlara ilaveten konunun devamında ile (-la, -le) takısıyla kullanılmış vasıta bildiren kelime ve kelime gruplarının da cümlede dolaylı nesneyi işaret ettiğini belirtir. “*Öğrenci işlerinden Mehman’a önemli bir görev verildi.*”, “*Herkes sınava iyi hazırlanmalıdır.*”, “*Sende tabii istidat var.*”, “*Pamuktan çeşitli yağlar alınır.*”, “*Biz askerlerimiz ile iftihar ediyoruz. Ayşe tren ile (trenle) geldi.*” örneklerini dolaylı nesneye örnek olarak verir.

Bunun tam tersi olarak da cümlede +i- hal ekini almış bulunan bir öge, yüklem bildirdiği işten etkilenen bir varlık olmayabilir. Boz’un bu konuda vermiş olduğu “*Ali, onun gittiğini anladı.*” örneği dikkat çekicidir. Boz, bu örnekte biçimsel olarak nesne olan “*onun gittiğini*” ifadesinin “*anlamak*” eyleminden nasıl etkilendiğinin bir yanıtının olmadığını söyler. Bu konudaki asıl sorunun ise tümce ögelerinin sınırlarının tam olarak çizilememiş olmasından kaynaklandığını belirtir.⁷

Üstünova, “*Eylemin yaptığı işten etkileneni “nesne” terimiyle karşılıyorsak nesne konumundaki dil biriminin hangi durum ekini aldığı önemli olmamalı. Bu durumda hangi ad işletme ekiyle çekimlenirse çekimlensin işten etkilenen yani nesne alan eylemler geçişli sayılmalı.*” açıklamasını yapar.⁸

⁶ SİNANOĞLU, Saim (1967), “Basit Cümlede Nesne ve Tümleş” **Türk Dili**, S. 5-6, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

⁷ BOZ, Erdoğan 2007, “*Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine*”, **Turkish Studies**, Turkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring.

⁸ ÜSTÜNOVA, Kerime (2012), “*Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişke Olabilir Mi?*”, **Turkish Studies**, Volume 7/2 Spring

Çatı konusu, yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere semantik, morfolojik ve sentaktik yaklaşımla ele alınması gereken, bunların hepsiyle ilişkili bir dilbilgisi konusudur. Bütün bu problemler bize, biçimsel yaklaşımın çatı konusunun izahında yetersiz kaldığını, konunun işlevsel bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Burada üzerinde durmamız gereken asıl nokta, geçişlilik ve geçişsizliğin çatı konusu içindeki durumunun ne olduğu ve bir gramer kategorisi kabul edilip edilemeyeceğidir.

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere, nesnenin cümlede zorunlu bir öge olarak var olup olmaması fiilin şekilsel durumuyla, bir başka ifadeyle çatı eki alıp almamasıyla ilgili bir durum değildir. Bu, tamamıyla fiilin anlamsal boyutundan kaynaklanan bir durumdur. Korkmaz (2009:543) da bu düşüncesini “*Daha çatı ekleriyle genişletilmemiş, kök ve gövde halindeki bu fiillerde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliği, çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik değildir. Fiillerin kendi sözlük anlamları ile ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir.*” açıklamasında bulunur. Ancak; Korkmaz, –bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere- fiilin çatı eki almış olan şekillerinde bulunan geçişlilik-geçişsizlik özelliğini çatı kategorisi içinde değerlendirir. Lübimov da çatı kategorisi ile geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin birbiriyle karıştırılmamasını söyler. Çatı kategorisinin geçişlilik-geçişsizlik kategorisine sıkı halde bağlı olduğunu fakat geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin bir leksik kategorisi, çatı kategorisinin ise gramer kategorisi olduğunu söyler.⁹ Üstünova da geçişsizlik ve geçişliliğin yapısal bir özellik olmadığı, eylemle doğuştan gelen bir nitelik olduğunu ifade eder ve Korkmaz’dan farklı olarak da; geçişlilik ya da geçişsizliğin herhangi bir ekle verilip ya da herhangi bir kullanımla ortadan kaldırılamayacağını savunur. Yüzey yapıda her ne kadar nesne bulunmasa da derin yapıda bir nesnenin var olduğunu, kendisini hissettirdiğini belirtir.¹⁰

⁹ LÜBİMOV, Konstantin (1967), “*Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller*”, **Türk Dilinin Sorunları**, TDK Yayınları, Ankara

¹⁰ ÜSTÜNOVA, Kerime (2012), “*Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişke Olabilir Mi?*”, **Turkish Studies**, Volume 7/2 Spring

2.4. FİİLİN ÖZNE İLE İLİŞKİSİ:

Cümlede yapanı veya olanı temsil eden öge öznedir. Öznenin eylemin bildirdiği anlam karşısında sahip olduğu konum çatıyı belirler. Kullanıcı, özneye biçtiği değeri ifade etmek veya eylemin özne tarafından ne şekilde yapıldığını ortaya koymak amacıyla fiile bir takım eklemeler yapar. Bu eklemeler karşısında özne, eylemi bazen karşılıklı veya ortaklaşa kılar, bazen bir başkasına yaptırır, kimi zaman da kendini gizler veya eylemi kendi üzerinde gerçekleştirir. Öznenin, eylemin karşısında sergilediği bu durumlar fiilin özne ile olan ilişkisini ortaya koyar.

Türkiye Türkçesinde fiilin özne ile olan ilişkisi genellikle 1.etken çatı, 2.edilgen çatı, 3.dönüslü çatı, 4.işteş çatı, 5.ettirgen çatı, 6.oldurgan çatı başlıkları altında işlenir.

2.4.1. ETKEN ÇATI:

Etken çatı eksiz, yalın çatıdır (Korkmaz 2009:545). Fiil kök veya gövdesi herhangi bir çatı eki almamıştır. Bu çatıda işi yapan bellidir ve aktif durumdadır.

Gözümde bir damla su deniz olup **taşıyor**.

Çöllerde kalmış gibi yanıyor, **yanıyorum**. (Deniz Hasreti/Ö. B. Uşaklı)

Dinle çılgınca öten bülbülleri,

Sorma niçin düştüğünü bu derde. (Aşk/C. S. Tarancı)

Ömür ki, bir kurak çöl,

Onu tek bir güne **böl**;

Şebnem gibi **doğ** ve **öl**,

Yıldızlı bir gecede!.. (Yıldızlı Bir Gecede/N. F. Kısakürek)

Söylersin, ağlarsın; sonra eskillere,

Deli çağlarına **dönersin**, ümitle...(Ağaçlar Ayakta Ölür/G. SAMANOĞLU)

Kaynaklarımızda etken çatı “*özne alabilen fiiller, öznesi belli olan fiiller, öznesi yapıcı olan eylemler*” gibi benzer açıklamalarla ifade edilmiştir. Ele aldığımız kaynaklarda Gencan (1971:280), Ediskun (2003:221), Hengimen (1995:205), Atabay-Özel-Kutluk (2003:190), Dizdaroğlu (1963:42), Kükey (1972:45), Bilgin (2002:420), Korkmaz (209:545) konu için *etken* terimini kullanmıştır. Banguoğlu (1990:411) ise *yalın görünüş* terimini tercih etmiştir. Korkmaz, Ediskun, Kükey, Dizdaroğlu, Atabay-Özel-Kutluk, Hengirmen, etken çatının çatı eki almamış fiillerle kurulduğunu özellikle ifade etmişlerdir. Banguoğlu da yalın görünüşünü fiillerin çatı ekleri almamış fiil tabanları olarak tanımlamıştır. Gencan ve Bilgin konuyla ilgili böyle bir açıklamaya yer vermemiştir.

Türkçede kök veya gövde durumunda bulunan bütün fiiller yalın veya çekimli durumlarıyla bir özneyi işaret ederler. Yalnızca edilgen çatılı fiillerde özne belirsizdir. İşteş, dönüşlü, ettirgen çatılı fiillerde de özne belli ve bir yönüyle aktif konumda olduğundan etken çatının tanımında *çatı eki almamış fiil kök veya gövdeleridir* açıklamasının yer alması gerekmektedir. Bu noktada konu için etken çatı terimi yerine *yalın çatı* teriminin daha uygun olduğunu düşünmekle beraber *etken çatı* terimi daha yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu için biz de bu terimi kullanmayı tercih ettik.

2.4.2. EDİLGEN ÇATI:

Edilgen çatı bütün eserlerde özne yüklem ilişkisi bakımından ele alınmıştır. Banguoğlu (1990:413), Kükey (1972:45-50), Ediskun (2003:222), Dizdaroğlu (1963:42), Akerson (2008:255) edilgen çatıda nesnenin öznenin yerini tuttuğunu söylemişlerdir. Bilgin (2002:420), Atabay-Özel-Kutluk (2003:190), Hengirmen (1995:206) ise öznesi belli olmayan çatı açıklamasına yer vermişlerdir.

Dizdaroğlu (1963:41), öznenin herhangi bir sebepten bilinmesinin istenmediği veyahut; gerçekten bilinmediği hallerde, öznenin kullanıcı açısından öneminin olmadığı durumlarda, ya da beynelmilel bir anlamın ifade edildiği cümlelerde, bazen de cümleye söyleyiş güzelliği katmak amacıyla öznenin cümle dışına sürüklenebildiğini ifade eder. Türkçede bu kullanımı sağlamak amacıyla ünlü ile ve “l” ünsüzü ile biten fiil kök veya gövdelerine -(X)n-, diğer seslerle biten fiil kök ve gövdelerine ise -(X)l- eki getirildiğini söyler. Ergin (2000:205), -(X)l- ve -(X)n- eklerinin geçişli ve geçişsiz fiil taban veya gövdelerine getirilebildiğini, geçişli fiil tabanlarına getirildiklerinde öznenin pasifliğini, geçişsiz fiil kök veya gövdelerine getirildiklerinde ise öznenin meçhullüğünü bildirdiğini belirtir.

Ergin (2001:204), -(X)n- ekinin aslında dönüşlülük eki olduğunu, dönüşlü fiil şeklinden alındığını, sonradan pasiflik ve meçhul eki haline geldiğini söyler. Eski Türkçede ve diğer Türk şivelerinde vokalle ve “l” ünsüzü ile biten fiillere de pasiflik ve meçhul eki olarak -(X)l- ekinin getirilmesini buna kanıt gösterir. Banguoğlu (1990:281) da -(X)l- ekinin Eski Türkçede ünlü ile ve “l” sesi ile biten fiillerden sonra kullanımına *okı-l-mak, togra-l-mak, kıl-ıl-mak* örneklerini verir. *koca-l-mak, buna-l-mak* örneklerinin de bunlardan dilimize kalmış kelimeler olduğunu söyler.

-(X)l- ve -(X)n- ekleri fiillere arka arkaya gelebilirler. Korkmaz (2009:547), konunun izahında -(X)n- çatı ekinin dönüşlülük ile karıştırılmaması için, -(X)n- çatı ekinin ayrıca -(X)l- çatı eki ile pekiştirildiğini söyler. *ara-n-/ara-n-ıl-, başla-n-/başla-n-ıl-, bekle-n-/bekle-n-ıl-, besle-n-/besle-n-ıl-, bul-un-/bul-un-ul-, de-n-/de-n-ıl-, ,iste/n-/iste-n-ıl-, ko-n-/ko-n-ul-, söyle-n-/söyle-n-ıl-, ye-n-/ye-n-ıl-* sözcüklerini buna örnek olarak verir. Kükey (1972:48), bu yapıya sahip fiilleri *katmerli edilgen*

fiil olarak adlandırır. Ergin (2001:205) de aynı fiile bunlardan biri veya ikisi getirilmek suretiyle yapılan iki fiil arasında hiçbir mana farkının olmadığını söyler.

2.4.2.1. Geçişli fiil kök veya gövdeleriyle kurulan edilgen fiiller:

Yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde zorunlu ögelerin Özne-Nesne-Yüklem olduğunu söylemiştik. Dilin hakimi olan kullanıcı, yine belirli kaideler koyarak dilin kurallarını değiştirmeye muktedir. Dolayısıyla; kullanıcı, geçişli fiillerin yüklem olduğu cümlelerde zorunlu öge olarak bulunan özneyi herhangi bir sebepten cümle dışında tutmak istediğinde geçişli fiile -(X)l, -(X)n- eklerinden uygun olanını getirerek özneyi cümlenin dışına öter. Cümle dışına ötelenmiş bulunan özne varlığını sezdirmeye devam eder. Yüzey yapıda görülmeyen öznenin boşluğunu, nesne üzerindeki hal ekini atıp yalın duruma geçerek tamamlar. Burada özne yapıcı bir durumda değil eylemden etkilenen niteliktedir. Bu tür yapılarda yüklem, gerçekte nesne olan ögeyi özne gibi algıladığından bütün şahıslarla çekimlenebilir.

Dilbilgiciler arasında geçişli edilgen yapılarda nesnenin adlandırılışı farklılıklar göstermektedir. Dizdaroğlu (1976:40), Hatiboğlu (1972:116), Bozkurt (2004:141), Hepçilingirler (2004:318), Erdoğan (2006:47) bu öge için sözde özne terimini kullanmışlardır. Banguoğlu (1990:413) ise cümlenin derin yapısında saklı olan özneye *mantıkça kimse*; cümlede görülen söz konusu öge için ise *gramerce kimse* terimini kullanmıştır.

Konuya farklı açıdan yaklaşan dilbilgiciler ise bu tür cümlelerde yüzey yapıda özneyi aramanın gereksiz olduğunu, yalın durumda bulunan söz konusu ögenin cümlenin nesnesinden başka bir şey olmadığını söylerler. Atabay-Özel-Çam (2003:45), ***Öznesi Olmayan Cümleler*** başlığı altında geçişli edilgen yapılarda nesnenin yapılan iş kadar önemli olmasına karşın öznenin kullanılmadığını, dolayısıyla nesnenin özne olarak belirlenemeyeceğini belirtirler. Üstünova da geçişli edilgen çatılı çekimli eylemlerin bünyelerinde özneyi değil nesneyi barındırdıklarını ifade eder. Eksiz belirtme durumuna girmiş olan bir dil birimini yalın durumda

saymanın doğru olmadığını, dolayısıyla edilgen geçişli eylemlerde öznenin bilinmezlik, kestirilemezlik özelliği taşıdığını, bu yüzden eylemdeki kişi ekinin bize nesneyi verdiğini söyler.¹¹

Hekimoğlu, bu dağlarda **vur-ul-ur**.

Biz, trenlerle yeni açılan cephelere **gönder-il-dik**.

Onlar her dönem **sev-il-diler**.

Yelkenler **biç-il-ecek**, *yelkenler* **dik-il-ecek**;

Dağlardan çektiriler, *kalyonlar* **çek-il-ecek**.

Kerpetenlerle *surun dişleri* **sök-ül-ecek**... (Fetih Marşı/A. N. Asya)

Göksel bir ağıt **yak-il-ıyor**

Serviler ülkesinde. (Gece Yağmuru/B. S. Edipoğlu)

Ve zafer marşları **çal-ın-ıyor** ha bire.(Parsa/C. Irgat)

Güzel yüzün **gör-ül-mezdi**,

Bu aşk bende dirilmezdi,

Güle *kıymet* **ver-il-mezdi**,

Aşık ve maşuk olmasa. (Güzelliğin On Par Etmez/A. V. Şatıroğlu)

Bir karış bile fazla yükselemem yerimden:

Toprağa basmak için **yap-il-mış** *ayaklarım*. (Seyahat/ C. K. Solak)

O şehirde gene *şarkılar* **söyle-n-iyordur**,

Karşılık görmemiş sevdalar üstüne.(Melankoli/İ. Geçer)

Yukarıdaki örnekte *vur-*, *gönder-*, *sev-*, *yak-*, *çal-*, *gör-*, *ver-*, *biç-*, *dik-*, *çek-*, *sök-*, *yap-*, *söyle-* geçişli fiillerine -(X)l-, -(X)n- edilgenlik ekleri eklenerek cümleden özne çıkarılmıştır. *Hekimoğlu*, *biz*, *onlar*, *göksel bir ağıt*, *zafer marşları*, *güzel yüzün*, *kıymet*, *yelkenler*, *kalyonlar*, *surun dişleri*, *ayaklarım*, *şarkılar* ifadelerinin ise özne cümleden çıkarıldıktan sonra da işi yapan değil işten etkilenen konumunda oldukları görülmektedir. Ne var ki bu ögeler şeklen de olsa özne konumuna yükseltilmiş, hatta özne gibi algılandıklarından yüklem de uygun şahıs

¹¹ ÜSTÜNOVA, Kerime (2006), "Yüklem Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.11, s. 241-250

ekleriyle çekimlenmiştir. Bu nedenle bu şekilsel bezerliği ifade etmek amacıyla bu yapıdaki ögelere sözde özne demenin pek de yanlış olmadığı kanaatindeyiz.

Yüklemi geçişli edilgen yapıları cümlelerde özneyi bulundurmak için cümleye “tarafından” sözcüğü eklenir (Kükey 1972:49).

Hekimoğlu, Tahmazoğlu tarafından vur-ul-ur.

Sözde Ö. Gerçek Ö.

Biz, komutanlar tarafından yeni açılan cephelere gönder-il-dik.

S. Ö. Gerçek Ö.

Onlar, herkes tarafından her dönem sev-il-diler.

S.Ö. Gerçek Ö.

2.4.2.2. Geçişsiz fiil kök veya gövdeleriyle kurulan edilgen çatılar:

Geçişsiz fillere kurulan cümlelerde zorunlu ögeler özne ve yüklemidir. -(X)l-, -(X)n- ekleri edilgen çatı fonksiyonları ile özneyi cümlenin dışına öterler. Geçişsiz edilgen yapıları fillerde cümle dışına ötelenen öznenin yerine özne gibi biçimlenecek bir nesne olmadığından özne belirsizdir. Korkmaz (2009:549), geçişsiz edilgen yapıları çatıları **Meçhul Çatı** başlığı altında ele alır ve bunların öznesiz olduğunu vurgular.

Ergin (2001:205) de -(X)l- ekini açıklarken bu ekin geçişsiz yani olma ifade eden fillerden meçhul fiiller yaptığı belirtir. Meçhul fiilleri ise “*Fail istemeyen, çekim sırasında faili olmayan, gösterdiği hareketin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan fiillerdir.*” şeklinde açıklar. Meçhul fiillerin çekimli şekillerinin şekli olarak teklik üçüncü şahıs gibi görünmelerine rağmen esasında hiçbir fail belirtisinin bulunmadığını, hiçbir şahıs ifade etmediğini söyler ve *gidildi* örneğini verir.

Bu güzel havada ne güzel **uyu-n-ur.**

Boğaz köprüsü üzerinde **koş-ul-du.**

Askerde hava aydınlanmadan **kalk-ıl-ır.**

Kış ayında da buralarda denize **gir-il-irmiş**.

Yoldan geri **dön-ül-dü**.

Yukarıdaki cümlelerde uyu-, koş-, kalk-, gir-, dön- fiilleri geçişsiz eylem olduklarından cümlede nesne bulunmamaktadır. Cümlede nesne olmadığı için de bu cümlelerde sözde de olsa bir öznenen bahsetmek mümkün değildir.

2.4.3. DÖNÜŞLÜ ÇATI:

Dönüşlü çatı dilbilgiciler arasında hemen hemen ortak bir tanıma sahiptir. Korkmaz (2009:550), dönüşlü çatının tanımını “*Yapılan işin yapana döndüğünü veya bir işin kendi kendine yapıldığını ya da olduğunu gösteren çatı türüdür. Dönüşlü çatıda yapılan iş, yapana yani özneye döndüğü için cümlenin öznesi hem yapan hem de yapılan işten etkilenen yani nesne durumundadır.*” şeklinde yapar. Ergin (2001:202), -n- ekinin fonksiyonlarını açıklarken dönüşlü fiiller hakkında “*Failin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade eder.*” demiştir. Banguoğlu (1990:414) da “*Söz içinde kimse olan kendisi üstünde kılıcıysa fiil tabanı bir -in- eki alıp dönüşlü görünüşe girer. Böylece fiilin etkisi kimse üzerine dönmüş olur.*” diyerek dönüşlü çatıyı açıklamıştır. Hengirmen (1995:2008) de “*Öznenin yaptığı işin etkisi yine kendine dönüyorsa bu eylemlere dönüşlü eylemler denir.*” açıklamasını yapar. Dönüşlü çatının -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş- ekleri ile kurulduğunu söyler.

Kılış fiillerinin dönüşlü fiil olduğu cümlelerde zorunlu ögeler özne, nesne ve yüklemidir. Fiilin etkisinin doğrudan özne üzerinde gerçekleştiği cümlelerde özne aynı zamanda cümlenin nesnesi konumundadır. En az çaba yasası gereği cümle içinde zorunlu olarak bulunması gereken özne ve nesne, fiile eklenen bir ek vasıtasıyla tek ögede birleştirilir. İki ögenin tek bir ögede birleşebilmesi için fiilin nesnesinin ya bir zamir ya da iyelik eki almış bir isim olması gerekmektedir.¹²

¹² DELİCE, Halil İbrahim (2002), “*Yüklem Olarak Türkçede Fiil*”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, Cilt :26, N0:2 s.185-212

Ahmet Çavuş, düşman mevzilerine doğru **sür-ün-dü**. (Ahmet Çavuş, düşman mevzilerine doğru *kendini* sürüdü.)

Ağacın dalına kurduğu salıncakta **salla-n-dı**. (Ağacın dalına kurduğu salıncakta *kendini* salladı.)

Kadın **ört-ün-dü**. (Kadın *yazmasını* örttü.)

Kadın **tak-ış-tırdı**. (Kadın *küpelelerini, yüzüklerini* takıştırdı.)

Düşünce çamura **bula-n-dı**. (Düşünce *kendini* çamura buladı.)

Korkmaz (2009:552) dönüşlü fiillerin doğrudan veya dolaylı olarak özneye etki ettiğini belirtir. Eylemin belirttiği işin doğrudan özneye döndüğü dönüşlü çatıya örnek olarak “*Kadıncağız soğuktan köşeye büzüldü.*” örneğini verir. Bu cümlede “*kadıncağız*” eylemin hem öznesi hem de nesnesi konumundadır. Eylemin bildirdiği iş doğrudan özne üstünde gerçekleşir. Banguoğlu (1990:415) da fiilin özne üzerine doğrudan etki ettiği cümlelere “*Kadıncağız döğündü. Yıkanacak mısınız?*” örneklerini verir.

Eylemin belirttiği işin dolaylı olarak özneye etki ettiği cümlelerin bir nesnesi vardır. Korkmaz (2009:552), dolaylı dönüşlü çatıya ise “*Ayşe bugün o ipek elbisesini giyinmiş. Çocuklar çantalarını yüklenmiş. İspanyol şalını örtünmüş.*” örneklerini verir. Banguoğlu (1990:415) da “*Zeynep bir elbise dikinmiş. Bavulu yükledim. Adam madalyasını takınmalı.*” cümlelerini dolaylı dönüşlü çatıya örnek olarak verir.

Korkmaz (2009:550) ve Ergin (2001:2002) dönüşlülük içerisinde oluş bildiren fiilleri de değerlendirmişlerdir.

Ergin (2001: 202-207) -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş- eklerini açıklarken hareketin özne üzerine dönmesinden dolayı bu ekleri alan fiillerin bir kendi kendine olma veya yapma bildirdiğini söyler. -(X)ş- ekini, bilhassa +lAş ekini almış olan fiillerin ifade ettikleri oluşun kimi zaman dönüşlülük ifadesine yaklaştığını belirtir. *güzel-le-n/güzel-le-ş, hoş-la-n/hoş-la-ş, çirkin-le-n/çirkin-le-ş*. Korkmaz (2009:553) da “*çiçeklen-, hastalan-, gülüş-, güzelleş-, kırıl-, tatlan- vb. dönüşlü fiillerde bir kendi kendine oluş söz konusudur: Bahçe çiçeklendi, Meyveler tatlandı, Düşünce kolu kırılmış gibi.*” açıklamasını yapar.

2.4.4. ETTİRGEN ÇATI:

Dilbilgiciler, ettirgenliği *işi başkasına yaptırma ve geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapmak* işlevleri etrafında işlemişlerdir.

Korkmaz (2009:555) ettirgen çatıyı “*Ettirgen çatı, yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türüdür.*” diye tanımlar ve “*Ettirgen çatıda cümlenin öznesi genellikle işi yapan değil yaptırandır.*” ifadesini kullanır. Korkmaz, ettirgenlik eklerini -DXr-, -(I)t-, -(I)r-/-(U)r-, -Ar-/ , -DAr-/ , -(I)z-/-(U)z- olarak verir. Bu eklerin iki işlevi bulunduğunu söyler. “*Bunlardan biri, geçişsiz fiilleri geçişli duruma getirmektir. Diğeri de geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmaktır.*” açıklamasını yapar.

Banguoğlu (1990:417) “*Söz içinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir –dır (bazen –it- -ir-) eki alıp ettiren görünüşüne girer. Burada adı geçsin geçmesin iki kimse vardır. Biri gramerce kimse ettiren, diğeri mantıkça kimse, eden.*” şeklinde ettirgen çatıyı açıklar. İşletiren konumundaki özneye üst kimse, eden durumundaki özneye ise alt kimse adını verir ve ettirgenlik ekleri olarak -DXr-, -Xt-, -Xr- eklerini belirtir.

Ergin (2001:209-214) ise ettirgenlik ekleri olarak -r-, -t-, -DXr-, -DAr-, -Ar-, -gUr-, -z- eklerini gösterir. Ergin de ettirgenlik eklerinin fonksiyonlarını şu şekilde açıklar: “*Faktitif eklerinin iki fonksiyonu vardır: Biri geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, ikincisi ise geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırdığını gösteren geçişli fiiller yapmaktır. Kısacası faktitif eklerinin vazifeleri geçişlilik ve başkasına yaptırma ifade etmektir.*” Ayrıca Ergin “*Faktitif ekleri geçişli, geçişsiz bütün fiillere getirilebilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Böyle fiiller hiçbir oluş ve pasiflik ifade etmezler. Tam aksine aktiftirler ve asıl hareket daima fail dışında bir varlığa yönelmiş bulunur. Hiçbir zaman failde kalmaz, faile tesir etmez, faile dönmez.*” diyerek bu eklerin fiile yüklediği anlamı ifade eder.

Gencan (1971:275-279), konuyu ettirgen başlığı altında değerlendirmez. -t-, -Xr-, -tXr-, -DXr- eklerini birer geçiş eki olarak kabul eder ve bu eklerin geçişsiz fiilleri geçişli yaptığını, geçişli fiillerin ise geçişlilik derecelerini arttırdığını ifade eder.

Çatı içerisinde ettirgenliğin diğer çatı kavramlarının yanında ayrı bir hususiyeti mevcuttur. Şöyle ki; diğer çatılarda cümle içerisinde ya bir ögenin konumunda değişiklik meydana gelir veya cümleden öge eksilir. Ettirgen çatıda ise cümleye genellikle yaptırın konumunda yeni bir ögenin ilave edilmesi söz konusudur. Bu ilave sırasında yaptırın öge cümlenin öznesi konumuna geçer, yapan öge ise cümlede bir nesne varsa +A, yoksa +İ- durum ekini alarak cümle içinde varlığını devam ettirir.

Adam kapıda bekledi.

Ö. Y.

Görevliler adamı kapıda bekle-t-ti.

Ö. Y.

Çocuk oyuncakları topladı.

Ö. Y.

Annesi çocuğa oyuncakları toplat-tı.

Ö. Y.

Çalışmalar durdu.

Ö. Y.

İşçiler çalışmalarını dur-DXr-du.

Ö. Y.

Öğrenciler kitabı okudu.

Ö. Y.

Öğretmen öğrencilere kitabı oku-t-tu.

Ö. Y.

Akerson (2007:258), ettirgen fiillerin cümleye her zaman bir öge ekmediğini bazen de nesne ve özne arasında değiş tokuş işlevi gördüğünü ifade eder ve “*Ayşe bu olay-ı düşünüyor./Bu olay Ayşe’-yi düşün-dür-üyor.*” örneğini verir.

Ettirgenliğin geçişsiz fiillerden geçişli fiiller yapma fonksiyonu dilbilgiciler arasında farklı yorumları ortaya çıkarmıştır ve oldurgan çatı teriminin doğmasına sebep olmuştur. Ele aldığımız kaynaklarda Dizdaroğlu (1963:50), ve Kükey (1972:63) oldurgan çatıyı müstakil bir başlık altında ele almıştır. Banguoğlu

(1990:418), Ediskun (2003:221) ve Gencan (1971:277) da oldurman çatıya bir başka çatı altında değinmişlerdir.

Banguoğlu (1990:418), oluş ifade eden fiillerle kurulan ettirgen çatılarda esasında ettirmek değil oldurmanın söz konusu olduğunu söyler. Ettirgenlik ekleri oluş bildiren fiillerden oldurma bildiren fiiller meydana getirir ve cümleye olduran konumunda bir özne ilave eder. Burada olduran özne olarak ifade ettiğimiz özneyi bir başka bakış açısıyla yapan özne olarak da ifade edebiliriz.

Çiçekler çoğaldı.

Ö. Y.

Bahçıvan çiçekleri çoğal-t-tı.

Ö. N. Y.

Su bitti.

Ö. Y.

Kadın suyu bit-ir-di.

Ö. N. Y.

İlave edilen öznenin yapan veya olduran konumunda görünmesinin sebebi ettirgenlik eki değil fiilin ek almadan önce bir oluş ifade etmesidir. Ettirgenlik eki ile cümleye eklenen aktif konumdaki özne (*bahçıvan, kadın*) oluş fiilinin nesne konumuna indirgenen pasif öznesi (*çiçek, su*) üzerinde kılıcı olur. Dolayısıyla ettirgenlik eki ile cümleye kazandırılan öge (*bahçıvan, kadın*) cümlede işi yaptıran değil yapan konumunda algılanır. Ettirgenlik ekinin fonksiyonunu cümleye yeni bir özne eklemek olarak belirleyecek olursak bu eklerin geçişsiz fiillere geldiğinde de bu fonksiyonunu yerine getirdiğini görürüz. Eklenen öznenin cümle içinde yapan/olduran veya ettiren konumda görünmesi, ekten değil; fiilin içerdiği anlamdan kaynaklanmaktadır.

Korkmaz, olma ve oluş bildiren geçişsiz fiillerin aldıkları çatı ekleri ile yapma, etme bildiren geçişli fiillere dönüştüklerini böylece; yapma, etme bildiren geçişli fiillerden kurulan ettirgen fiiller ve ettirgen çatı ile aynı duruma geldiklerini

söyler.¹³ Eker (2002:276) de “Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiillerin -Ar-, -r-, -Dir-, -t- ekleriyle geçişli duruma getirilmesiyle oldurgan çatıların ortaya çıktığı görüşü vardır. Ancak bu tür eylemlerin nesne alabilir duruma gelmesiyle diğer hareket ve iş bildiren ettirgen çatılarıyla görevce ve anlamca aynılaşması söz konusudur.” açıklamasını yapar.

2.4.5. İŞTEŞ ÇATI

İşteş çatının, bir eylemin birden fazla varlık tarafından karşılıklı veya birlikte yapılma anlamı taşıdığı ele aldığımız kaynaklarda ortak görüş olarak bildirilmiştir.

Bunun yanında işteş çatının; Gencan (1971:285), “*nitelikte eşitlik*”, Atabay-Özel-Kutluk (2003:193) “*belli bir süre içinde durum değişikliğini belirtme*”, Ediskun (2003:223) ve Kükey (1972:52) “*bir süre içinde bir durumdan başka bir duruma girme*” anlamlarını da ifade ettiğini belirtmişlerdir.

İşteş çatı kavramı ele aldığımız kaynaklarda -(X)ş- eki üzerinden işlenmiştir. Dizdaroğlu (1963:47), Bilgin (2002:423), Ediskun (2003:223) ve Gencan (1971:286), -(X)ş- ekinin yanı sıra -IAş- ekinin fonksiyonuna da işteş çatı içerisinde değinmişlerdir.

Ergin (2001:207) -(X)ş- ekinin asıl fonksiyonunun ortaklaşma ifade etmek olduğunu açıklar. Bu ortaklaşmanın ise karşılıklı yapma ve birlikte yapma olarak iki şekilde ortaya çıktığını belirtir. Karşılıklı yapma ifade eden fiillerin genellikle geçişli fiillerden, birlikte yapma ifade eden fiillerin ise umumiyetle geçişsiz fiillerden yapıldığını söyler.

İşteş yapılarda eylemin bildirdiği işi yapan en az iki varlık vardır. Eylem bu varlıklar tarafından karşılıklı veya birlikte yapılır.

Fiilin bildirdiği işin karşılıklı olarak yapıldığı işteş çatılarda fiilin etkisi doğrudan veya dolaylı olarak cümlenin öznesi olan her iki kişi veya taraf üzerine

¹³ KORKMAZ, Zeynep (1999), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis. Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Bina, Fiil Binası)” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* s.159-165.

döner. Bu dönüş de ya doğrudan doğruya, veya dolayısıyla olmaktadır. Her iki taraf veya kişi birbirlerinin nesnesi olur. Bu yapılarda -(X)ş- ekini alan fiil her ne kadar gramerce geçişsiz olsa da mantıkça geçişlidir (Banguoğlu 1990:416).

Ahmet Ayşe ile *gör-üş-tü*. (Ahmet Ayşe'y-i, Ayşe Ahmet'i gördü.)

Anne ve çocuk *kokla-ş-tılar*. (Anne çocuğ-u, çocuk anney-i kokladı.)

Kız ve oğlan *tanı-ş-tılar*. (Kız oğlan-ı, oğlan kız-ı tanıdı.)

Eylemin dolaylı olarak özneye belirtilen kişi veya tarafların üzerine döndüğü işteş yapılarda ise cümlenin başka bir nesnesi vardır ve bu, özneye yer alan taraf veya kişilerden biri değildir (Banguoğlu 1990:416).

Mirası *pay-la-ş-tılar*.

Paylarına düşeni *böl-üş-tüler*.

Birlikte yapma ifade eden bazı işteş çatılarda ise özneye yer alan varlıklar eylemin bildirdiği işi birlikte toplu şekilde yaparlar.

Güvercinler *uç-uş-tular*.

Çocuklar *gül-üş-tüler*.

Kuşlar *kaç-ış-tılar*.

Korkmaz (2009:132), -(X)ş- ekinin geçişsiz fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan oluş bildiren fiiller de türettiğini bildirir ve *acış-*, *alış-*, *bulaş-*, *depreş-*, *dönüş-*, *eriş-*, *geliş-*, *giriş-*, *güzelleş-*, *irileş-*, *kalınlaş-*, *kızış-*, *kokuş-*, *pekiş-*, *sıkış-*, *tutuş-*, *uyuş-* (*el, ayak uyuşması*), *yatış-*, *yetiş-* örneklerini verir. Ergin (2001:207) de -(X)ş- ekinin oluş fonksiyonuna *geliş-*, *kızış-*, *yatış-*, *giriş-*, *bitiş-*, *bulaş-*, *ulaş-*, *eriş-*, *zorlaş-*, *iyileş-*, *ağırlaş-*, *uğraş-*, *dolaş-*, *tutuş-* örneklerini verdikten sonra şu açıklamayı yapar. “*Olma ifade etmek geçişsiz fiillerin müşterek vasfıdır. Fakat bu olma fiil çeşitlerine göre değişir. Mesela -n-'li fiillerin ifade ettiği oluş dönüşlü bir oluş, -l-'li fiillerin ifade ettiği oluş pasif bir oluş, -ş-'li fiillerin ifade ettikleri oluş ise içten ortaklaşmalı bir oluştur.*” Devamında da -(X)ş- ekini almış olan fiillerin ifade ettikleri oluşun kimi zaman dönüşlülük ifadesine yaklaştığını belirtir. Bunun ise genellikle +IA- ekini almış olan fiillerde görüldüğünü söyler ve şu örnekleri verir. *güzel-le-n-*, *güzel-le-ş-*, *hoş-la-n-*, *hoş-la-ş-*, *çirkin-le-n-*, *çirkin-le-ş-*.

Korkmaz (2009:555), +IAş- ekinin ad ve sıfatlardan +IA- ekiyle kurulmuş “*yapma*”, “*etme*” veya “*olma*” bildiren fiil gövdelerine gelerek bunları birer geçişsiz fiile çeviren -ş- eki ile karıştırılmaması gerektiğini söyler. *ağır-la-ş-*, *beyaz-la-ş-*, *durgun-la-ş-*, *güzel-le-ş-*, *haber-le-ş-*, *taş-la-ş-*, *tunç-la-ş-*, *yardım-la-ş-*, *yoz-la-ş-* vb. fiiller içindeki -ş- ekinin, eklendiği +IA- eki ile kaynaşarak -IAş- biçiminde “olma” veya “dönüşme” gösteren, daha doğrusu kendi kendine oluş bildiren bir dönüşlülük eki niteliğinde olduğunu belirtir.

Atabay-Özel-Kutluk (2003:193), Kükey (1972:52), Ediskun (2003:223), ve Gencan (1971:285) -ş- veya -IAş- ekini alarak oluş bildiren fiilleri işteş çatı içerisinde değerlendirmişlerdir. Bu fiillerin ortaklaşma bildirmenin yanı sıra Gencan “*nitelikte eşitlik*”, Atabay-Özel-Kutluk “*belli bir süre içinde durum değişikliğini belirtme*”, Ediskun ve Kükey “*bir süre içinde bir durumdan başka bir duruma girme*” anlamlarını da taşıdıklarını belirtmişler ve bu anlam farklılıklarının ancak tümcedeki kullanımlarından anlaşılabilceğini ifade etmişlerdir. Ediskun, bu fiillerin bir tek öznenin oluşumunu anlattıkları için dönüşlü çatılı fiiller olarak da adlandırılabilceğini söyler. Kükey, *gel-iş-*, *güzel-le-ş-*, *şeker-le-ş-*, *durgun-laş-*, *çelik-leş-*, *tut-uş-* (yanmaya başlamak); Ediskun, *gel-iş-*, *kız-ış-*, *yat-ış-*, *zor-laş-*; Gencan *esmerleşir*, *siyahlaşır*, *güzelleşiyor*, *üçleşmek*, *dörtleşmek*, *tunçlaşmak*, *odunlaşmak*, *şekerleşmek*, *Çocuk gelişiyor.*, *Fırtına yatıştı.*, *Zor işlere girişmekten çekinmez.*, *kalkışmak*; Atabay-Özel-Kutluk *geli-ş-*, *güzel-le-ş-*, *durgun-la-ş-* fiillerini örnek olarak verir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇATI EKLERİ VE İŞLEVİ

3.1. Giriş

Çatı terimini açıklarken dilbilgicilerin eserlerinde bu konu altında yer alan morfepleri $-(X)ş-$, $-(X)n-$, $-(X)l-$, $-DXr-$, $-(X)t-$, $-(X)r-$, $-gUr-$ $-z-$, $-Ar-$ $-DAR-$ olarak belirlemiştik ve bunlara ilave olarak $-lAn-$ $-lAt-$, $-lAş-$ morfeplerinin de bünyelerinde bulduklarını $-(X)ş-$, $-(X)n-$, $-(X)t-$ eklerinden dolayı eylemin çatısını değiştirdiğini ifade etmiştik. Bu eklerden $-gUr-$, $-z-$, $-Ar-$, $-Dar-$ ekleri günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş veya kalıplaşmış bazı sözcüklerde varlıklarını sürdürmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında yer almasa da Eski Türkçede zaman zaman çatı işlevi ile kullanılan $-k-$ ekini de bu listeye dahil edebiliriz. Bu morfeplerden herhangi biriyle biçimlenmiş fiillerin çatısını tam olarak belirleyebilmek için bu morfeplerin fiil üzerindeki farklı işlevlerini de ortaya koymak gerekmektedir.

Bu bölümde ilgili her başlık altında çatı ekinin Eski Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesindeki işlevleri hakkında bilgi verilmiştir. Çatı eki almış olan fiiller belirlenen eserlerden taranmış ve bu eklerin çatı içerisinde ve çatı haricindeki işlevleri veya işlevsiz durumları beş başlık altında tasnife çalışılmıştır. Tezimin asıl inceleme alanı Eski Türkçe olmakla beraber ekin tarihi seyrini ortaya koymak için Kutadgu Bilig, Dede Korkut ve günümüz Türkiye Türkçesi eserlerinden de fiillere örnekler verilmiştir. Cümlelerin günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmasında mevcutsa söz konusu eserlerdeki çevirilerden faydalanılmıştır.

Çatı Eklerinde İşlev Kaybı : Bu başlık altında eylem kök veya gövdelerine eklendiği halde eylemde semantik bir değişiklik meydana getirmeyen çatı ekleri tasnif edilmiştir. Bu eylemler çatı eklerini aldıkları halde mana bakımından çatı

eksiz biçimlerinden bir farklılık göstermezler. Eski Türkçede çatı eklerinin işlevsizliğine Gabain (2007:58-61) bu ekleri alan eylemlerin bazen basitiyle (Simplex) aynı olduğunu ifade ederek dikkat çekmiştir.

Çatı Eklerinde İşlev Kayması: Eski Türkçede, sınırlı da olsa bazen ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik, dönüşlülük eki olarak tasnif ettiğimiz ekler kendi esas işlevinin dışında farklı çatı işlevleri yüklenebilirler. Bu bölümde, tanıkladığımız eylemler üzerinde farklı çatı işlevleri yüklenen ekleri tespitte çalıştık. Eski Türkçeye ait belli başlı eserlerde mevcut olduğu kadarıyla ekin işlev kayması hakkında verilen örneklere ve yapılan açıklamalara da yer verdik.

Yalnızca Türetimlik İşlevi ile Kullanılan Çatı Ekleri: Çatı ekleri olarak adlandırdığımız eklerin türetimlik işlevi ve çatı işlevi olmak üzere iki fonksiyonu mevcuttur. Eklerin bu işlevleri çoğu zaman birbiriyle iç içe girmiş durumdadır. Çatı işleviyle kullanılan bir ek, eyleme aynı zamanda yeni bir sözlüksel değer de kazandırmış olabilir. Ancak bazen bu ekler sadece türetimlik işlevi görüp kalıcı eylemler türetir, eklendiği eyleme herhangi bir çatı ifadesi katmaz. Bu bölümde sadece türetimlik işlevi gören, eklendiği eylemde bir çatı değişikliği meydana getirmeyen çatı eklerini tasnife çalıştık.

Çatı İşlevi ile Kullanılan Çatı Ekleri: Bu bölümde eklendikleri eylemlerde çatısal bir değişiklik meydana getiren çatı ekleri tasnif edilmiştir. Çatı işlevinin yanı sıra eylemde belirgin bir mana değişikliği de meydana getiren çatı ekleri, çatı eklerini almış olan sözcüğün yeni bir sözlüksel değere sahip olabilmesi için anlamdaki değişiklik konusunda ölçünün ne olması gerektiği tam açık olmadığından bu bölüme dahil edilmiştir.

Kaide Dışı Çatı Ekleri: Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste gelme durumları kesin kurallara bağlı olduğu halde araştırmamızda kısıtlı da olsa bazı

fiillerin bu kaideler dışında üst üste çatı eki aldıkları görülmüştür. Bu bölümde taradığımız eserlerdeki kaide dışı eklenen çatı ekleri tasnif edilmiştir.

3.3. -(X)t-

İşlevsel yönüyle -DXr- ekiyle benzerlik gösterir. Eklendiği fiillere umumiyetle oldurma veya yaptırma anlamı katar. Korkmaz (2009:135) ekin eklendiği bazı fiil kökleriyle kaynaşarak ettirgenlik işlevini yitirdiğini belirtir. *aldat-*, *işit-*, *avut-*, *berkit-*, *dağıt-* *ısıt-*, *incit-*, *ört-*, *sırt-*, *somurt-*, *tart-*, *unut-*, *yont-* fiillerini buna örnek olarak verir. Korkmaz'ın vermiş olduğu *aldat-*, *işit-*, *avut-*, *dağıt-*, *ört-*, *sırt-*, *somurt-*, *tart-*, *unut-* örneklerinde fiil kökü günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. -(X)t- eki, *yont-* fiilinde ise *yon-* köküne gelmiş ancak fiile ettirgenlik manası katmamıştır.

Banguoğlu (1990:291-292) da -(X)t- ekini almış olup fiil tabanı kullanımdan düşmüş veyahut ettirgenlik anlamı taşımayan fiillere Korkmaz'dan farklı olarak *aldat-*, *arıt-*, *abart-* örneklerini verir.

Ayrıca Korkmaz (2009:135) ekin kimi fiillerde anlam kaymasına uğrayarak geçişsiz dönüşlü fiiller türetme işlevi yüklendiğini söyler. Buna, *azıt-*, *kırt-*, *sapıt-*, *somurt-*, *üşüt-* (*kafayı bozmak*, *akıl dengesini yitirmek*) örneklerini verir.

-(X)t- eki morfolojik açıdan ünlü veya akıcı ünsüzlerden biriyle biten fiillere doğrudan, patlayıcı, nadiren de sızıcı ünsüzlerden sonra araya uygun bir bağlantı ünlüsü olarak fiile bağlanır.

Eraslan (2012:112) Eski Türkçede ekin asıl işlevinin yaptırma olduğunu ifade etmekle beraber Uygurcada nadir olarak edilgenlik işlevinde de kullanıldığını bildirir. Ekin edilgenlik işlevine alkat- “*övülmek*”, kızart- “*kızartılmak*”, sevit- “*sevilmek*” örneklerini verir.

Eski Türkçede Tekin (2000:96) -(X)t- ekini ettirgen çatı eki olarak tanımlar ancak vermiş olduğu ayıt- “*sormak*”, basıt- “*baskına uğratılmak*”, olgurt-

“*oturmak, dikmek, tesis etmek*”, semrit- “*(kendini) semirtmek, semizlemek*”, terit- “*terlemek*” örnekleri ekin her zaman ettirgenlik işlevi ile kullanılmadığını göstermektedir.

Gabain (2007:60) ekin yaptırma işlevinin yanı sıra edilgenlik de ifade ettiğini belirtir ve ekin edilgenlik işlevine sevit- “*sevilmek*” örneğini verir.

Hacıeminoğlu (1984:35-36), -(X)t- ekinin Eski Türkçede *basıt-* fiilinde “*basılmak, ezilmek, baskına uğramak*” manasıyla edilgenlik işlevi taşıdığını söyler. Ayrıca ekin Eski Türkçede kuvvetlendirme, pekiştirme işleviyle de kullanıldığını belirtir. *ayt-* “*söylemek*” fiilini de buna örnek olarak verir.

3.2.1. -(X)t- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

arta- “*mahvolmak, mahvetmek*” (Clauson, 1972:208)

artat- <arta-t- “*bozmak, çürütmek, mahvetmek*” (Clauson, 1972:208)

... etözin üç tilin dört köngülin üç on türlüg kılınç yolların buzdum **artatdım** erser... “... *vücutla üç, dille dört, gönülle üç (kez) on ayrı davranış yollarını bozdum, çürüttüm ise...*” (1991-AY 134-20,21)

Ölmez (1991:28) cümleyi günümüz Türkiye Türkçesine aktarırken *artat-* eylemini “*çürütmek*” manasıyla çevirmiştir. Kanaatimizce burada *artat-* eyleminin günümüz Türkiye Türkçesine aktarılışı cümle bütünlüğü değerlendirildiğinde “*mahvetmek*” şeklinde olmalıdır. Eylem “*mahvetmek*” anlamıyla değerlendirildiğinde -(X)t- eki sözcüğe kök anlamının dışında herhangi farklı bir mana katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

ay- “*söylemek, demek*” (Arat 1979:41)

ayıt- <ay-it- “*sormak, söylemek, demek*” (Arat 1979:46)

añar **aytıp** bir atlıg barmış teyin ol yolun yorisar unç tedim “*Ona sorup ‘Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yol ile gidebilirsek.’ dedim.*” (T 24)

kereklig söz **aytur-men** emdi saña “*Şimdi sana çok mühim bir şey soracağım.*” (KB 1904)

bigler ayıtdılar “*Beyler dediler.*” (DK D284-12)

ay- filline eklenen -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmamış veya fiile kök anlamından farklı sözlüksel bir değer yüklememiştir. Günümüz Türkiye Türkçesi içinde “*söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak, türkü söylemek, teganni etmek*” anlamlarıyla Anadolu ağızlarında yaşayan kelime tarihi seyir içerisinde *eydür-, aydur-* biçimleriyle de kullanılmıştır.

bek “*pek, sağlam, muhkem, çare, tedbir, kilit*” (Arat 1979:72)

bekle- *kilitlemek, kapatmak, bağlamak*

beklet- <bek-le-t- “*kilitlemek, kapatmak*” (Arat 1979:72)

körü **bekletip** çıksa karşı kapuğ / tükel boldı ol künki barça tapuğ “*Saray kapısını gözü önünde kapatıp çıkınca o günün bütün hizmeti tamamlanmış olur.*” (KB 2535)

-(X)t- eki eyleme bekle- fiilinin ifade ettiği “*kapatmak*” manasından farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

bert- “*ezmek, çiğnemek, vurarak sertleştirmek, incitmek, zedelemek*” (Clauson 1972:358)

bertet- <*be-r-t-et- “*vurarak sertleştirmek, çiğnemek, vurarak yoğun ve sıkı bir hale getirmek, berkitmek*” (Hamilton 2011:169)

böz **bertetip** kars tokıyur “*Pamuklu beze vurarak sağlamlaştırıyor, yünlü kumaş dokuyorlar.*” (İKP II-2)

Hamilton (2011:169), bert- eyleminin be- kökünden pekiştirme eki -r- ve ettirgenlik eki -(X)t- ile teşekkül ettiğini söyler. bert- eylemine “e” bağlantı ünlüsü ile bağlanan -(X)t- eki eylemde ettirgenlik fonksiyonu ile değil pekiştirme işlevi ile kullanılmıştır. bert- eylemi ile bertet- eylemi arasında mana bakımından bir farklılık mevcut olmadığından -(X)t- eki çatı işlevi ile kullanılmamıştır.

boşu- “*kurtarmak, affetmek*” (Gabain 2007:269)

boşut- <boşu-t- “*kurtarmak, affetmek, bıraktırmak*” (Clauson 1972:378)

unakaya keçmedin kelip teggey siziksiz ançakaya **boşutsun** “*derhal kaçmadan gelip hücum edecek şüphesiz o zaman kurtarsın*” (1994-AY 638-7)

-(X)t- eki örnek cümlede “*kurtarmak*” mansındaki *boşut-* eylemine yine aynı anlamdaki *boşu-* fiilinden farklı bir mana kazandırmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

egir- “*eğirmek, takip etmek, çevirmek, kuşatmak*” (Gabain 2007:263)

egirt- egir-t- “*eğirtmek, sıkıştırmak, kuşatmak*” (Clauson 1972:114)

busuş kadguka köñülü kögüzi **egirtip** siñüleyü inçe tip tidi “*keder kaygı gönlü göğsü kuşatıp feryat ederek böylece dedi*” (1994-AY 117/18)

-(X)t- eki “*kuşatmak*” manasındaki egirt- eylemine egir- kökünden farklı anlam katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

iv- “*acele etmek, koşmak, çarpınmak, derhal yapmak, can atmak*” (Arat 1979:209)

ivit- <iv-it- “*koşmak, acele etmek*” (Arat 1979:210)

açığ bergü erse **ivit** terk tegür / kının berge ursa amulluk üdür “*İhsanda bulunurken acele et ve çabuk ver, cezalandırmak ve dayak atmak hususunda teenni ile hareket et.*” (KB 5218)

-(X)t- eki ivit- eylemine iv- kökünden farklı bir mana yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır. Günümüzde Anadolu ağızlarında “*acele etmek*” manasıyla *ivetmek* biçimiyle kullanılmaktadır.

kamşa- “*sallanmak, yerinden oynamak, deprenmek*” (Clauson 1972:629)

kamşat- <kamşa-t “*sallamak, sarsılmak, sendelemek*” (Clauson 1972:629)

türük bodun adak **kamşattı** “*Türk halkının ayağı sendeledi.*” (BK D30)

kamşa- kökünden -(X)t- eki ile yapılan *kamşat-* fiiline -(X)t- eki ettirgenlik anlamı katmamıştır. *kamşat-* fiili dönüşlü anlama sahiptir ve bu dönüşlülük anlamı fiile “*sallanmak, yerinden oynamak, deprenmek*” anlamındaki *kamşa-* kökünden gelmektedir. -(X)t- eki ettirgenlik işlevini yitirerek fiilde kök ve gövde arasında herhangi bir anlam değişikliğine sebep olmamıştır. Hacıeminoğlu (1984:36) -(X)t- ekinin Eski Türkçede eklendiği fiile kuvvetlendirme, pekiştirme anlamı kattığını belirtir. Ekin bu işleviyle kullanılmış olması muhtemeldir.

köli- “gömmek” (Hamilton 2011:195)

kölit- <köli-t- “gömmek, toprağa sokmak, batırmak” (Hamilton 2011:195)

bukası aşnu önüp teginig yumburu yatgurup tört adakın inleyü **kölitdi** “Boğa (onun boğası?) öne geçerek prensi yere yuvarlayıp dört ayağı ile burgu gibi dönerek onu yere **gömdü.**” (İKP LXV-6)

-(X)t- eki kölit- eylemine “gömmek” anlamındaki köli- kökünden farklı bir anlam yüklememiş, dolayısıyla da ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

kuvra- “toplamak, derlemek” (Clauson 1972:586)

kuvrat- <kuvra-t- “toplamak, bir araya getirmek, derleyip toplamak” (Clauson 1972:586)

...ayıg kılınçlarıg **ku[v]ratdım** erser... “...fena davranışları işledim, bir araya **getirdim** ise...” (1991-AY 143-18)

kagan olurup yok cıgan bodunug koop **kuvratdım** (KT G10) “Kağan olarak tahta oturup yoksul (ve) fakir milleti tümüyle derleyip topladım.”

“toplamak, derlemek” manasındaki **kuvra-** eylemi ile “toplamak, bir araya getirmek, derleyip toplamak” anlamındaki **kuvrat-** eylemi anlam bakımından sözlüksel farklı bir değer oluşturacak mahiyette değildir. **kuvrat-** eylemi bünyesinde -(X)t- ekini bulundurduğu halde ettirgenlik anlamı taşımamaktadır. Bu nedenlerle ek işlev kaybına uğramıştır.

mañ- “adım atmak, yürüme” (Arat 1979:308)

mañıt- <mañ-it- “adım atmak” (Arat 1979:308)

ölügli kişi barça üdke tutuğ / yetilse üdi kör **mañıtmaz** butuğ “Ölecek insanların hepsi zamana rehindir, zamanı gelince bak bir **adım bile atamaz.**” (KB 1211)

“adım atmak” manalarıyla **mañ-** ve **mañıt-** eylemleri aynı sözlüksel değere sahip olduklarından -(X)t- eki işlevini kaybetmiştir.

meñze- “benzemek” (Arat 1979:314)

meñzet- <meñze-t- “benzetmek” (Arat 1979:314)

mesel keldi türkçe muḥar **meḥzetür** / anı sözledim men munı yaḥzatur “*Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır, işte onu söylüyorum, şöyle der:*” (KB 273)

“benzetmek” sözlük anlamıyla ettirgenlik ifade eden *meḥet-* eylemi örnek cümlede kök manası olan “benzemek” anlamıyla kullanılmıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

ög- “*düşünmek, meth ve sena etmek, öğüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak*” (Caferoğlu 1968:147)

ögit- <ög-it- “*övmek, meth etmek*” (Caferoğlu 1968:147)

tolu tükel bilge biligig tüpkergülük alku burkanlar üze **ögitmiş** “*mükemmel sağlam bilge bilgiyi aslına araştırmak için bütün budalar ile övmüş*”(1994-AY 615/1)

-(X)t- eki “övmek, meth etmek” anlamındaki *ögit-* eylemine *ög-* kökünden farklı bir mana yüklememiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

semri- “*semirmek, yağlanmak*” (Arat 1979:386)

semrit- <semri-t- “*semirmek, semirtmek*” (Tekin 2013:60)

toruk at **semritti** “*Zayıf at semirdi.*” (IB 16)

-(X)t- eki *semrit-* eylemine örnek cümlede *semri-* kökünden farklı bir mana kazandırmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

tarı- “*ekmek, toprağı işlemek*” (Üşenmez 2006:405)

tarıt- <tarı-t- “*ektirmek*” (Arat 1979:426)

temâm erğuvân teg kızıl meḥzim erdi / bu kün za‘ferân urğın eḥde **tarıttım** “*Benim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi; bugün yüzüme safran tohumu ektim.*” (KB 6529)

-(X)t- eki “ektirmek” manasındaki *tarıt-* eylemine ettirgenlik manası katmış olmasına rağmen örnek cümlede aynı eylem “ekmek” manası ile kullanılmıştır. Bu nedenle örnek cümlede -(X)t- eki işlev kaybına uğramıştır.

tavra- “*acele etmek*” (Caferoğlu 1968:229)

tavrat-<tavra-t- “*acele ettirmek*” (Arat 1979:429)

bu iş tutsa terkin kişig yawrıtur / anı emlemese ölüm tawratur “*İnsana bir hastalık gelirse onu derhal kuvvetten düşürür, tedavi edilmezse ölüm koşar gelir.*” (KB 4616)

Arat, *tavrat-* eylemini “*acele etmek*” manasında “*koşar gelir*” şeklinde ifade etmiştir. Bu aktarım cümleye daha uygun düşmektedir. “*koşar gelir*” ifadesinde ettirgenlik manası mevcut değildir. Bu ifadeyi cümleye uygun düşecek şekilde “*acele eder*” şeklinde çevirdiğimizde *-(X)t-* ekinin *tavrat-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmadığını, dolayısıyla işlev kaybına uğradığını görürüz.

3.2.2. *-(X)t-* Ekli Biçimlerde İşlev Kayması

Ettirgenlik eki olan *-(X)t-* Eski Türkçe sınırlı sayıda örnekte edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Gabain (2007:60) *sevit-* “*sevilmek*”; Hacıeminoğlu (1984:35) *basıt-* “*basılmak, ezilmek*”; Eraslan (2012:112) *alkat-* “*övülmek*”, *kızart-* “*kızartılmak*” eylemlerini örnek göstererek ekin edilgenlik işlevine dikkat çeker.

te- “*demek, söylemek*” (Hamilton 2011:230)

tet- <te-t- “*dedirtmek, çağırtmak, denmek, çağrılmak*” (Hamilton 2011:230)

közünür et burhan ög kan **tetir**“ *Görünürdeki ete kemiğe bürünmüş Buddha'ya ana, baba **denir.***” (İKP XI-4)

tet- eylemi “*dedirtmek, çağırtmak*” anlamlarıyla ettirgenlik ifade etmektedir. Ancak örnek cümlede Hamilton (2011:16) *tet-* eylemini “*denmek*” anlamı ile günümüz Türkiye Türkçesine çevirmiştir. *tet-* eylemi “*denmek*” anlamı ile cümlede eylemin bildirdiği işi yapan özneyi belirsiz kılmıştır. *-(X)t-* eki ettirgenlik değil, edilgenlik işlevi ile kullanıldığından işlev kaymasına uğramıştır.

uşa- “*ufalamak, parçalamak*” (Caferoğlu 1968:268)

uşat- <uşa-t- “*ufaltmak, kırmak, kırılmak*” (Arat 1979:499)

kara ilke yazsa kuritur başın / tili sözde yazsa **uşatur** tişin “*Avam memlekete karşı suç işlerse başı gider, konuşurken suç işlerse dişi kırılır.*” (KB 2515)

-(X)t- örnek cümlede “*kırılmak*” manası ile kullanılan *uşat-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmamıştır. “*kırılmak*” manasıyla *uşat-* eylemi edilgenlik ifade etmektedir. Bu nedenle -(X)t- eki işlev kaymasına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*ufaltmak, parçalamak*” manalarıyla kullanılmaktadır.

3.2.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)t- Eki

Bu başlık altında -(X)t- ekini alarak yeni bir sözlüksel değer kazanan ancak ettirgenlik ifadesi taşımayan eylemler tasnif edilmiştir.

adar- ~ **adır-** “*ayırarak*” (Caferoğlu 1968:3)

adart- <ada-r-t- “*zarar vermek, engellemek, engel olmak*” (Clauson 1972:68)

bilmekte **adartdaçı** tıdıg adalarıg tarkarıp üçünç orunka kirürler “*bilmeye zarar verdirecek engelleri tehlikeleri uzaklaştırıp üçüncü yere girerler*” (1994-AY 73/10)

adart- eylemi “*zarar vermek, engellemek, engel olmak*” anlamları ile *adar-* eylemininden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. *adart-* eylemin ifade ettiği bu anlamlarda ettirgenlik ifadesi mevcut olmadığından -(X)t- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ak- “*akmak*” (Clauson 1972:77)

akıt- < ak-it- “*akın ettirmek*” (Clauson 1972:81)

tün **akıtdımız** “*Geceleri akın ettik.*” (T 35)

kül tigin ebig başlayı **akıttımız** “*Kül Tigin’i karargahın başında bıraktık*” (KT K8)

akıt- fiili *ak-* kökünden türemiş olup Tunyukuk yazıtında “*akın etmek*”, Kültigin yazıtında ise “*bırakmak*” anlamında kullanılmıştır. Her iki yazıtta da fiil, -(X)t- ekini

almış olmasına rağmen etken bir anlama bir sahiptir. Ekin çatı fonksiyonu bu fiilde görülmemektedir. -(X)t- eki *ak-* fiiline yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

arta- “*kötüye gitmek, korkmak, bozulmak*” (Clauson 1972:208)

artat-<arta-t- “*tahrip etmek, yıkmak*” (Clauson 1972:208)

üze tenri basmasar asra yir telinmeser türük bodun elinjin törüniñ kem **artatı** udaçı erti “*Üste gök çekmedikçe, altta yer delinmedikçe, Türk halkı, senin devletini (ve) yasalarını kim **yıkıp** bozabilirdi?*” (KT D22)

içgerülüg edgü yemişig kuşlar artatır üçün turkaru kınka teginür men “*Saraya ait iyi yemişleri kuşlar talan ettikleri için hep cezaya uğruyorum.*” (İKP LXXII-8) *arta-* fiilinden -(X)t- eki ile türetilen *artat-* fiili Kültigin yazıtında “*yıkmak, bozmak*”, İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde “*talana atmak*” anlamlarıyla kullanılmıştır. -(X)t- eki, “*kötüye gitmek, bozulmak, korkmak*” anlamlarını taşıyan *arta-* fiilinden “*tahrip etmek, yıkmak*” anlamına gelen *artat-* fiilini türetmiş, fiile ettirgenlik anlamı katmamış, yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

ay- “*söylemek*” (Clauson 1972:266)

ayıt-<ay-it- “*sormak*” (Clauson 1972:268)

takı ne **ayıtmuş** kergek “*Daha ne **sormuş** (olmak) gerekir.*” (1991-AY 167-9) *ay-* kökünden -(X)t- eki ile türeyen *ayıt-* fiili “*sormak*” manasıyla “*söylemek*” anlamındaki *ay-* eyleminden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. *ay-* eylemine eklenen -(X)t- eki *ayıt-* sözcüğüne ettirgenlik anlamı katmamıştır. Ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

el- (il-) “*ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek*” (Arat 1979:193)

***eli-** “*ilerlemek*” (Hamilton 2011:145)

elit- (ilt-, elt-, ilet-) <el-i-t- “*ilerletmek, götürmek, nakletme, iletme, sevk etmek*” (Hamilton 2011:145)

amtı bu erig eliteyin “*Şimdi bu adamı **götüreyim.***” (İKP LXXIII-2)

...sekiz türlüğ teginçsiz orunlarka **iltdeçi** ağır ayığ kılınçlarım bar erser... “*...sekiz türlü ulaşılmanması gerekli (?) yerlere **götürecek** (olan) kötü davranışlarım (var) ise...*” (1991-AY 138-10)

buşılık yawuz erke **eltür** bilig / otunluk kılur buşsa kılkı silig “*Hiddetlenmek insan için fenadır, bilgiyi **götürür**; hiddetlenince yumuşak huylu insan da kabalık yapar.*” (KB 335)

küni bir mañım ol tüni bir mañım / **iletür** ölümke kuritur eñim “*Gündüzü bir adım gecesı bir adım, bu at onu ölüme **götürür** ve benzini soldurur.*” (KB 1389)

Bunların tek kaygıları gördüklerini, duyduklarını okurlara **iletmektir**. □ -S. Birsel B. T. S.

-(X)t- eki örnek cümlede “*götürmek*” anlamındaki elit- (ilt-, elt-, ilet-) eylemini ilerlemek anlamındaki *eli-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi görmüştür.

***er-** “*ermek, vasıl olmak*” (Gabain 2007:264)

ert- <*er-t- “*geçmek, işlemek, devam ettirmek*” (Gabain 2007:265)

keze yoruyu bir kurug öleñde teriñ kudugdın **erter** “*sıra ile yürüyerek bir kuru bataklıkta derin kuyudan **geçer***”(1994-AY 599/14)

kaltı altı kün **ertip** bardı ögi kañı atlıgı yüzlügi iğlayu busanu turgurup nen umadı “*Aradan altı gün **geçince** annesi babası onların unvanlı ve önemli kişileri ağlayıp üzüterek onu ayağā kaldırmaya çalıştılar (ama) o hiç razı olmadı.*” (İPK XX-2)

-(X)t- eki eyleme *er-* kökünün ifade ettiğı mana dışında yeni bir sözlüksel değeri yüklemiştir. Örnek cümlede *ert-* eylemi “*geçmek*” manasıyla ettirgenlik ifade etmediğinden –(X)t- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

iş “*iş*” (Caferoğlu 1968:99)

işle- “*işlemek, görmek, meşgul olmak, çalışmak, yapmak*” (Arat 1979:206)

işlet- <işle-t- “*işletmek, kullanmak, sarfetmek*” (Arat 1979:207)

takı bir saw altun kerek ay tetig / anı **işletip** etse özke itig “*Ey zeki insan, bunlardan biri de yerinde kullanmak ve **sarf etmek** için elde bulunması icap eden som altındır.*” (KB 483)

edlig tavarıg kuntum altım ogurladım erkimçe tapımça **işletdim** erser “*değerli mülkü yağmaladım aldım çaldım gücüm isteğim oranınca **kullandım** ise*” (1994-AY 136/1)

O havali işçileri arasında gücü, kuvveti ile o kadar tanınmıştı ki herkes onu tarlasında **işletmek** isterdi. □ -H. E. Adıvar B. T. S.

-(X)t- eki, Eski Türkçede “*sarf etmek*” manasındaki eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiş ve örnek cümlelerde sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise *işlet-* eyleminde -(X)t- eki ettirgenlik ifadesi taşımaktadır.

***kad-** “*döndürmek*” (Clauson 1972:674)

kadıt- <kad-ıt- “*dikilmek, geri dönmek, yüz çevirmek, inat etmek*” (Arat 1979:214)

uwutluğ gerek er uwutu için / yağı birle karşı **kadıtmaz** için “*Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır, o şerefi için düşmana karşı koyar, ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez.*” (KB 2290)

-(X)t- eki “*yüz çevirmek*” manası ile eyleme *kad-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kal- “*kalmak, durmak*” (Clauson 1972:615)

kalıt- <kal-ıt- “*bıraktırmak, zaman kazanmak*” (Clauson 1972:619)

ak termel keçe ugru **kalıtdım** “*Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım.*” (T 25)

kal- fiiline eklenen -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. -(X)t- eki eklendiği *kalıt-* fiiline “*bıraktırmak, zaman kazanmak*” anlamlarında yeni bir sözlüksel değer katmıştır.

köpir- “*köpürmek*”

köpirt- <köpir-t- “*köpürtmek*” (Arat 1979:280)

yağı körse alp er **köpirtür** izig / bu karşı adınlarka tegmez kezig “*Kahraman yiğit düşmanı görünce tozu dumana katar, her yere o atılır, başkalarına sıra gelmez.*” (KB 2382)

Örnek cümlede *köpürt-* eylemi “*tozu dumana katmak*” manasıyla kullanılmıştır. Bu anlamı ile -(X)t- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

köşi- “*örtmek, saklamak*” (Clauson 1972:753)

köşit- <köşi-t- “örtmek, siper etmek” (Arat 1979:286)

yana aydı ay toldı oğlum eşit / özün edgü birle tamudın **köşit** “*Ay Toldı devamla: ‘Oğlum dinle, cehennem azabına karşı iyiliği kendine siper edin.’ dedi.*” (KB 1295)

köşit- eylemi örnek cümledeki “*siper etmek*” manasıyla *köşi-* eyleminden mana bakımından uzaklaşmıştır. -(X)t- eki eyleme ettirgenlik manası katmamış sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

küçe- “zorlamak, çabalamak, eşkiyalık etmek” (Clauson, 1972:695)

küçet- <küçe-t- “güçlendirmek, kuvvetlendirmek” (Clauson 1972:696)

kanının süülüg küçi asılgay **küçetgey** “*hanının askeri gücü artacak güçlenecek*” (1994-AY 89/21)

küçet- eylemi sözlük anlamı bakımından ettirgenlik ifade etse de örnek cümlede “*güçlenmek*” manasıyla kullanılmıştır. Fiil “*güçlendirmek, güçlenmek, kuvvetlendirmek*” manalarıyla *küçe-* eyleminden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. Bu nedenle -(X)t- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

sa- “saymak” (Clauson 1972:781)

sat-<*sa-t- “satmak” (Clauson 1972:798)

etin kanın **satar** anın öz egidür “*Etini, kanını satıyor; kendisini (böylece) geçindiriyor.*” (İKP III-5)

Anam avradım olsun, teknil develerimi **satar**, uğruna harcarım! –Orhan

Kemal

Hamilton (2001:2006) *sat-* eyleminin kökünü “*saymak*” manasındaki *sa-* fiili olarak ele alır. -(X)t- eki bu açıklamaya göre *sat-* eylemini *sa-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve *sa-* kökünden *sat-* eylemini türetmiştir. -(X)t- eki ile türetilen *sat-* eyleminde ettirgenlik anlamı bulunmadığından ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

törü- “türemek, meydana gelmek” (Arat 1979:463)

törüt- <törü-t- “yaratmak” (Arat 1979:463)

törütür üinde köñül bermese / tilekke tegümez bu anda basa “*Tanrı yaratırken gönül vermezse insan hiçbir dileğine erişemez.*” (KB 1821)

-(X)t- eki törüt- eylemini törü- kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

uza- “*uzamak, uzanmak*” (Clauson 1972:281)

uzat- <uza-at- “*uzatmak, uğurlamak, yolcu etmek, eşlik etmek*” (Clauson 1972:282)

beş yüz erenniñ aşı suvı kölüki takı ne kergekin alku tüketi berip **uzatıp** öntürdi “*Beş yüz kişinin aşı, suyu, yük hayvanından başka ne gerekiyorsa hepsini, tam olarak verdi onları **uğurlayıp** yolcu etti.*” (İKP XXVIII-5)

-(X)t- eki örnek cümlede “*uğurlamak, yolcu etmek*” anlamları ile eyleme *uza-* kökünden farklı bir mana yüklemiştir ve bu manada ettirgenlik anlamı mevcut değildir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.2.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan –(X)t- Eki

Bu başlık altında –(X)t- eki vasıtasıyla ettirgenlik ifadesi kazanan eylemler tasnif edilmiştir.

açı- “*acımak, ağrımak*” (Arat 1979:2)

açıt- <açı-t- “*acıtmak, ekşitmek, incitmek*” (Arat 1979:4)

kişiğ tuttum aldım küçün yarmakın men / kimig serdim irdim kimi me **açıtım** “*Ben insanları tutup zorla paralarını aldım, kimine çıktım, kimine kimini yerdim, kiminin de **canını yaktım.***” (KB 6543)

□ Bilmem neden, her iskarpin ayaklarımı **acıtıyor.** □ -P. Safa B. T. S.

agır “*ağır, şeref, değerli*” (Gabain 2007:259)

agır-la- “*ağırlamak, hürmet etmek, saymak*”

agırlat- <agır+lat- “*ağırlatmak, hürmet ettirmek, saydırmak*” (Caferoğlu 1968:7)

iymiş basmış üküşke ayıtmış **agırlatmış** “*(kendisine) tabi kalmış, mahvetmiş, pek çoğuna saydırmış, hürmet ettirmiş*” (1994-AY 607/15)

agrı- “*ağrımak*” (Arat 1979:11)

agıt- <agrı-t- “*ağıtımak*” (Arat 1979:11)

tüpi yıl-turur söz köñül **agırtur** “*Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgardır, kalbi sızlatır.*” (KB 4302)

ağla- “*ağlamak*”

ağlat- <ağla-t- “*ağlatmak*” (Clauson 1972:85)

Baba diyü **ağlatdılar**, ana diyü buzlatdılar. “*Baba diye ağlattılar, ana diye bağırtdılar.*” (DK D134-12)

Beni gene **ağlatmak** mı istiyorsun? diye çıkıştı. –Orhan Kemal

ak- “*akmak*” (Gabain 2007:259)

akıt- <ak-it- “*akıtmak*” (Gabain 2007:259)

bir suv **akıtıdaçı** “*bir su akıtacak*”(1994-AY 600/20)

takı yeme kördi emeri tınlıklar yunt ud çokar koy lagzın ulatı tınlıklarıg ölürür terisin soyar kan ögüz **akıtar** “*Ayrıca gördü (ki) pek çok kişi at ve öküz kesiyor, koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor; onların derisini yüzüyor; ırmak gibi kan akıtıyor.*” (İKP III-4)

ökünç birle közde kanın yaş akıttım “*Pişmanlıkla gözlerimden kanlı yaşlar akıttım.*” (KB 6533)

Ferhat aşkla **akıtmış** dağın bağrından suyu.

-(X)t- eki geçişsiz **ak-** eylemini geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

alka- “*övmek, methetmek*” (Gabain 2007:258)

alkat- <alka-t- “*övdürmek, methettirmek*” (Caferoğlu 1968:11)

kan evi atlıg balıkda arka çambudıvıp yirtinçüde **aklatmış** kötrülmiş “*han çadırı adlı şehirde arka Çambudıvıp dünyada övdürmüş yüceltilmiş*” (1994-AY 682/20)

arı- “*temiz olmak, temizlenmek, arı olmak, saf olmak*” (Ölmez 1991:83)

arıt- <arı-t- “*arıtmak, temizlemek, saflaştırmak, temiz duruma getirmek*” (Clauson 1972:207)

...tsuy irinçü ağır ayıg kılıçların kşanti çamkuy kılıp neteg **arıtıldılar** alkundurtılar erser... “*...kötü, fena davranışlarını itiraf edip (Kşanti), (onları) nasıl temizlediler, yok ettiler ise...*” (1991-AY 139-10,11)

ya rab odguru ber meni ay idim sen / süre ıdmağıl men köñülñi **arıttım** “*Ey rabbim, beni uyandır; sen rabbimsin, beni kovma, ben gönlümü temizledim.*” (KB 6563)

Kirlenmiş suları **arıttı** denizlerimde. -Ş. Kurdakul B. T. S.

arı- fiil kökü “*arınmak*” manasıyla oluş ifade etmektedir. -(X)t- eki oluş ifade eden bu fiilden “*temizlemek*” manasıyla kılış ifade eden arıt- eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde arı- kökü kısmen kullanımdan düştüğü sadece ağızlarda kullanıldığı için eylemin oluş ifade eden “*arınmak*” manası -(X)n- eki ile sağlanmış. Bu nedenle arıt- fiili günümüz Türkiye Türkçesinde etken çatılı gibi gözükmektedir.

arta- “*bozulmak, kötüleşmek*” (Arat 1979:25)

artat- <arta-t- “*bozmak, harap etmek*” (Arat 1979:26)

bu iki bile beg ilin **artatur** “*Bu ikisi ile bey memleketini harap eder.*” (KB 2024)

-(X)t- eki oluş ifade eden arta- eyleminden kılış ifade eden geçişli artat- eylemini meydana getirmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

aşa- “*yemek, beslemek, tatmak*” (Clauson 1972:256)

aşat- <aşa-t- “*yedirmek, tattırmak*” (Clauson 1972:257)

arırlık balıkka kigürüp noş tatırlık itırsız menğü menjig **aşatur** siz “*ormanlı şehre girip sevimli tatlı eylemsiz sonsuz mutluluğu tattırırsınız*”(1994-AY 647/5)

anu- “*hazır olmak, hazırlanmak*” (Clauson 1972:171)

anut- <anu-t- “*hazırlatmak*” (Caferoğlu 1968:17)

kentü kentü kuvragımız birle közünmez etözin ol **anutmış** itmiş “*kendi topluğumuz ile görünmez vücudu ile hazırlatmış yapmış*” (1994-AY 431/11)

at “*at*”

atlat- <at+lat “*ata bindirmek, atlandırmak*” (Tekin 2000:239)

atlat tedim “*(Beylere) ‘(Askerleri) atlara bindirin!’ dedim.*” (T 25)

-lAt- eki, isimden fiil yapan +lA ve fiilden fiil yapan -(X)t- eki ile kalıplaşarak oluşmuştur. Eklendiği fiile +lA- eki ile yeni bir sözlüksel değer, -(X)t- eki vasıtasıyla da ettirgenlik fonksiyonu kazandırmıştır.

***avı-** “*avunmak, teselli olmak*” (Clauson 1972:7)

avıt- <avı-t- “*avutmak*” (Arat 1979:8)

könülün çökürme özünü **avıt** / baka tur maña öz tapuğka iwit “*Gönlünü çökertme, kendini avıt; benim yanıma gel ve hizmetimde bulun.*” (KB 1551)

Beni bebek gibi **avutmak** istiyordu. □ -A. Kutlu.

-(X)t- eki cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

az- “*azmak, yolu şaşırarak, yoldan çıkmak*” (Clauson 1972:279)

azıt- <az-it- “*azıtmak, yoldan çıkarmak*” (Clauson 1972:281)

küwezlik **azıtur** könilik yoluğ “*Gurur insanı doğru yoldan çıkarır.*” (KB 2115)

Zamanımızın Fransız romancıları da bir hayli işi **azıtmış** durumdadırlar. □ -B.

R. Eyuboğlu B. T. S.

azıt- eylemi Kutadgu Bilig’de ettirgenlik ifade etmesine rağmen eylem günümüz Türkiye Türkçesinde *azmak* kökü ile aynı veya yakın anlama gelecek

şekilde kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde azıt- eylemine eklenen -(X)t- ekinin ettirgenlik işlevi kaybolmuştur.

baça- “*oruç tutmak*” (Caferoğlu 1968:30)

baçat- <baça-t- “*oruç tutturmak*”

azu yme biş yigirmide uz bedizçig arıg **baçatıp** “*yahut da on beşte kabiliyetli süsleyiciye mukaddes oruç tutturup*” (1994-AY 444/13)

bağ “*bağ, ip*” (Clauson 1972:310)

bağla- “*bağlamak*” (Clauson 1972:314)

bağlat- <bağ-la-t- “*bağlatmak*” (Clauson 1972:315)

Karusından kollarını **bağlatmagıl**. “*Pazusundan kollarını bağlatma.*” (DK D267-10)

Madem öyle.. Ne dimeye mayetindeki itlerini **bağlatmıyon?** –Orhan Kemal
-(X)t- eki ile cümleye bağla- eylemini yaptıran konumunda yeni bir özne ilave edilmiş, dolayısıyla -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

bağla- “*ezan okumak, bağırma*” (Ergin 2009:37)

bağlat- <bağla-t- “*ezan okutmak, bağirtmak*” (Ergin 2009:37)

Kilisesin yıkup yirine mescid yapdum bağ **bağlatdum**. “*Kilisesini yıkıp yerine mescit yaptım, ezan okuttum.*” (DK D279-7)

bağla- eylemi -(X)t- eki vasıtasıyla *banlat-* biçimine getirilmiştir. Böylece yüzey yapıda “*ben*” gizli öznesi yaptıran özne olarak yer alırken derin yapıda bağla- eylemini yapan konumunda ikinci bir özne varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

bas- “*basmak, baskın yapmak, yardım etmek*” (Clauson 1972:370)

basıt- <bas-it- “*baskına uğratmak*” (Clauson 1972:372)

basıtma temiş “*Baskına uğratma!*’ demiş.” (T 34)

-(X)t- eki “*basmak*” manasındaki bas- kökünden basıt- eylemini meydana getirmiş ve cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

bayu- “*zenginleşmek*” (Arat 1979:67)

bayut- <bayu-t- “*zenginleştirmek*” (Arat 1979:67)

tilek baylık erse tire birge neḡ / **bayutḡay** seni ol kızıl bolḡa eḡ “*Arzun zenginlik ise o tasarruf ederek seni zenginleştirir ve yüzünü güldürür.*” (KB 4499)

bediz “*süs, resim*” (Tekin 2010:128)

bed(i)ze- “*süslemek*” (Clauson 1972:310)

bedizet- <bediz-e-t- “*süsletmek, resmettirmek*” (Tekin 2010:128)

tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm **bedizettim** “*Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, süslettim.*” (KT G11)

teḡrim siziḡ körkünüzni **bedizetsün** “*tanrım sizin görünüşünüzü süsletsin*”(1994-AY 444/16)

-(X)t- eki *süslemek* anlamındaki *bedize-* eyleminden “*süsletmek, resmettirmek*” anlamındaki *bedizet-* fiilini meydana getirmiş ve cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki fiile ettirgenlik anlamı kazandırmıştır.

bedü- “*büyüme*” (Arat 1979:68)

bedüt- <bedü-t- “*büyütmek*” (Arat 1979:69)

iki neḡ **bedütür** bu begler çawı / ilinde tuḡı kör törinde livi “*Beylerin şöhretini iki şey büyüdür: eşiḡinde tuḡu ve baş köşesinde sofrası.*”

bek “*pek, sağlam, muhkem, çare, tedbir, kilit*” (Arat 1979:72)

beki- “*sağlamlaşmak*” (Arat 1979:72)

bekit- <beki-t- “*sağlamlaştırmak*” (Arat 1979:72)

Kayu işke tegse **bekitür** adak “*Hangi işe el uzatırsa ayaḡını sağlam basar.*” (KB 1855)

Eylem sağlamlaştırmak manasıyla günümüz Türkiye Türkçesinde Anadolu aḡızlarında yaşamaktadır.

bek “*pek, sağlam, muhkem, çare, tedbir, kilit*” (Arat 1979:72)

bekü- “doğrulamak, onaylamak, tasdik etmek” (Clauson 1972:125)

beküt- <bek-ü-t- “pekitmek, sağlamlaştırmak”

tapuğsak bir özkey bağırsak kulı / **bekütür** yarı künde beglik ulı “*Candan hizmet eden sadık ve candan bağlı bir kulun hizmeti beyliğin temelini günden güne sağlamlaştırır.*” (KB 2571)

-(X)t- eki beküt- eylemini bekü- kökünden mana bakımından uzaklaştırmış olmasının yanı sıra fiile ettirgenlik ifadesi de yüklemiştir.

bek “pek, sağlam, muhkem, çare , tedbir, kilit” (Arat 1979:72)

bekü- “doğrulamak, onaylamak, tasdik etmek” (Clauson 1972:125)

bekür-“tahkim etmek” (Gabain 2007:267)

bekürt- <bek-ü-r-t- “pekitmek, sağlamlaştırmak” (Arat 1979:72)

yanut berdi ögdülmiş aydı tatiğ / köñül ârzû kolsa **bekürtse** katığ “*Öğdülmiş cevap verdi ve ‘Gönlün arzu ettiği ve kuvvetle özlediği şey zevktir.’ dedi.*” (KB 1892)

belgü “işaret, fal, nişan, belgi” (Clauson 1972:340)

belgür- “belirmek, meydana çıkmak” (Arat 1979:74)

belgürt- <belgür-t- “belirtmek, göstermek, belli etmek” (Arat 1979:74)

... yine üç üdlerig **belgürtdeçi** şravaklar pratyikabutlarınıñ bilgülüklerintin ünmiş “...yine üç zamanları (Triskâla) **belirtecek** Sravaka’lar (ve) Pratyekabuddha’ların bilmelerinden ortaya çıkmış.” (1991-AY 166-11)

tözümün oğuşumın **belgürti** sözleser inim ölgey “*Kökümü, oymağımı belirten sözle söylersem küçük kardeşim ölecek.*” (İKP LXVII-2)

bayat tüşte **belgürtti** emdi maña / ölümke anunğu kerek ay toña “*Tanrı bana şimdi bunu rüyada malum etti, ey kahraman artık ölüme hazırlanmam lazımdır.*” (KB 6066)

Üzüntülerini, kırgınlıklarını dudak büküp susarak **belirtir**. □ -N. Cumalı **belgürt-** fiili isimden fiil yapan -r- eki ve ettirgenlik eki -(X)t- ile biçimlenmiştir. -(X)t- eki geçişsiz **belgür-** fiilini geçişli bir anlama sahip **belgürt-** biçimine sokmuştur. Ek bu fonksiyonu ile ettirgenlik işlevi görmüştür. -(X)t- eki, günümüz

Türkiye Türkçesinde belirt- biçimine bürünen eylemde ettirgenlik işlevini devam ettirmektedir.

benze- “benzemek” (Clauson 1972:352)

benzet- <benze-t- “benzetmek” (Clauson 1972:352)

Ulu kız kardaşı bunu Beyrege **benzetdi**. “Büyük kız kardeşi bunu Beyreğe **benzetti**.” (DK D106-3)

Omuzları çökmüş, kambur bir dilenciye **benzetiyorum** kendimi. □ -A. Ümit
B. T. S.

biti- “yazmak, hâketmek” (Gabain 2007:269)

bitit- <biti-t- “yazdırmak” (Gabain 2007:269)

yağluk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte benjü taş tokıtdım
bititdim “Burası yakın bir mevki olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde edebi taş hâkettirdim, **yazdırdım**.” (KT G13)

bo nom erdinig boşguntılar tutdılar bitidiler **bititiler** okıdılar okıtdılar “bu öğreti mücevherini öğrendiler emri yerine getirdiler yazdılar **yazdırdılar** okudular okuttular”(1994-AY 17/15)

bitigçi negü teg kerek ay tetig / anar beg inanıp **bititse** bitig “Ey akıllı, katip nasıl olmalıdır ki bey ona itimat ederek yazılarını **yazdırabilsin**?” (KB 2671)

-(X)t- eki “yazmak, hâketmek” anlamındaki **biti-** eyleminden yazdırmak anlamındaki **bitit-** eylemini meydana getirmiş ve cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

boğra- “gedik açmak, kerkit açmak, çökertmek, yara açmak, delik açmak” (Ergin 2009:55)

boğrat- <boğra-t- “gedik açtırmak, kerkit açtırmak, çökerttirmek, yara açtırmak, delik açtırmak” (Ergin 2009:55)

Kaba çomak altında **boğradayım** senüñ için “Kaba topuz altında **deldireyim** senin için.”(DK D129-12)

-(X)t- eki **boğrat-** eylemiyle örnek cümleye yaptıran konumunda “ben” gizli öznesini ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

buzla- “*bağıra bağıra ağlamak, feryad etmek, deve gibi bağırarak*” (Ergin 2009:63)

buzlat- <buz-lAt- “*ağlatmak, feryad ettirmek, bağirtmek, deveyi bağirtmek*” (Ergin 2009:63)

İvini çözdü kaytabının **buzlatdı** “*Evini çözdü, devesini bağirtti.*”(DK D190-6)
Geçişsiz *buzla-* eylemine gelen -(X)t- eki fiili *buzlat-* biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

çağır- “*çağırarak*”

çağirt- <çağır-t- “*çağirtmek*” (Ergin 2009:68)

Dirse Hanuñ oğlı böyle bid’at eylemiş diyeler, seni **çağirdalar**. “*Dirse Han ’ın oğlu böyle görülmemiş şey yapmış derler, seni çağirtirlar.* (DK D20-8)

Ertesi sabah tutukluyu huzuruna **çağirtıp** ona düşüncesini söylediğinde hiç beklemediği bir karşılık aldı. □ -İ. O. Anar B. T. S.

-(X)t- eki *çağirt-* eylemi ile cümleye fiilin bildirdiği işi yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

çatla- “*çatlamak*”

çatlat- “*çatla-t- “çatlatmak*” (Ergin 2009:71)

Karaça Çoban saban **çatlatdı**. “*Karaca Çoban saban çatlattı.*”(DK D57-5)

Elindeki ustura ile **çatlatacağı** bu canlı yemişe baktı. □ -Ömer Seyfettin

-(X)t- eki oluş ifade eden geçişsiz *çatla* eyleminden kılış ifade bildiren geçişli *çatlat-* eylemini meydana getirmiş, böylece cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

çök- “*çökmek*”

çöküt- <çök-it- “*çökertmek*” (Arat 1979:133)

...oñ eñinlerindeki tonların birtin sınar açınıp oñ tizlerin **çökitip** ayaların kavşurup... “... sağ omzundaki giysilerini sağ taraftan açıp, sağ dizlerini **çökertip**, ayalarını kavuşturup...” (1991-AY 182-10)

kiçiglik keçürdüm yegitlik yitürdüm / künüm çalpaladım özümni **çökittim** “Çocukluğu geçirdim, gençliği kaybettim, günümü karattım, kendimi **çökerttim**.” (KB 6534)

derle- “terlemek” (Ergin 2009:83)

derlet- <derle-t- “terletmek” (Ergin 2009:83)

Kan **derledi** çapdurayım senün için “*Kan **terletip** koşturayım senin için.*” (DK D245-11)

Bu iş beni terletti. –B. T. S.

-(X)t- eki geçişsiz **derle-** eylemini **derlet-** biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve yancümleciğe eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

elsire- “devletsiz kalmak, bağımsızlığı yitirmek” (Tekin 2010:243)

elsiret- <elsire-t- “devletsiz bırakmak, devletsizleştirmek” (Tekin 2000:243)

teñri yarlıkaduk üçün illigig **elsiretmiş** “Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi **devletsiz bırakmış**.” (KT D15)

-(X)t- eki **elsiret-** eylemine gelerek cümleye fiilin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

emge- “zahmet çekmek, eziyet çekmek” (Arat 1979:147)

emget- <emge-t- “yordurmak, zahmet çektirmek, eziyet çektirmek” (Arat 1979:148)

...ög kañ ka kadeş bolmış tınl(ı)glarıg örletdim **emgettım**... “... ana baba hısım akraba olmuş canlıları kızdırdım, (onlara) **acı çektirdim**...” (1991-AY 135-17)

nelük emgetürsen özünni küçün / negüke karışın maña bu öçün “Niçin kendini zorla **zahmete sokuyorsun**, niçin bu meselede bu kadar ısrar ediyorsun?” (KB 4974)

eñi- “eğmek” (Gabain 2007:264)

eñit- <eñi-t- “eğdirmek” (Caferoğlu 1968:72)

etözüm üze tilim üze köñülüm üze kop ugurın töpümin **eñitip** “*vüçudum ile dilim ile gönüm ile her vakit baş eğdirip*” (1994-AY 32/23)

esür- “sarhoş olmak” (Arat 1979:160)

esürt- <esür-t- “sarhoş etmek” (Arat 1979:160)

kimi erse devlet **esürtse** kelip / yağız yerde yarlur yüreki ulıp “*Saadet gelip kimi sarhoş ederse onun kara toprak altında inlemekten kalbi parçalanır.*” (KB 6139)

-(X)t- eki geçişsiz esür- eyleminden geçişli esürt- eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine versile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. -(X)t- eki bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

evir- “çevirmek” (Clauson 1972:14)

evirt- <evir-t- “çevirtmek” (Ölmez 1991:94)

...burkanig nom tilgenin **evirtgeli** ötüğçi bolsar... “*...Budaya öğreti tekerleğini (Dharmacakra) çevirtmek için ricacı olsa...*” (1991-AY 162-6/7)

Aynalar eşyanın görüntülerini **evirterek** gösterirler. –B. T. S.

evirt- fiiline eklenen -(X)t- eki **evir-** fiilin bildirdiği “çevirmek” işini “çevirtmek” manasıyla özne dışında farklı bir varlığa aktararak ettirgenlik işlevini yerine getirmiştir.

hırıl-da- “hırıldamak”

hırıl-dat- <hırıl-da-t- “hırıldatmak” (Clauson 1972:139)

Hırıldadup tatlu canum alur oldı “*Hırıldatıp tatlı canımı alır oldu.*” (DK D163-1)

ıra- “kaçmak” (Gabain 2007:273)

irat- <ıra-t- “kaçırmak”

yavlak yek içgekler erser biz **ıratalım** “*kötü şeytan (ve) iblisler isek kaçıralım*” (1994-AY 401/1)

isi- “*ısınmak*” (Arat 1979:201)

isit- <isi-t- “*ısıtmak, bağlamak*” (Arat 1979:201)

isitür kişi körün alçak kiş / yıratır erenig tili el buşı “*Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine **ısındırır**, kötü dilli ve hiddetli kimseler kendisini insanları kendisinden uzaklaştırır.*” (KB 2295)

Eylem isit- biçimiyle Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir.

iste- “*istemek, aramak, arzu etmek*” (Caferoğlu 1968:99)

istet- <iste-t- “*istetmek*” (Caferoğlu 1968:99)

ol ilig beg **istetsün** tiletsün “*o hükümdar bey **istetsin** diletsin*” (1994-AY 634/6)

Dilerse **istetir**, öyle verir. □ -Necip Fazıl Kısakürek

işle- “*işlemek*”

işlet- <işle-t- “*kullanmak, işletmek*” (Clauson 1972:263)

...erkimçe tapımça **işletdim** erser... “*...gücüm kuvvetim oranında **kullandım** ise...*” (1991-AY 136-1)

□ O havali işçileri arasında gücü, kuvveti ile o kadar tanınmıştı ki herkes onu tarlasında **işletmek** isterdi. □ -H. E. Adivar B. T. S.

işle- fiilinde eylemin bildirdiği işi yapan tek bir özne bulunurken **işlet-** fiilinde -(X)t- eki vasıtasıyla eylemin bildirdiği iş yaptıran konumunda başka bir özneye aktarılmıştır. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kaç- “*kaçmak*”

kaçıt- <kaç-it- “*kaçırmak*” (Arat 1979:212)

isizim yegitlik isizim yegitlik / tuta bilmedim men seni terk **kaçıttım** “*Yazık gençliğime, gençliğime yazık, ben seni tutmasını bilmedim, çok çabuk elden **kaçırdım.***” (KB 6522)

kagansıra- “*kağansız kalmak*” (Tekin 2000:243)

kagansırat- <kagansıra-t “*kağansız bırakmak*” (Tekin 2000:243)

illigig ilsiretdimiz kaganlılık **kagansıratdımız** “*Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık.* (KT D18)

-(X)t- eki geçişsiz halde bulunan kagansıra- eyemine gelerek geçişli konumdaki **kagansırat-** eylemini meydana getirmiş, cümleye fiilin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kalı- “*yükselmek, sıçramak*” (Clauson 1972:619)

kalıt- <kalı-t- “*zıplatmak, yükseltmek, kaldırmak*” (Clauson 1972:619)

ötrü lö kanı ler **kalıtı** elitti “*Sonra ejderhalar prensi havaya kaldırmak götürdüler.*” (İKP LII-3)

-(X)t- eki “*yükselmek, sıçramak*” anlamındaki oluş ifade eden geçişsiz **kalı-** eyleminden “*zıplatmak, yükseltmek, kaldırmak*” anlamlarıyla kılış ifade eden geçişli **kalıt-** eylemini meydana getirmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesine “*kaldırmak*” anlamıyla aktarılan eylem Eski Türkçenin anlam boyutu içerisinde “*yükseltmek*” manası ile ettirgenlik ifade etmektedir.

kara “*kara, siyah*”

karar- “*kararmak*”

karart- <kara-r-t- “*karartmak*” (Clauson 1972:663)

ilig buştı artuk **kararttı** meniz / ayur ay iweklik kişike isiz “*Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü ekşiterek dedi: Hey, acele ile hareket etmek insan için kötü bir şeydir.*” (KB 629)

Kara dinlü kafire göz **kararttı.** “*Kara dinli kafire göz kararttı.*” (DK D132-5)

Güneş tenini **karartmış.** B. T. S.

Birinci cümlede Arat, “*yüzünü karartmak*” ifadesini günümüz Türkiye Türkçesine daha uygun düştüğü için “*yüzünü ekşitmek*” olarak aktarmıştır. Eylem her iki cümlede de anlam kaymasına uğrayıp mecazlaşmış olsa da “*karatmak*” manasıyla ettirgen bir ifade taşımaktadır.

karı- “*kocamak, yaşlanmak*” (Arat 1979:224)

karıt- <karı-t- “*kocatmak*” (Arat 1979:225)

boğuzdın kirür ig kişike aşın / kişig ig **karıtur** tükemez yaşın “*İnsana hastalık boğazla ve yemekle birlikte girer, hastalık insanı ihtiyarlatır ve o ömrünü tamamlayamaz.*” (KB 4674)

Eylem Anadolu ağızlarında *ihiyarlatmak* manasıyla kullanılmaya devam etmektedir.

kızır- “*kızarmak*”

kızart- <kızır-t- “*kızartmak, mutlu etmek*” (Arat 1979:254)

tuta bilse tap bu tirilmiş neñiñ / ikigün ajunda **kızartğay** eñiñ “*Bu toplanmış olan mal tutmasını bilersen sana kafidir; her iki dünyada yüzünü güldürür.*” (KB 1287)

Güneş domatesleri **kızarttı**. B. T. S.

-(X)t- eki “*yüzünü güldürmek*” manasındaki *kızart-* eyleminde ettirgenlik işlevi ile kullanılmış olmasının yanı sıra eyleme *kız-* kökünden farklı bir sözlüksel değer de yüklemiş ve türetimlik işlevi ile de kullanılmıştır.

kişne- “*kişnemek*”

kişnet- <kişne-t- “*kişnetmek*” (Ergin 2009:205)

Kara koçun **kişnetdi**, dün katdı, köçdi. “*Kara koç atını kişnetti, geceyi gündüze kattı, göçtü.*” (DK D190-7)

komı- “*heyecanlanmak*” (Arat 1979:269)

komıt- <komı-t- “*heyecanlandırmak, coşturmak*” (Arat 1979:269)

yitilik kerek ked **komıtsa** erig “*Askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalıdır.*” (KB 2328)

kora- “*azalmak*” (Gabain 2007:282)

korat- <kora-t- “*azaltmak*”

men inçip üküş kalp üdlertin berü kıltım **koratdım** “*ben böylelikle çok zamanlardan beri yaptım azalttım*” (1994-AY 106/4)

kork “*korkmak*”

korkıt <kork-ut- “*korkutmak*” (Arat 1979:272)

kaltı adınlarig sögmemek tokımamak sıkımmamak tanımmamak ürkitmemek **korkıtmamak** solamamak beklememek açurmmamak suvsatmmamak kuyaşda tumlıgda emgetmemekde ulatı tıtaglarig kılmamak erür “*dahası bundan başka küfretmemek vurmamak sıkımmamak engel olmamak ürkütmemek korkıtmamak zincirlememek acıktırmamak susatmmamak sıcakta soğukta acı çektirmemek ve daha başkalarını yapmamaktır*” (1994-AY 220/21)

baka tursa artuk anın korku tur / kalı korkmasa sen küçün **korkıtur** “Sana fazla bakarsa onun bakışından kork, eğer korkmazsan o *seni korkmaya mecbur eder (korkutur).*” (KB 656)

Yigitlerüm Azraailüñ gözini eyle **korhutdum** ki giñ kapuyı kodı tar bacadan kaçdı. “*Azrail’in gözünü öyle korkuttum ki geniş kapıyı bıraktı dar bacadan kaçtı.*” (DK D159-8)

Şimdi beni artık bu sessizlik **korkutmakta**. □ -A. Ağaoğlu B. T. S.

kön- “*doğrulamak, düzelmek, doğruyu söylemek, yola çıkmak*” (Arat 1979:276)

könit- <kön-it- “*doğrultmak, düzeltmek*” (Arat 1979:280)

yorık tüzse ötrü **könitse** sözi / arıtsa elinde isizler izi “*Böylece o hareketlerini düzeltir, sözüne sadık olur ve memlekette kötülerin izlerini yok eder.*” (KB 4997)

köşi- “*gizlemek, kapamak*” (Clauson 1972:753)

köşit- <köş-it- “*kapatmak, örtmek*” (Clauson 1972:753)

teñrinin tilgenin **köşitgeli** küçi yitser “*tanrının tekerleğini kapatmak için gücü yetse*”(1994-AY 34ğ/2)

kurı- “*kurumak, solmak*”

kurıt- <kurı-t- “*kurutmak, soldurmak, yok etmek*” (Arat 1979:292)

küni bir mañım ol tüni bir mañım / iletür ölümke **kuritur** eñim “*Gündüzü bir adım gecesi bir adım, bu at onu ölüme götürür ve benzini soldurur.*” (KB 1389)

Tek başına dolaştığın derin, yeşil ormanlarda / Yaprakları **kurutacak** sonbaharı düşündün mü? □ -Enis Behiç Koryürek

kuvra- “*bir araya gelmek, toplanmak*” (Clauson 1972:586)

kurat- ~ kuvrat- ~ kubrat- <kuvra-t- “*toplamak, bir araya getirmek*” (Gabain 2007:285)

bo biş türlüğ utrunmak atlıg tsuy ayıg kılınçlarıg kıltım **kuratdım** erser “*bu beş türlü karşı gelme adlı kötü fena davranışları işledim bir araya getirdim ise*”(1994-AY 134/18)

-(X)t- eki geçişsiz konumdaki *kuvra-* eylemini geçişli konumdaki *kuvrat-* biçimine getirmiş ve cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kuzı- “*kurumak*” (Clauson 1972:681)

kuzıt- <kuzı-t- “*kurutmak*” (Clauson 1972:681)

sögitgülık etlerig ...lişip tözlüg iligke kuzıtgu emler yaraşur “*kızartmak için etleri damarlı iliğe kuruttu*”(1994-AY 592/20)

küçsire- “*güçsüz olmak*” (Gabain 2007:285) (Clauson 1972:699)

küçsiret- <küçsire-t- “*güçsüz bırakmak, güçsüzleştirmek*”

tavar buşı yalañuz az nızvanıg ok kever **küçsiretür** “*mal sadakası yalnız hırs ve tutkuyu zayıflatır güçsüzleştirir*” (1994-AY 163/10)

küre- “*kaçmak*” (Arat 1979:302)

küret- <küre-t- “*kaçırmak*” (Arat 1979:303)

kiçiglik tatıgı yegitlik ereji / yitürdüm men emdi tutarda **kürettim** “*Ben şimdi gençlik zevkini ve yiğitlik huzurunu kaybettim, elimde tutarken kaçırdım.*” (KB 6526)

mavla- “*miyavlamak*” (Ergin 2009:211)

mavlat-<mavla-t- “*miyavlatmak*” (Ergin 2009:211)

İtiñü avlatmayan, çetüğüni **mavlatmayan** alplar başı Kazan oğlançuğı ile serhoş olup yaturlar didi. “*Köpeğini havlatmayan, kendini miyavlatmayan alplar başı Kazan oğlancığı ile sarhoş olup yatıyorlar dedi.*” (DK D127-3)
Fiil Anadolu ağızlarında mavlat- biçimiyle kullanılmaktadır.

nom “*kanun, din, akide, inanç, dua, dini eser*” (Caferoğlu 1968:137)

nomla- “*açıklamak, vaaz vermek, öğüt vermek*” (Caferoğlu 1968:137)

nomlat- <nom+la-t- “*anlattırmak, açıklamak, vaaz verdirmek*” (Ölmez 1991:1059

...ötrü olar birer şlok birer padak nomlarig nomlagalı **nomlatgalı** yeme öğretinmiş kergek “*...daha sonra onların birer şiir (Skola), birer koşuk (Padaka) (ile) öğretileri (Dharma) açıklamak için, açıklatmak için bile öğrenmiş (olmaları) gerek.*” (1991-AY 167-4)

-lAt- eki bünyesinde bulundurduğu isimden fiil yapma eki olan +lA- eki ile eklendiği isimleri birer türemiş sözcük haline getirir, -(X)t- eki vasıtasıyla da bu eylemlere ettirgenlik manası yükler. Örnek cümlede de -lAt- eki bünyesindeki +lA- eki ile *nom* isminden “*açıklamak, vaaz vermek, öğüt vermek*” manasıyla *nomla-* fiilini türetmiş, -(X)t- eki vasıtasıyla da *nomlat-* fiiline “*açıklatmak, vaaz verdirmek*” anlamlarıyla ettirgenlik ifadesi katmıştır.

ogşa- “*okşamak*” (Gabain 2007:288)

ogşat- ~ oxşat- <ogşa-t- “*okşatmak, sevdirmek*” (Clauson 1972:92)

yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü kılınçig **ogşatsar** “*yine bundan dolayı sevinmekli iyi davranışları sevdirse*” (1994-AY 156/10)

“*sevdirmek*” manasıyla -(X)t- eki fiile yeni bir sözlüksel değer kazandırmanın yanı sıra ettirgenlik ifadesi de katmıştır.

okşa- “*benzemek*” (Ölmez 1991:106)

okşat- <okşa-t- “*benzetmek, karşılaştırmak*” (Ölmez 1991:106)

...yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü kılınçlarig **okşatsar** yoleşdürser miñ ülüşinte birine yeme yitmez “*...yine bundan dolayı sevinmekli iyi davranışı karşılaştırsa bin parçasından birine bile yetmez.*” (1991-AY 156-10)

“karşılaştırmak” manasıyla -(X)t- eki fiile yeni bir sözlüksel değer kazandırmanın yanı sıra ettirgenlik ifadesi de katmıştır.

okı- “okumak, çağırarak, davet etmek” (Caferoğlu 1968:140)

okıt- <okı-t- “okutmak, ezbere söyletmek” (Caferoğlu 1968:140)

ukuşluğ kim erse **okıttı** anı “Akıllı kim varsa onu yanına **çağırtdı**.” (KB 416)

Aziz Tanrı adına kudbe **okıtdılar**. “Aziz Tanrı adına hutbe **okuttular**.” (DK D121-3)

bo nom erdinig boşguntılar tutdılar bitidiler bitittiler okıdılar **okıtdılar** “bu öğreti mücevherini öğrediler emri yerine getirdiler yazdılar yazdırdılar okudular **okuttular**” (1994-AY 17/15)

Babamın beni büyük kentte **okutacak** parası olmadığı için öğretmen olmuştum. □ -N. Meriç B. T. S.

olgur- “oturmak, durmak, oturtmak” (Caferoğlu 1968:141)

olgurt- <olgur-t- “oturtmak, yerleştirmek, diktirmek” (Gabain 2007:288)

arkuy kargug **olgurtdum** “Gözetleme kulelerini **diktirdim**.” (T 53)

burnançda suv tutdurup tört bulunçda **olgurtsun** “güğüm de su tutturup dört tarafa **yerleştirsın**” (1994-AY 477/11)

-(X)t- eki “oturmak, durmak, oturtmak” anlamlarındaki *olgur-* eyleminden “oturtmak, yerleştirmek, diktirmek” anlamındaki *olgurt-* eylemini türetmiştir. Bunun yanı sıra *olgurt-* eylemi “oturtmak, yerleştirmek, diktirmek” anlamlarıyla ettirgenlik ifade etmektedir.

orna- “yerleşmek, ikamet etmek” (Clauson 1972:235)

ornat- <orna-t- “yerleştirmek” (Clauson 1972:235)

alku tınlıgları tüzü tükel **ornatayın** “bütün canlıları tamamen **yerleştireyim**” (1994-AY 105/19)

Eylem Anadolu ağızlarında “yerine koymak, yerleştirmek” manalarıyla kullanılmaya devam etmektedir.

oyna- “oyynamak”

oynat-<oyna-t- “oynatmak” (Ergin, 1991:240)

Kızını gelinini ağ göksümde **oynatdum**. “Kızını gelinini ak göğsümde **oynattım**.” (DK D279-8)

Bir curcuna havası söyledi ve salondakilerin hepsini **oynattı**. □ -P. Safa B. T. S.

-(X)t- eki cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve geçişsiz *oyna-* eylemini *oynat-* biçimiyle geçişli konuma getirmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

□

ög- “düşünmek, meth ve sena etmek, öğüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak” (Caferoğlu 1968:147)

ögir- “eğlenmek, sevinmek, neşelenmek” (Caferoğlu 1968:147)

öğirt- <ög-ir-t- “sevindirmek, neşelendirmek”

teprencsiz etözin köñülin **öğirtü** “sarsılmaz vücüt ile gönül ile **sevindirerek**” (1994-AY 573/12)

ökli- “büyüme, çoğalmak, cesametlenmek” (Caferoğlu 1968:149)

öklit- <ökli-t- “çoğaltmak” (Arat 1979:357)

tarığçı tarığka erig bolsunı / yeme yilkıçı igdiş üklitsünü “Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan beslesinler de onları **çoğaltsınlar**.” (KB 5590)

öl- “ölmek” (Gabain 2007:290)

ölür- “öldürmek” (Gabain 2007:290)

ölürt- <öl-ür-t- “öldürtmek” (Caferoğlu 1968:150)

kuotau atlıg beg bizni **ölürtdi** “kuatou adlı bey bizi **öldürttü**” (1994-AY 7/3)

ör- “yükselmek” (Ölmez 1991:108)

örit- <ör-it- “yükseltmek, beslemek, yetiştirmek” (Ölmez 1991:108)

...yugerü nom tilgenin evirtgüke küsüş **öritzünler**. “...şimdiki öğreti tekerleğini (Dharmacakra) çevirmeye istek **yükseltsinler**.” (1991-AY 158-8)

-(X)t- eki “*yükselmek*” anlamındaki *ör-* eyleminden “*yükseltmek, beslemek, yetiştirmek*” anlamlarındaki *örit-* eylemini meydana getirmiştir. -(X)t- eki eyleme kazandırdığı “*beslemek, yetiştirmek*” manaları ile *ör-* kökünün anlamından uzaklaşmış, farklı sözlüksel değerde bir sözcük türetmiştir. Ancak örnek cümlede “*yükseltmek*” anlamı ile *örit-* eylemi *ör-* eyleminin ifade ettiği manadan uzaklaşmamıştır. Burada -(X)t- eki vasıtasıyla cümleye *örit-* eyleminin bildirdiği işin yapılmasına vesile olan konumunda yeni bir özne ilave edilmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sarar- “*sararmak*” (Ergin 2009:259)

sarart-<sarar-t “*sarartmak*” (Ergin 2009:259)

Azra’ıl var, dahı ol delü kavatuñ gözine görüñil, beñzini **saratgıl** didi.
“*Azrail, var ve o deli kavatın gözüne görün, benzini sarart dedi.*” (DK 157-2)

sev- “*sevmek*”

sevit- <sev-it- “*sevirmek, sevilmiş olmak, sevilmek*” (Caferoğlu 1968:201)

ögke kañka artukrak **sevitmiş** “*anneye babaya sevdirmiş*” (1994-AY 620/1)
ara kılkı kız teg kılınçı silig / **sewitür** sunup tutsa bermez elig “*Bazen edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdİRİR, fakat tutmak istedin mi elini vermez.*” (KB 400)

semri- “*semirmek, yağlanmak*” (Arat 1979:386)

semrit- <semri-t- “*semirmek, semirtmek*” (Tekin 2013:60)

biliglig kişiler et öz yawırıtur / bilig birle awnur cânın **semritür** “*Bilgili insanlar vücutlarını yıpratırlar, bilgi ile avunurlar ve ruhlarını beslerler.*” (KB 990)
semrit- eylemi “*semirtmek*” manası ile ettirgenlik ifade etmektedir. Arat, örnek cümleyi aktarırken “*semirtmek*” yerine “*beslemek*” eylemini tercih etmiştir. Örnek cümle günümüz Türkiye Türkçesinde pek fazla kullanılmasa da “*ruhlarını semirtirler*” şeklinde de çevrilebilir. Fiil Anadolu ağızlarında *semrit-* biçimiyle yaşamaya devam etmektedir.

sığta- “*ağlamak*” (Arat 1979:396)

sığtat- <sığta-t- “ağlatmak” (Arat 1979:296)

neçe külse âhır yana **sığtatur** / neçe itse ewre buzartatur “*Ne kadar gülerse gülsün bir gün yine ağlatır, ne kadar düzeltirse düzeltsin bir gün bozart dağtır.*” (KB 6126)

sızı “sızı”

sızla- “sızlamak”

sızlat-<sız(1)+la-t- “sızlatmak” (Ergin 2009:268)

Ağcam yüzlü anamı **sızlatduĝ** ola kardaş. “*Ağça yüzlü anamı sızlattın demek kardaş.*” (DK D223-6)

Nerime'yi hatırlamak içimi derin derin **sızlattı**. □ -H. E. Adivar B. T. S.

+IA- eki sözcüğün türünü deĝiştirmiş, -(X)t- eki de cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki eyleme ettirgenlik anlamı kazandırmıştır.

sogı- “soĝumak” (Caferoĝlu 1968:207)

sogıt- <sogı-t- “soĝutmak” (Caferoĝlu 1968:207)

çından suvın **sogıtıp** büğürtüler “*çından aĝacı suyunu soĝutup serptiler*” (1994-AY 640/1)

Sütü **soĝutup** mayaladı.

suçı- “zıplamak, sıçramak” (Üşenmez 2006:385)

suçıt- <suçı-t- “sıçratmak” (Arat 1979:408)

adaş koldaşımka sewüg cân teg erdim / yağım boldı erse tosun teg **suçıttım** “*Kardeş ve arkadaşlar için sevgili can gibi idim, düşmanımı ise haşarı tay gibi sıçrattım.*” (KB 6537)

suva- “sıvamak” (Clasun 1972:786)

suvat- <suva-t- “sıvatmak” (Clasun 1972:786)

ötrü olar ağır ayag süzük kirtgünç köñülin bir arıĝ yañı ev itip yirin ud mayakı üze **suvatıp** “*sonra onlar deĝerli saygılı inançlı gönül ile bir temiz yeni ev yapıp yeri inek gübresi ile sıvatıp*” (1994-AY 519/7)

suv “*su*”

suvsa- “*susamak*” (Caferoğlu 1968:213)

suvsat- <suv+sa-t- “*susatmak*”

sögmemek tokımamak sıkılmamak taşınmamak ürkitmemek korkıtmamak solamamak beklememek açurmmamak **suvsatmamak** kuyaşda tumlıgda emgetmemekde ulatı tıtaglarıg kılmamak erür “*küfretmemek vurmamak sıkılmamak engel olmamak ürkitmemek korkıtmamak zincirlememek acıktırmamak susatmamak sıcakta soğukta acı çektirmemek ve daha başkalarını yapmamaktır*” (1994-AY 220-22)

süle- “*ordu sevk etmek, sefer etmek*” (Clauson 1972:825)

sület- <süle-t- “*ordu sevk ettirmek*” (Clauson 1972:825)

on ok süsin **süledim** “*On Ok ordusunu sefere çıkarttım.*” (T 43)

süle- eylemi yapan komunda tek fail ile gerçekleşir. *sület-* eyleminde ise fiile eklenen -(X)t- eki vasıtasıyla yapan ve yaptıran halinde iki fail bulunur. Bu nedenle -(X)t- eki cümleye ettirgenlik anlamı katmıştır.

şorla- “*şırıldamak, şırl şırl akmak, şarıl şarıl akmak, fişkirmek, şorul şorul akmak*” (Ergin 2009:279)

şorlat-<şorla-t- “*şırıldatmak, fişkirtmek, şarıl şarıl aktırmak*” (Ergin 2009:280)

Ağzın ile burnundan kan **şorlada-y-idüm**. “*Ağzın ile burnundan kan fişkirtayım.*” (DK D53-9-10)

-(X)t- eki geçişsiz *şorla-* eylemini geçişli konuma getirerek cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Ek bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. *şorla-* fiili Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir.

tanuk “*tanık, şahit*” (Caferoğlu 1968:224)

tanukla- “*tanıklık etmek, şehadet etmek, tastik etmek*” (Caferoğlu 1968:224)

tanuklat- <tanuk+la-t- “*tanıklatmak, şehadet ettirmek*”

adınlarka yme biltürgeli **tanuklatgali** anın adruk adruk yırtınçülüg atıg savıg sözüg sözleyürler “başkalarına da bildirmek için **tanıkladmak için onun ayrı ayrı dünyevi adını sözünü söylüyorlar**” (1994-AY 389/5)

tarı- “tarlayı sürmek, ekin ekmek, ekin biçmek” (Caferoğlu 1968:226)

tarıt- <tarı-t- “tarlayı sürdürmek, ekin ektirmek, ekin biçtirmek” (Clauson 1972:536)

bon nom erdini erser bodısatavlarını edgülüg yıldıznın **tarıtıp** togum ajunlug örtüglerniñ yıldıznın kesdeçi tip sözletilmiş erür “bu öğreti mücevherini ise buda olacak kimselerin iyi kökü ile **sürdürüp** tohum hayatlı örtülerini kök ile kesecek diye konuşturulmuştur” (1994-AY 83/17)

tavra- “acele etmek” (Gabain 2007:297)

tavrat- <tavra-t- “acele ettirmek, kovalatmak” (Caferoğlu, 1968:229)

sansartın ozguka kutrulguka sinturu **tavratu** tegiñey men “sansaradan kaçmaya kurtulmaya kırdırıp **kovalatıp** erişemeyeceğim” (1994-AY 10/10)

-(X)t- eki **tavrat-** eylemine “kovalatmak” manasıyla ettirgenlik ifadesi katmış ve aynı zamanda **tavrat-** eylemini **tavra-** kökünden uzaklaştırarak türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tepre- “hareket etmek, titremek, sarsmak, sallamak” (Clauson 1972:444)

tepret- <tepre-t- “hareket ettirmek, titretmek, rahtasız etmek” (Clauson 1972:444)

...keligme üdlerte ikileyü **tepretegi** tugurgalı umaz “...gelecek zamanlarda yeniden **hareket ettirmeye**, doğurmaya güçleri yetmez.” (1991-AY 146-2)

bir ança turup baş kötürdi ilig / bu ay toldıka aydı **tepret** tilig “Bir müddet durduktan sonra hükümdar başını kaldırdı ve Ay Toldı’ya dedi (**dilini kımıldattı**):” (KB 774)

Fiil Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir.

tigre- “yürümek, tıklar tıklar yürümek, ses çıkartarak yürümek” (Clauson 1972:486)

tigret- “atı son hızla koşturmak” (Tekin 2013:62)

tıg at kudrukın tügüp **tigret** yazıg kodı yadrat “*Demir kır atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür, yağız atı (da) yıkılıp yere yatıncaya kadar koştur.*” (IB 50)

-(X)t- eki eyleme ettirgenlik ifadesi katmasının yanı sıra yeni bir sözlüksel değer de yüklemiştir.

tile- “*dilemek*” (Gabain 2007:300)

tilet- <tile-t- “*dilemek*” (Caferoğlu 1968:239)

ol ilig beg istetsün **tiletsün** “*o hükümdar bey istetsin diletsin*” (1994-AY 634/6)

isiz bu yegitlik kanı kaç bardı / tilep bulmadım men neçe me **tilettim** “*Yazık bu gençliğe. Hani, nereye gitti? Ne kadar arayıp arattımsa da bulamadım.*” (KB 6524)

tokı- “*vurmak, dövmek, çakmak, tıklatmak, dokumak*” (Gabain 2007:300)

tokıt- <tokı-t- “*taş üzerine yazdırmak, hâkketirmek, dövdürmek*” (Caferoğlu 1968/244)

beñgü taş **tokıtdım** “*Ebedi taş hâkkettirdim.*” (KT G13)

edgü ög tegin ulug küvrüg **tokıtıp** inçe tep yarlıgkadı “*İyi Düşünceli Prens büyük davulu çaldırıp şöyle buyurdu.*” (İKP XXXII-1)

ya kençim tükel boldı kârûn neñi teg / ya ashab-ı res teg temür kend **tokıttım** “*Yahut hazinem Karun'unki gibi doldu taşı veya Eshab-i Res gibi demirden kale yapturdım.*” (KB 6551)

Yazıtlarda “*hâkketirmek*” anlamında kullanılan eylem Uygur yazmalarında “*dövdürmek, vurdurmak*” anlamları ile kullanılmıştır. *tokıt-* eylemine eklenen -(X)t- eki cümleye yaptıran konumunda bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek *tokıt-* fiiline ettirgenlik anlamı katmıştır.

toş- “*doldurmak, bütünlemek*” (Clauson 1972:560)

toşgur- “*doldurmak*” (Clauson 1972:562)

toşgurt- <toş-gur-t “*doldurtmak, tamamlamak*” (Ölmez 1991:116)

...p(a)ramıtlar **toşgurtguka** ötüğçi bolsar... “...*erdemleri (Paramita) (bütünüyle) tamamlatmaya ricacı olsa...*” (1991-AY 181-16)

toş- eyleminden -gUr- eki vasıtasıyla teşekkül eden “*doldurmak*” anlamındaki *toşgur-* eylemine eklenen -(X)t- eki cümleye “*tamamlatmak*” anlamıyla yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiş, bu nedenle de ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. -gUr- ve -(X)t- ekini üst üste iki ettirgenlik eki alan eylem “*tamamlatmak*” anlamıyla katmerli ettirgenlik ifade etmez. Bu nedenle eklerden biri işlev kaybına uğramıştır.

toz- “*toz yükseltmek, tozlamak*” (Arat 1979:461)

tozit- <toz-ıt- “*tozutmak, tozu dumana katmak*” (Arat 1979:461)

yemek içmek erse yidim içtim ud teg / tilek sürmek erse tümen toğ **tozittim** “*Yerken içerken öküz gibi yedim, içtim hevâ ve heves peşinde koşarken tozu dumana kattım.*” (KB 6535)

Kamyon **tozuttuğu** toprak yolda gözden kayboldu.

-(X)t- eki *toz-* kökünden “*tozutmak*” manasındaki *tozit-* eylemini meydana getirmiş ve eylemde ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem örnek cümlede mecaz anlamıyla kullanıldığından Arat, eylemi “*tozu dumana katmak*” olarak aktarmıştır.

tök- “*dökmek*” (Clauson 1972:477)

töküt- <tök-üt- “*dökmek, akıtmak*” (Tekin 2000:255)

tün udımatı küüntüz olurmatı kızıl kanım **töküti** kara terim yügürti işig küçüg bertim ök “*Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.*” (T 52)

-(X)t- eki *töküt-* eylemine eklenerek cümleye *töküt-* eylemini gerçekleştiren konumunda yeni özne ilave etmiştir. Bu işlevi ile -(X)t- eki eklendiği fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

töşe- “*döşemek*” (Arat 1979:464)

töşet- <töşe-t- “*döşetmek*” (Arat 1979:464)

yana kelgil emdi yegitlik maña sen / ayada tutayın ağı çuz **töşettim** “*Ey gençlik sen bana şimdi tekrar gel, ben seni el üstünde tutayım, bak senin için ipekler sırmalar döşettim.*” (KB 6523)

□ Birkaç ev **döşettiğim** için mobilya fiyatlarından pek iyi anlarım. □ -Ö. Seyfettin B. T. S.

tüke- “tükenmek, yetmek, icra etmek” (Gabain, 2007:303)

tüket- <tüke-t- “tüketmek, bitirmek” (Gabain 2007:303)

üddeki bodısatavlarının kılı **tüketmiş** buyanlarına “*geçmiş zamandaki bodısatavların yapıp bitirmiş (oldukları) iyiliklerine*” (1991-AY 153/11)

sözüg kim **tüketür** neçe sözlese / aka tınmaz erter bulaklar ara “*Ne kadar söylense bile sözü kim tüketür, o pınarlar arasından durmadan akar gider.*” (KB 6626)

Titreyen elleri baş ucundaki sürahiye gide gele içindeki suyu **tüketmişti.** - E. Talu B. T. S.

tüner- “kararmak” (Arat 1979:479)

tünert- <tüner-t- “karartmak” (Arat 1979:479)

kalık tügdi kaşın **tünertti** yüzün / tutup badı barça kişiler közin “*Gök kaşlarını çattı, yüzünü kararttı, bütün insanların göziünü tutup bağladı.*” (KB 5670)

tüş- “düşmek, inmek” (Arat 1979:482)

tüşüt- <tüş-üt- “düşürmek, uğratmak” (Arat 1979:483)

yaruk yaz teg erdim tümen tü çeçeklig / hazanmu **tüşüttüm** kamuğrı kurıttım “*Rengarenk çiçekler ile dolu parlak bahar gibi idim, hazana uğrattım, hepsini kuruttum.*” (KB 6531)

-(X)t- eki “uğratmak” manasındaki түşüt- eylemini *tüş-* kökünmden mana bakımından uzaklaştırmış ve aynı zamanda eyleme ettirgenlik ifadesi katmıştır.

udı- “uyumak” (Arat 1979:488)

udit- <udı-t- “uyutmak” (Arat 1979:488)

bu ğaflet-turur kör **uditur** kişig “*İnsanı uyutan bu gaflettir.*” (KB 5267)

uğra- “*uğramak, rastlamak*” (Ergin 2009:301)

uğrat-<uğra-t- “*uğratmak, rastlatmak*” (Ergin 2009:301)

Yohsa kara dinlü kafire **uğratduñ** mı “*Yoksa kara dinli kafire uğratdın mı?*” (DK D136-9)

Buralara kefereyi **uğratmaym** emi!

-(X)t- eki geçişsiz uğra- eylemini geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

ulı- “*ulumak, inlemek*” (Arat 1979:493)

ulıt- <ulı-t- “*ulutmak, inletmek*” (Arat 1979:493)

isiz kılık **ulıtur** ikigün ajun “*Kötü hareket seni her iki dünyada inletir.*” (KB 1463)

Şimdi ezanın sustuğu bu öksüz yurtlara çanlarını **ulutmak** için Selanik'e vapur vapur gelen Kafkasya Rumları yerleşiyorlardı. □ -Ö. Seyfettin

uza- “*uzamak*”

uzat- <uza-t- “*uzatmak*” (Arat 1979:501)

kalı kañçasız bil **uzatma** sözüñ “*Onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma.*” (KB 27)

Her iki odadan üçer beşer kişi lakırtıyı **uzattılar**. □ -M. Ş. Esendal B. T. S.

ükli- “*çoğalmak, büyümek*” (Clauson 1972:107)

üklit- <ükli-t- “*çoğaltmak, artırmak, büyütmek*” (Clauson 1972:107)

tavar buşı yene yanturu et et'özüg erser **üklitür** “*Mal sadakası yalnız somut vücudu artırır.*” (1991-AY 163-2/3)

-(X)t- eki “*çoğalmak, büyümek*” anlamındaki **ükli-** fiilinden “*çoğaltmak, artırmak, büyütmek*” anlamındaki **üklit-** fiilini meydana getirmiştir. -(X)t- eki **üklit-** eyleminin sahip olduğu *çoğaltmak, artırmak, büyütmek* anlamlarıyla cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Ek bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

üle- “paylaştırmak” (Arat 1979:504)

ület- <üle-t- “dağıtmak” (Arat 1979:505)

kapuğda çıkarsa liv aş tirkini / körü tüz **ületse** begi körkini “*Kapıdan yemek çıkarken tepsilere nezâretle bulun, beyin şanına layık bir şekilde herkese dağıtılmasına dikkat etmelidir.*” (KB 2551)

ürk- “ürkmek, ürküp kaçmak” (Gabain 2007:306)

ürkit-<ürk-it- “ürkütme, korkutmak” (Gabain 2007:306)

ödmeñ körmeñ **ürkütmeñ** tir “*Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeñin der.*” (IB 21)

sögmemek tokınamak sıkınamak tañmamak **ürkitmemek** korkıtmamak solamamak beklememek açurmamak suvsatmamak kuyaşda tumlıgda emgetmemekte ulatı tıtaglarıg kılmamak erür “*küfretmemek vurmamak sıkınamak engel olmamak ürkütmemek korkutmamak zincirlememek acıktırmamak susatmamak sıcakta soğukta acı çektirmemek ve daha başkalarını yapmamaktır*” (1994-AY 220-22)

Tavlunbaz urup yundları **ürkitdi**. “*Davul çalıp kısırakları ürküttü.*” (DK D263-7)

Avcı, elinde ipi silkeleyerek hafif, sanki balıklarını **ürkütme** istemiyormuş gibi yavaş yavaş ağını çekiyordu. □ -Memduh Şevket Esendal

-(X)t- eki geçişsiz **ürk-** eylemini geçişli **ürkit-** biçimine getirerek cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yag- “yağmak” (Gabain 2007:307)

yagıt- <yag-it- “yağdırmak” (Gabain 2007:307)

...ulug nomlug yagmur **yagıtu** yarlıkazunlar “*...ulu öğreti (Dharma) yağmurunu lütfedip yağdırsınlar.*” (1991-AY 159-22)

-(X)t- eki geçişsiz **yag-** fiilinden geçişli **yagıt-** fiilini meydana getirmiş ve cümleye **yag-** eyleminin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “*onlar*” gizli öznesini dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yagu- “yaklaşmak” (Arat 1979:514)

yagut- <yagu-t- “yaklaştırmak” (Arat 1979:515)

süçig sabın yemşak agın arıp irak bodunug ança **yagutir** ermiş “*Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş.*” (KT G5)

küzetü tutup adasın tudasın etöziñe **yagutmagay** biz “*gözeterek tutup tehlikesini vücuduna yaklaştırmayacağız*”(1994-AY 402/24)

orunç almasa kılsa barça işig / **yağutsa** begiñe yıramış kişig “*Rüşvet almamalı, üzerine düşen bütün işleri yapmalı ve uzaklaşmış olan insanları beyine yaklaştırmalıdır.*” (KB 2506)

yağma “yağma”

yağmala- “yağmalamak, yağma etmek”

yağmalat-<yağma+la-t- “yağmalatmak, yağma ettirmek” (Ergin 2009:316)

Altını gümüşü **yağmalatdum**. “*Altını gümüşü yağmalattım.*” (DK D280-5)
+IA- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmış, -(X)t- eki de eylemin bildirdiği işi yaptıran konumunda yeni bir özneye aktarmıştır. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yal- “alevlenmek” (Gabain 2007:308)

yaltır- “parlamak” (Gabain 2007:308)

yaltrit- <yal-t(ı)r-it- “parlatmak, aydınlatmak” (Ölmez 1991:122)

...kirtü nom tözlüg yolug orukug yarutu **yaltritu** yarlıkazunlar “*...gerçek öğreti (Dharma) esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar.*” (1991-AY 160-3)

“parlamak” manasındaki **yaltır-** eylemine eklenen -(X)t- eki geçişsiz konumdaki bu eylemden “parlatmak, aydınlatmak” anlamındaki geçişli **yaltrit-** eylemini meydana getirmiştir. -(X)t- ekinin etkisiyle yan cümleciğe **yaltır-** eyleminin ifade ettiği anlamın gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne eklenmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yankur- “seslenmek” (Caferoğlu 1968:284)

yankurt- <yankur-t- “*ses aksettirmek*” (Caferoğlu 1968:284)

kamagda yig ulug nomlug küvrügü **yañkurtum** men “*hepsinde mükemmel ulu öğreti davulu çaldırdım*” (1994-AY 368/10)

yankurt- eylemi örnek cümledeki “*çaldırmak*” manası ile ettirgenlik ifade etmesinin yanı sıra mana bakımından da yankur- kökünden uzaklaşmıştır. Bu nedenle -(X)t- eki hem ettirgenlik hem de türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

***yara-** “*yakışmak, uymak*” (Gabain, 2009:309)

yarat- <yara-t- “*yaratmak, yapmak, düzenlemek*” (Gabain 2007:309)

teñgri teg teñri **yaratmış** “*Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış.*” (BK D1)

yarattı kör ewren tuçı ewrilür “*Bak feleği yarattı durmadan döner.*” (KB 126)

Allah, mutlaka dünyayı kullarına sevdirmek için baharı **yaratmış** olacaktı!
-Ömer Seyfettin

-(X)t- eki “*yakışmak, uymak*” anlamındaki **yara-** kökünden “*yaratmak, yapmak, düzenlemek*” anlamlarını kapsayan **yarat-** fiilini türetmiştir. -(X)t- eki aynı zamanda cümleye “*yakıştıran, uyduran, yaratan*” konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

***yara-** “*yakışmak, uymak*” (Gabain 2007:309)

yarat- “*yaratmak, yapmak, düzenlemek*” (Gabain 2007:309)

yaratıt- <yara-t-ıt- “*yaptırmak, inşa ettirmek*” (Tekin 2000:258)

añar adınçığ bark **yaratıtdım** “*Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırtım.*” (BK K14)

-(X)t- eki ettirgen anlamdaki **yarat-** eylemine gelerek **yaratıt-** biçimiyle eylemin ettirgenliğini bir derece artırmış, katmerli ettirgenlik işlevi görmüştür.

yarü- “*ışınmak, parlamak*” (Gabain 2007:309)

yarut- <yarü-t- “*aydınlatmak, parlatmak, ışıtmak*” (Ölmez 1991:123)

...kirtü nom tözlüg yolug orukug **yarutu** yaltritu yarlıkazunlar “*...gerçek öğreti (Dharma) esaslı yolu, çareyi aydınlatıp ışıtsınlar.*” (1991-AY 160-3)

-(X)t- eki “*aydınlatmak, parlatmak, ısıtmak*” anlamındaki *yarut-* fiiline eklenerek yan cümlecige eyleminin ifade ettiği anlamın gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Ek bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yaşa- “*yaşamak*” (Arat 1979:529)

yaşat- <yaşa-t- “*yaşatmak*” (Arat 1979:530)

tükel nûh yaşın men yaşadım **yaşattım** “*Tam Nuh’un yaşını yaşadım ve yaşattım.*” (KB 6548)

Mükrimin Hoca, İslam tarihini sade öğretmez, **yaşattırdı.** □ -H. Taner B. T. S.

yıgla- “*ağlamak*” (Arat 1979:538)

yıglat- <yıgla-t- “*ağlatmak*” (Arat 1979:538)

ara küldürür kör ara **yıglatır** “*Bazen güldürür fakat bazen de ağlatır.*” (KB3595)

yıra- “*uzaklaşmak*” (Arat 1979:540)

yırat- <yıra-t- “*uzaklaştırmak*” (Arat 1979:540)

isitür kişi körlin alçak kiş / **yıratır** erenig tili el buşı “*Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır, kötü dilli ve hiddetli kimseler kendisini insanları kendisinden uzaklaştırır.*” (KB 2295)

yog “*cenaze töreni*” (Tekin 2000:260)

yoglat- yog-lat- “*cenaze töreni yaptırmak*” (Tekin 2000:260)

anı **yoglatayın** tedi “ ‘*Onun cenaze törenini yaptırayım.*’ dedi.” (T 31)

-(X)t- eki +lA- isimden fiil yapma ekiyle kalıplaşarak fiile ettirgenlik anlamı kazandırmıştır.

yokla- “*yükselmek*” (Arat 1979:550)

yoklat- <yokla-t- “*yükseltmek*” (Arat 1979:551)

yorik utru ursa kişig **yoklatır** “*Dil fasih olursa insanı yükseltir.*” (KB 175)

yori- “yürümek” (Gabain 2007:312)

yorit- <yori-t- “yürütmek, işletmek, ayartmak” (Gabain 2007:312)

bunça yirke tegi **yoritdım** “*Bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm.*” (KT G4)

şamat vıpaşyan tigme dyanlı bilge biligli ikegüni tüz **yoritmakka** tayanıp “*şamat vıpaşyan adlı faziletli bilge bilgili her ikisini bir arada yürütmeye danayıp*” (1994-AY 565/7)

ne erklig bolur ol bodunka uluğ / **yoritmasa** ilde bu yarlığ kamuğ “*Kendi memleketinde fermanını yürütemeyen kimse nasıl halkın büyüğü ve hakimi olur.*” (KB 3868)

Kafir önünçe **yoritduj** mı “*Kafirin önünce yürüttün mü?*” (DK D136-10)

Seni, teğmene bel bağlayıp girdiğin bisküvi fabrikasından nasıl **yürüttülerdi.** □ -H. Taner B. T. S.

-(X)t- eki geçişsiz *yori-* eyleminden geçişli haldeki *yorit-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye yaptırın konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ektirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yügür- “koşmak, seyirtmek, yürümek” (Arat 1979:560)

yügürt- <yügür-t- “koşturmak” (Arat 1979:561)

teğri yarlıkazu bu türük bodun ara yarıklıg yağıg yeltürmedim tügünlüg atıg **yügürtmedim** “*Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım.*” (T 54)

turup çıktı hâcib kapuğka tegip / bir oğlan **yügürtti** tilin söz ıdıp “*Hacip kalkıp çıktı, kapıya gidip bir iç oğlanı koşturarak haber saldı.*” (KB 574)

Yügrük atın **yügürdüp** Kan Turalı gürzin göge atar “*Koşucu atını koşturup Kan Turalı gürzünü göge atıyor.*” (DK D177-8)

-(X)t- eki geçişsiz *yügür-* eylemini *yügürt-* biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yükle- “yüklemek” (Ergin 2009:342)

yüklet- <yükle-t- “yükletmek, yüklemek” (Ergin 2009:342)

Semüz etün **yükletdün** girü döndün “*Semiz etini **yüklettin** geri döndün.*” (DK D136-6)

Boyuna kolumu çekip hep kabahati bana **yükletiyor.**” -S. M. Alus B. T. S.

yüz- “*yüzmek*”

yüzüt- <yüz-üt- “*yüzdürmek*” (Tekin 2000:260)

togla ügüzüg **yüzüti** keçip süsi [.....]“*Tola ırmağını (askerleri) **yüzdürerek** geçip ordusu*” (BK D30)

-(X)t- eki geçişsiz *yüz-* eyleminden geçişli haldeki *yüzüt-* eylemini meydana getirmiş ve yan cümlecige yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.3. -DXr-

Araştırmacılar bu ekin geçişli veya geçişsiz fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan oldurma ve yaptıрма bildiren geçişli fiiller türeten bir ettirgenlik eki olduğu hususunda birleşirler. Ergin (2001:212) ekin Türkçede eskiden beri kullanılan bir faktitif eki olduğunu söyler.

Korkmaz (2009:126) ekin ettirgenlik işlevi haricinde “*olanak sağlama, sebep olma*” gibi bir işlev kaymasına uğradığını belirtir ve *çaldır-*, *çaktır-*, *ezdir-*, *küstür-*, *sezdir-*, *yıldır-* örneklerini verir.

Banguoğlu (1990:275) ve Korkmaz (2009:126) ekin bir diğer işlevinin ettirgenlik anlamını yitirerek kökle kaynaşıp yeni kelimeler türetmek olduğunu söyler. Ekin bu fonksiyonuna Korkmaz, *aldır-* (ilgi göstermek, önem vermek), *andır-* (benzemek), *çıldır-* (delirmek), *kaptır-* (kendisini fazlasıyla bir işe vermek), *tuttur-* (bir şeyi ısrarla işlemek); Banguoğlu, *saldırmak*, *bastırmak*, *çıldırmaq*, *aldırmak*, *daldırmak*, *sardırmak*, *tutturmak*, *döktürmek*, *kestirmek*, *söktürmek* örneklerini verir.

Banguoğlu dönüşlülük veya işteşlik ekini almış bulunan fiillere getirilen -DXr- ekinin üreme kavramlar bağlamaya daha elverişli olduğunu söyler ve *bulundurmak, düşündürmek, uyandırmak, dolandırmak, karıştırmak, ulaştırmak, yakıştırmak, karşılaştırmak* örneklerini verir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak sekiz şekli görülen ekin Eski Türkçede sadece yuvarlak biçimleri mevcuttur.

Banguoğlu (1990:275) -DXr- ekinin -(X)t- ve -(X)r- eklerinin üst üste gelmesiyle oluştuğunu söyler. Hacıeminoğlu (1984:37) Banguoğlu'nun bu görüşüne ek olarak -DXr- ekinin art-/art-ur- gibi bir fiilin heceleme sırasında ar-tur- şeklinde bölünmesi sonucunda teşekkül etmesinin mümkün olduğunu da ifade eder.

Erarslan (2012:109), ekin Eski Türkçe'de nadiren –dur-, -dür- biçiminde kullanıldığını, daha ziyade yaptırma işlevi bulunan bir fiilden fiil yapma eki olduğunu ve -(X)t- ve -(X)r- ettirgenlik eklerinden teşekkül ettiğini belirtir. Birinci ekin geçişsiz bir fiili geçişli hale, ikinci ekin ise geçişli fiilleri ettirgen hale soktuğunu ifade eder.

Tekin (2000:97) de –DXr- ekini ettirgen çatı eki olarak tanımlar. Gabain (2007:60), ekin -(X)t- ekine göre daha belirgin bir yaptırma manası taşıdığını, ancak bazen bir yaptırma manası tesbit etmenin imkansız olduğunu belirtir. Buna “*akıtmak*” manasındaki aktur- örneğini verir ve bu örnekte yaptırma anlamının mevcut olmadığını savunur.

Erdal (1991:799) –DXr- ekinin esas işlevinin ettirgen fiiller yapmak olduğunu ifade eder. –DXr- ekini almış kimi eylemlerde ettirgenlik manası bulunmadığını, ekin kimi zaman da edilgenlik ifade eden eylemler meydana getirdiğini söyler. Ayrıca –DXr- ekinin -(X)l- eki üzerine gelerek meydana getirdiği eylemlere *akıltur-, amrılıtur-, baldur-, esiltür-, katılıtur-, kedil-tür-, kurultur-, kutrultur-, saçıltur-, şeşiltür-, tetüirdür-, turultur-, tutultur-, uçruldur-, ulaltur-* örneklerini verir. Günümüz Türkiye Türkçesinde edilgen-meçhul çatı eki olan -(X)l- ekinin

kendisinden sonra hiçbir çatı eki almadığını bilmekteyiz.¹⁴ Bu nedenle Eski Türkçede -ıl{DXr}- biçimli yapılar günümüz Türkiye Türkçesine kıyasla husiyetle dikkat çekicidir.

-DXr- ekini izah ederken Eraslan (2012:109) amrılır- “*teskin etmek*”; Tekin (200:97) artur- “*aldatılmak, kandırılmak, aldanmak*” örneklerini verir. Bu örnekler Eski Türkçede -DXr- ekinin her zaman ettirgenlik ifade etmediğini göstermektedir.

3.3.1. -DXR- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

at- “*at*” (Clauson 1972:33)

atlan- “*ata binmek*” (Clauson 1972:58)

atlantur- <at+lan-tur- “*ata bindirmek, ata bindirilmek*” (Clauson 1972:59)

taşgaru ilinçüke **atlanturdu** erti. “*Dışarıda eğlenmek için (prens) ata binmişti.*” (İKP I-1)

atlantur- eylemi, eklendiği eyleme genellikle sahip olma anlamı katan +IAn- ekinin üzerine -DXr- ekinin eklenmesiyle teşekkül etmiştir. Örnek cümlede *atlantur-* eylemini Hamilton (2011:11) “*ata binmek*” olarak günümüz Türkiye Türkçesine çevirmiştir. Bu anlamıyla eylem -DXr- ekini aldığı halde ettirgenlik ifade etmemektedir. “*ata binmek*” anlamıyla eylem etken çatılıdır. İyi ve Kötü Prens öyküsünde tanıklanamasa da eylemin “*ata bindirilmek*” anlamında -DXr- eki işlev kaymasına uğrayarak eyleme edilgenlik anlamı katmıştır. Örnek cümlemizde ise *atlan-* eylemi ile *atlantur-* eylemi arasında mana bakımından bir fark bulunmadığından ek işlev kaybına uğramıştır.

il- “*ilişmek, delip geçmek, batmak, sançılmak, delmek, işlemek, tesir etmek*” (Clauson 1972:125)

ildür-<il-dür- “*sançmak, iliştmek, batırmak, delip geçirmek*” (Ergin 2009:150)

¹⁴ GÜLSEVİN, Gürer (1999) “Çatı Ekleri Üzerine Kullanılabilen Ekler” **Türk Gramerinin Sorunları-II** TDK Ankara sh. 201-223

Kargu cıda oynadanlar **ildüremedi**. “*Kargı mızrak oynatanlar saplayamadı.*”
(DK D221-10)

-DXr- eki “*ilişmek, delip geçmek, batmak, sançılmak, delmek, işlemek, tesir etmek*” manasındaki il- eyleminden “*sançmak, iliştmek, batırmak, delip geçirmek*” anlamındaki *ildür-* eylemini meydana getirmiştir. *ildür-* fiilinin örnek cümlede ifade ettiği “*saplamak*” manasında -DXr- ekinin ettirgenlik işlevini görmek mümkün değildir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır. Anadolu ağzlarında eylem “*değdirmek, dokundurmak*” anlamlarıyla ildir- biçiminde yaşamaktadır.

kod- “*koymak, bırakmak*” (Clauson 1972:595)

koddur- <kod-dur- “*bıraktırmak, koydurmak*” (Ölmez 1991:100)

...y(a)vlak kılınçlarığ **kodd(u)rup** alku edgü törülerte yaratınıp... “*...kötü davranışları bir kenara bırakıp bütün iyi öğretilerle donanıp...*” (1991-AY 181-1/2)

Kızgın çöle ben kendimi **koydurdum** –A. Kaybal

Ölmez (1991:100) *koddur-* fiilinin anlamını “*bıraktırmak, koydurmak*” olarak vermesine rağmen Altun Yaruk’ta örnek cümlede kelimeyi “*bırakmak*” olarak günümüz Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Sözlük manası ile ettirgen bir anlama sahip olan *koddur-* fiili örnek cümlede “*bırakmak*” anlamıyla etken bir anlama sahiptir. Bu nedenle örnek cümlede -DXr- eki işlev kaybına uğramıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise eylem ettirgenlik ifadesi taşımaktadır.

kön- “*doğrulmak, düzelmek, doğruyu söylemek, yola çıkmak*” (Arat 1979:276)

köndür- <kön-dür- “*doğrutmak, yola çıkarmak*” (Arat 1979:276)

ayur **köndüreyin** tapuğka yolum “ ‘Onun hizmetine doğru **yola çıkayım.**’ dedi.” (KB 474)

köndür- “*doğrutmak, yala çıkarmak*” manaları ile ettirgenlik ifade etse de örnek cümlede “*yola çıkmak*” manası ile kullanılmış ve ettirgenlik ifade etmemiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

yan- “*dönmek, geri dönmek, geri tepmek, tehdit etmek*” (Arat 1979:519)

yandur- <yan-dur- “*döndürmek*” (Arat 1979:520)

kalı **yandru** yansa kaçumaz adak “*Eğer düşman geri dönerse sonra kaçamazsın.*” (KB 2388)

yandur- eylemi “*dördürmek*” manasıyla ettirgenlik ifade etmesine rağmen örnek cümlede daha ileri bir aşamaya ulaşarak “*tekrar*” manasında edat göreviyle kullanılmıştır. Bu nedenle örnek cümledeki anlam dikkate alındığında –DXr- eki işlev kaybına uğramıştır.

yit- “*kaybetmek, yitirmek*” (Gabain 2007:311)

yitdür- <yit-dür- “*kaybetmek, yitirmek*” (Gabain 2007:311)

bökünki künte amrak ögükkeyemin yme **yitdürtim** içgıntım erki mu men tip “*bugünkü günde sevimli sevgilimi de yitirdim kaybettim mi acaba deyip*” (1994-AY 622/15)

□Ormanda yolunu **yitirenler**, yollarını yine şaştırmamak için nereden yürümeye başlamışlarsa oraya dönerler.□ -Halikarnas Balıkcısı B. T. S.

-DXr- eki **yitdür-** eylemine **yit-** kökükünün ifade ettiği manadan farklı bir anlam yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise fiil –(X)r- ettirgenlik ile biçimlenmiştir. “*kaybolmak, yok olmak, ortadan kalmak*” manalarındaki **yit-** köküne eklenen –(X)r- eki eyleme ettirgenlik manası katmıştır.

3.3.2. -DXr- Ekli Biçimlerde İşlev Kayması

ar- “*aldatmak*” (Tekin 2000:238)

artur <ar-tur- “*aldanmak, kanmak, aldatılmak*” (Tekin 2000:238)

süciğ sabıña yemşak ağısıña **arturup** üküş türük bodun öltüg “(Çinlilerin) *tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp Türk halkı, çok sayıda öldün.*” (BK K5)

Günümüz Türkiye Türkçesinde -DXr- ekini almış olan fiiller geçişlidir ve ettirgenlik anlamı taşır. Burada ise ek, fiile ettirgenlik anlamı katmamıştır. -DXr-

eki, “*aldatmak*” manası ise kılış bildiren geçişli *ar-* fiilinden günümüz fonksiyonuna zıt şekilde, “*aldanmak, kanmak*” anlamındaki oluş bildiren geçişsiz *artur-* eylemini meydana getirmiştir. Bu sebeple *-DXr-* eki burada işlev kaymasına uğramıştır. Ancak Hacıeminoğlu (1984:37) “*aldatılmak*” manasının *-DXr-* ekiyle ilgisiz olmasından dolayı *artur-* eyleminin zannedildiği gibi *ar-tur-* biçiminde teşekkül etmediğini söyler.

3.3.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan *-DXr-* Eki

Türkçede *-DXr-* eki her zaman ettirgenlik işlevi ile kullanılmamış, eklendiği kimi eylemlere sadece yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

düriş- “*çalışmak, çabalamak, mücadele etmek, karşılamak, çarpışmak, savaşmak*” (Ergin 2009:99)

dürışdür- <düriş-dür- “*derleyip toplamak, katlayıp bükmek, yığıştırmak, katlamak, bükmek, dürmek*” (Ergin 2009:99)

Yığışdursun **dürışdursün** günahuñuzu adı görklü Muhammed Mustafa yüzi suyuna bağışlasun hanum bey. “*Derlesin **toplasın** günahınızı adı güzel Muhammet Mustafa'nın yüzü suyuna bağışlasın hanım hey.*” (DK D122-6)

-DXr- eki “*çalışmak, çabalamak, mücadele etmek, karşılamak, çarpışmak, savaşmak*” manasındaki *düriş-* eyleminden örnek cümlede “*toplamak*” anlamıyla kullanılan *dürışdür-* eylemini türetmiştir. *dürışdür-* eylemi bu manasıyla *düriş-* kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaşmıştır. *dürışdür-* eylemi *-DXr-* ekini almış olduğu halde etken çatılıdır. Ekin ettirgenlik işlevi eylem üzerinde görülmemektedir. Bu nedenle *-DXr-* sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

en- “*inmek*” (Hamilton 2011:145)

entür- <en-tür- “*araştırmak, aramak*” (Hamilton 2011:145)

buzagusın **entürmiş** inek teg ulıyü inçe tep ötüntiler. “*Buzağısını **arayan** inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.*” (İKP LXXVII-4)

-DXr- eki “*araştırmak, aramak*” anlamındaki entür- eylemini en- kökünden mana bakımından uzaklaştırmış, eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

er- “*ermek, vasıl olmak*” (Gabain 2007:264)

ert- “*geçmek, işlemek, devam ettirmek*” (Gabain 2007:265)

ertür- <er-t-ür- “*uzaklaştırmak, yapmak, işlemek*” (Clauson 1972:210)

bo tıltagın boodisatavlar üç asankılarig **ertürüp** “*bu sebeple buda olacak kimseler üç devirleri işleyip*” (1994-AY 279/22)

ertür- eylemi “*işlemek*” manasıyla örnek cümlede ettirgenlik ifade etmemektedir.

-DXr- eki **ertür-** eylemine **ert-** gövdesinden farklı bir sözlüksel değer kazandırdığı için sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

eşit- “*işitmek, duymak, dinlemek*” (Arat 1979:160)

eştür- <eş(i)t-ür- “*işittirmek, haber vermek*” (Arat 1979:162)

sen ewde küdez kelse **eştür** maña “*Sen evinde bekle ve gelince derhal bana haber ver.*” (KB 5022)

-DXr- eki eyleme “*haber vermek*” manası ile yeni bir sözlüksel değer kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ir- “*tekdir etmek*” (Gabain 2007:275)

irin- ~ **yirin-** “*tekdir etmek, kızmak*” (Gabain 2007:275)

irintür- <ir-in-tür- “*üzmek, kederlendirmek*” (Clauson 1972:237)

bo üç türlüg kutluglarka teggülük köni nomda yoridaçılarig körüp sögüp sarsıp todap uçuzlap kögüllerin karınların **irintürtüm** burçinturtum “*bu üç türlü kutlu mertebeye erişmek için gerçek öğretiler ilerleyecekleri görüp sögüp sarsıp kötuleyip küçümseyip gönüllerini kırıp incittim*” (1994-AY 136/11)

-DXr- eki **irintür-** eylemine yeni bir sözlüksel değer katmıştır. “*üzmek, kalp kırmak*” manaları ile eylem ettirgenlik ifade etmediği için sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

iriş- “*erişmek, ulaşmak, kavuşmak*” (Ergin 2009:153)

irişdür- <iriş-dür- “eriştirmek, erdirmek” (Ergin 2009:153)

Altı parmak derinliği zahm **irişdürdi**. “*Altı parmak derinliğinde yara açtı.*” (DK D210-13)

Varacağı bayramlara **eriştir** -O. A. Şirin

Ergin (2003-102) örnek cümlede *irişdür-* eylemini günümüz Türkiye Türkçesine “açmak” anlamıyla aktarmıştır. Bu anlamıyla ek ssözcüğe yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Fiil günümüz Türkiye Türkçesinde ise “eriştirmek” manasıyla ettirgenlik ifade etmektedir.

kör- “görmek, bakmak” (Arat 1979:280)

körün-“görünmek, huzura çıkmak” (Arat 1979:286)

köründür- <kör-ün-dür- “göstermek, getirmek” (Arat 1979:286)

yori bar okığıl anı sen maña / tapuğka **köründür** ay ersig toña “*Haydi aslanım, yürü git; sen onu bana çağır, huzuruma getir.*” (KB 573)

-DXr- eki eyleme “getirmek” manası ile yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

küzet- “muhafaza etmek, gözetmek” (Gabain 2007:286)

küzetdür- <küzet-dür- “yerine getirmek” (Caferoğlu 1968:125)

kamag üç üdki burkanlar üskinte tınlıglar edgüsiñe iyin ögirip eñeyü burkan kutın **küzetdürmek** buyan edgü kılınçka yitmez “*bütün üç döneme ait burkanlar önünde canlıların iyilikleri için sevinip ayrıca buda kutsallığını yerine getirmek iyi davranışa yetmez*”(1994-AY 180/17)

-DXr- eki “yerine getirmek” anlamındaki *küzetdür-* eylemini “muhafaza etmek, gözetmek” anlamındaki *küzet-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmıştır. “yerine getirmek” manasıyla *küzettür-* eyleminde -DXr- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

sön- “sönmek, dinmek, kendinden geçmek” (Caferoğlu 1968:210)

söntür- <sön-tür- “söndürmek, bir yana atmak, bertaraf etmek” (Caferoğlu 1968:210)

toz toprakığı **söntür**gü edgü yıdlig suv saçdı “*toz topğrağı bir yana atmak için iyi kokulu su saçtı*” (1994-AY 574/20)

Örnek cümledeki “*bir yana atmak*” anlamı dikkate alındığında -DXr- eki *söntür*-eylemine *sön*- kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır.

ön- “*kalkmak, ilerlemek, büyümek, çıkmak, öne çıkmak*” (Hamilton 2011:157)

öntür- <ön-tür- “*göndermek, yolcu etmek*” (Hamilton 2011:157)

beş yüz erenniñ aşu suvı kölüki takı ne kergekin alku tüketi berip uzatıp **öntürdi** “*Beş yüz kişinin aşu, suyu, yük hayvanından başka ne gerekiyorsa hepsini, tam olarak verdi onları uğurlayıp yolcu etti.*” (İKP XXVIII-5)

-DXr- eki “*kalkmak, ilerlemek, büyümek, çıkmak, öne çıkmak*” manasındaki *ön*-eyleminden “*göndermek, yolcu etmek*” anlamındaki *öntür*-eylemini türetmiştir. -DXr- eki *öntür*-eylemine *ön*- kökünün ifade ettiği anlamdan farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir. Türetme esnasında geçişsiz konumda bulunan *ön*-eylemi “*göndermek, yolcu etmek*” anlamlarıyla geçişli hale gelmiştir. Bu nedenle *öntür*-eyleminde -DXr- eki türetme işlevi üslenmiş olsa da ettirgenlik işlevini de bütünüyle kaybetmemiştir.

ün- “*yükselmek*” (Clauson 1972:169)

üntür- <ün-tür- “*(tan) atmak, (şafak) sökmek*” (Clauson 1972:181)

bolçuka tañ **üntürü** tegdimiz “*Bolçu’ya tan atarken vardık.*” (T 35)

ün- kökünün taşıdığı “*yükselmek*” anlamı ile *üntür*- fiilinin -DXr- eki vasıtasıyla kazandığı “*(tan) atmak, (şafak) sökmek*” anlamları birbirlerinden farklı sözlüksel değere sahiptir ve -DXr- eki *üntür*- fiiline ettirgenlik anlamı katmamıştır. Ek bu nedenle sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.3.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan –DXr- Eki

aç- “*açmak*”

açdur <aç-dur “*açtırmak*” (Ergin 2009:1)

Hatun gelüp zindancıya kapuyı **açdurdı**. “*Hatun gelip zindancıya kapıyı açtırdı.*” (DK D274-8)

□Züğürtlükten, telefonumuz kesildi mi ona bir selam yollar **açtırdık**.□ -Y.
Z. Ortaç B. T. S.

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda bulunan “*hatun*” öznesini ilave etmiştir. aç- eylemini gerçekleştiren “*zindancı*” ifadesi ise cümlede –A’lı tümleç konumunda yer almıştır. -DXr- eki aç- eylemini yapan (*zindancı*) dışında başka bir varlığa (*hatun*) aktardığı için ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Ek, fiilin günümüz Türkiye Türkçesine bakan anlamıyla da ettirgenlik işlevi görmektedir.

aç- “*acıkmak*” (Gabain 2007:258)

açur- <aç-ur- “*acıktırmak*” (Clauson 1972:30)

sögmemek tokımmamak sıkımmamak tanımmamak ürkitmemek korkıtmamak solamamak beklememek **açurmamak** suvsatmamak kuyaşda tumlıgda emgetmemekde ulatı tıtaglarig kılmamak erür “*küfretmemek vurmamak sıkımmamak engel olmamak ürkütmemek korkutmamak zincirlememek acıktırmamak susatmamak sıcakta soğukta acı çekirtmemek ve daha başkalarını yapmamaktır*” (1994-AY 220-22)

ag- “*artmak, yükselmek*” (Clauson 1972:76)

agtur- <ag-tur- “*tırmandırmak, çıkartmak*” (Clauson 1972:82)

yokaru at yete yadagin ıgaç tutunu **agturum** “*Yukarıya doğru atları yedeğe alarak, (yaya olarak) ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa çıkarttum.*” (T 25)

Kader gökten kara haber yağdırdı / Kör baykuşu üstümüze **ağdırdı**.

ag- fiiline ait “*artmak, yükselmek*” anlamları ile agtur- fiiline ait “*tırmandırmak, çıkartmak*” anlamları arasında anlam farkının olması münasebetiyle -DXr- eki agtur- fiiline yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Ancak –DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave ettiği için ettirgenlik işlevi ile de kullanılmıştır. Günümüzde fiil ağdır- biçimiyle “*kaldırmak, yukarı çıkarmak, yükseltmek*” manalarıyla kullanılmaktadır.

al- “*almak*”

aldur- <al-du “aldırmak, kaptırmak” (Ergin 2009:12)

Gelmez olsañ Pay Piçen kızı Banı Çiçeği **aldurduñ** bellü bilgil didi. “*Gelmez olsan Pay Piçen kızı Banu Çiçeği **aldurdın** belli bil dedi.*” (DK D97-2)

□Söyledim, söyledim, bir urgan **aldıramadım**.□ -N. Cumalı B. T. S.

Geçişli konumdaki *al-* eylemine eklenen -DXr- eki cümleye yaptıran durumunda yer alan “*sen*” gizli öznesini eklemiş ve cümlede *al-* eylemini gerçekleştiren konumda bulunan ögeyi ise derin yapıda –A’lı tümleç konumuna indirgemıştır. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde de ek ettirgenlik ifadesi taşımaktadır.

alış- “*almak, elde etmek*” (Caferoğlu 1968:11)

alıştur- <alış-tur- “aldırmak, elde ettirmek”

ıduk töpü orun bavagırnıñ idisi arıg kirsiz çañvaçırıg **alışturu** tutdaçı “*mukaddes tepe yer Bhavaraga’nın sahibi temiz kirsiz Çañvaçır’ı **elde ettirip tutacak***”(1994-AY 678/15)

alk- “*bitirmek, tamamlamak, mahvetmek*” ” (Clauson 1972:135)

alkın- “yok olmak, azalmak, bitmek, tükenmek” ” (Clauson 1972:138)

alkındur- <alk-ın-dur“*bitirmek, yok etmek, tüketmek*” (Ölmez 1991:82)

...alku ulug bodisatavlar...ökünüp kakınıp bilinip ukunup kşanti ç(a)mkuy kılıp neteg arıtdı **alkındurtılar** erser ançulayu ok meniñ yeme tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlarım olarnıñ teg ok arızun alkinzun. “*bütün ulu Bodhisattvalar...itiraf edip, pişmanlık bildirip, açıklayıp af dileyip, (bunları) nasıl temizleyip **bitirdilerse**, bu şekilde benim de kötü, fena davranışlarım onlarınki gibi temizlensin, yok olsun, bağışlansınlar.*” (1991-AY 140-3)

-DXr- eki oluş bildiren geçişsiz konumdaki *alkın-* fiilinden kılış bildiren geçişli yapıdaki *alkındur-* fiilini oluşturarak cümleye eylemin bildirdiği işin yapılmasına vesile olan konumda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

añ- “*anmak, zikretmek*” (Ergin 2009:15)

añdur- <an-DXr- “andırmak, yâd ettirmek” (Ergin 2009:17)

Kiçmiş menüm günümü ne **añdurursın** “*Geçmiş benim günümü ne andırırısın?*” (DK D54-10)

Karı koca arasına eski dostlarımızı **andırırız**. B. T. S.

añ- eyleminden *-DXr-* eki ile biçimlenen *añdur-* eylemiyle cümleye yaptıran konumunda “*sen*” gizli öznesi ilave edilmiş ve cümlenin derin yapısında *añ-* eylemini yapan konumda yer alan özne –A’lı tümleç durumuna indirgenmiştir. Bu nedenle *-DXr-* eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Ek günümüz Türkiye Türkçesinde *andır-* eyleminde de ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

añ- “*anmak, zikretmek*” (Ergin 2009:15)

añdur- “*andırmak, yâd ettirmek*” (Ergin 2009:17)

añdurt- <*an-dur-t-* “*andırtmak, yâd ettirtmek*” (Ergin 2009:17)

Öleyim ağzuñ için oğul, ola kim menüm kiçmiş günümü **añdurtmayasın** didi. “*Öleyim ağzın için oğul, belki de benim geçmiş günümü andırtmazsın dedi.*” (DK D246-6)

-(X)t- eki *-DXr-* eki üzerine gelerek *añdurt-* biçimiyle cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve fiile katmerli ettirgenlik anlamı katmıştır.

ar- “*kandırmak, aldatmak*” (Ölmez 1991:83)

art- “*artmak, üstün gelmek*” (Gabain 2007:261)

artur- <*ar-t-ur-* “*artırmak*” (Gabain 2007:262)

yoka çıgayka buşı birsün **arturup** yıgguluk kizlegülük ermez “*fakir fukaraya sadaka versin arturup yığması gizlemesi olmaz*” (1994-AY 443/5)

Dişten tırnaktan **artırdıklarımızla** aldık o evi.

artur- eyleminde *-DXr-* eki günümüz Türkiye Türkçesinde ve Eski Türkçe’de ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

as- “*asmak*” (Gabain 2007:262)

astur- <*as-tur-* “*astırmak*” (Caferoğlu 1968:22)

tarımış edgü yıldıların üklitdürüp **asturup** bışrınturgaylar “*iyi yıldızlarını çoğaltıp asturup öğretecekler*”(1994-AY 88/6)

Yıkanan çamaşırları evin arkasında, uzak bir yere **astırıyorum**. □ -A. Gündüz B. T. S.

at- “*atmak*”

atdur- <at-dur“*attırmak*” (Ergin 2009:24)

Götürüp oda **atdurdun**. “*Kaldırıp ötece attırdın.*” (DK D251-8)

Osman, babamı zindana **attırmış** ve ihtiyarın orada ölmesine sebep olmuştu. □ -N. F. Kısakürek B. T. S.

-DXr- eki cümlede geçişli *at-* eyleminin ifade ettiği anlamı yaptırın konumunda yer alan farklı bir varlığa aktardığı için ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

bak- “*bakmak*”

bakdur- <bak-dır- “*baktırmak*” (Ergin 2009:36)

Dili damağı kuruyup dört yanına **bakdurdun** mı “*Dili damağı kuruyup dört yanına baktırdın mı?*” (DK D136-11)

Ama kahve falıma **baktırdığım** oldu. -Nazım Hikmet Ran B. T. S.

-DXr- eki geçişsiz *bak-* eyleminden geçişli *bakdur-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

barış- “*barışmak*”

barışdur- <barış-dır- “*barıştırmak*” (Ergin 2009:38)

Beyrek gelsün Kazan ile bizi **barışdursun** dir. “*Beyrek gelsin Kazan ile bizi barıştırsın diyor.*” (DK D296-1)

□Günah çıkartıp dargınları **barıştıracağız** anlaşılan. □ -N. Cumalı B. T. S.

Kokmaz (2009:554) *barış-* eyleminde -(X)ş- ekinin aslında bir işteşlik eki olduğunu ancak ekle kaynaşmış olduğundan fiilin kök biçiminin kullanımdan düştüğünü söyler. -DXr- eki geçişsiz *barış-* eylemine gelerek *barışdur-* biçimiyle cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “*Beyrek*” öznesini ilave etmiştir. Ek, *barıştır-* eyleminde Eski Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesinde ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

biç- “kesmek, biçmek” (Gabain 2007:268)

biçtur- <biç-tur- “kestirmek, biçtirmek” (Clauson 1972:293)

yüz mahakalplar içinte buşıcı koltguçılarka başların **biçturu** karakların ötürü terilerin soyturu sünjüklerin sınduru “yüz maharakalplar içinde dilenciye başlarını **kestirip** göz bebeklerini ayırarak derileri soydurarak kemiklerini kırdırarak”(1994-AY 235/7)

Ekinleri güzün ortasında **biçtirdi**.

biçtir- eyleminde ek günümüz Türkiye Türkçesinde ve Eski Türkçede ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

biş- “olmak, pişmek” (Caferoğlu 1968:41)

bişur- “pişirmek, olgunlaştırmak” (Caferoğlu 1968:41)

bişrun- “öğrenmek, çalışmak, alıştırmak yapmak, olgunlaşmak” (Caferoğlu 1968:41)

bişruntur- <biş-(u)r-un-tur- “olgunlaştırmak, pişirmek, öğretmek”

edgü yıldızların üklitdürüp asturup **bişrunturgaylar** “iyi yıldızlarını çoğaltıp asturup **öğretecekler**” (1994-AY 88/7)

bil- “bilmek”

bildür ~ biltür- <bil-tür- “bildirmek” (Caferoğlu 1968:42)

edremig biltürgey men “erdemini bildireceğim”(1994-AY 545/14)

ukuş ötkünür kör bilig **bildürür** “Bak akıl arz eder, bilgi **bildirir**.” (KB 398)

can tatlısın saña **bildüreyin** mi “Can tatlılığını sana **bildireyim** mi?” (DK D13-13)

Babası ile arasındaki bütün mektuplaşmaları bana da **bildiriyor**. -E. İ. Benice

bir- “vermek, iade etmek” (Gabain 2007:268)

birtür- <bir-tür- “verdirmek” (Caferoğlu 1968:44)

özümke yigirmi ulug yaña birtürsün “kendime yirmi büyük fil verdirsin” (1994-AY 603/15)

İlacı beleşe, **verdir** Vali bey! –Mümtaz Beğen

bin- “binmek”

bintür- <bin-tür- “bindirmek” (Ergin 2009:51)

at üze **bintüre** karış sökdüm“(Askerleri) at üzerine **bindirip** karları söktüm.”
(T 25)

Oğlanı ata bindürdiler. “Oğlanı ata bindirdiler.” (DK D29-4)

Kadınlar çocuklarını bayram yerinde bir salıncağa, bir atlıkarıncaya **bindirmişlerdi**. □ -O. C. Kaygılı

-DXr- eki geçişsiz konumdaki *bin-* eylemini *bintür-* biçimiyle geçişli hale getirip cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

bul- “bulmak”

bultur- <bul-tur- “buldurmak” (Gabain 2007:270)

uzatı inçkü nırvan meşisin **bulturur** “daima sükunet nirvana huzurunu **buldurur**”(1994-AY 97/19)

Acılar umudu **buldurur** bize. –Akif İnan

buzla- “bağıra bağıra ağlamak, feryad etmek, deve gibi bağırarak” (Ergin 2009:63)

buzlaş- “bağırıp ağlaşmak, deve gibi bağırıp feryad etmek” (Ergin 2009:63)

buzlaşdur- <buz-la-ş-dur- “deveyi bağirtmek, develeri bağırştırmak” (Ergin 2009:63)

Kızıl deve gördüğünde **buzlaşduran** “Kızıl deve gördüğünde **bağırştıran**”
(DK D45-13)

-(X)ş- işteşlik eki üzerine gelen -DXr- eki cümleye *buzlaş-* eylemini yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi görmüştür.

çal- “çalmak, vurmak, saz çalmak, hırsızlık etmez”

çaldur- <çal-DXr- “çaldırmak” (Ergin 2009:69)

Beyregi dahı götürüp kopuz **çaldururlar**-idi. “Beyreği de getirip kopuz **çaldırıyorlardı**.” (DK D95-3)

Bunların istedikleri çalgı **çaldırmak** değil, sarhoşluk etmek, ağız tadı ile kavga çıkarmaktır. □ -M. Ş. Esenal B. T. S.

-DXr- eki *çal-* eylemini *çaldur-* şeklinde biçimleyerek cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

çap- “*koşmak*” (Ergin 2009:70)

çapdur- <çap-DXr- “*koşturmak, at koşturmak, yağmalatmak*” (Ergin 2009:70)

Kan derledi **çapdurayım** senün için. “*Kan terletip koşturayım senin için.*” (DK D245-11)

-DXr- eki geçişsiz *çap-* eylemini geçişli *çapdur-* biçimine getirmiştir. Böylece cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan yeni bir özne ilave edilmiştir. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil Anadolu ağızlarında yaşamaya devam etmektedir.

çek- “*çekmek*”

çekdür- <çek-dür- “*çektirmek*” (Ergin 2009:72)

Konur atın **çekdürdi**. “*Konur atını çektirdi.*” (DK D37-7)

Dağlardan **çektiriler**, kalyonlar çekilecek. -Arif Nihat Asya

çığır- “*çağırarak, bağırarak, feryat etmek*” (Ergin 2009:73)

çığırış- “*çığırışmak*” (Ergin 2009:73)

çığırışdur- <çığırış-dır- “*çığırıştırmak, bağırıştırmak, feryat ettirmek*” (Ergin 2009:73)

Kaza benzer kızı gelini **çığırışdurdular**. “*Kaza benzer kızı gelini feryat ettirdiler.*” (DK D38-6)

-(X)ş- işteşlik eki üzerine gelen -DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

dik- “*dikmek, yapmak, kurmak, sançmak, dikiş dikmek*”

dikdür- <dik-dür- “*diktirmek, yaptırmak, kurdurmak, diktirmek*” (Ergin 2009:90)

Bir yire ağ otağ bir yere kızıl otağ bir yire kara otağ **dikdürmüş**. “*Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu.*” (DK D12-13)

Emek verip **diktirdiğim** bağlara /Daha koruk iken düştü bir sara -Mahzuni Şerif

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş, bu nedenle de ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

dök- “*dökmek*”

dökdür- <dök-dür- “*döktürmek*” (Ergin 2009:95)

Kara gözden acı yaşın **dökdürdün** mi “*Kara gözden acı yaşım döktürdün mü?*” (DK D136-12)

Yıllarca **döktürür** sana gözyaşı -Faruk Nafiz Çamlıbel

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda “*sen*” gizli öznesini ilave etmiş, *dök-* eylemini gerçekleştiren özneyi ise derin yapıda saklı tutmuştur. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

dön- “*dönmek*”

döndür- <dök-dür- “*döndürmek, geri çevirmek, çevirmek*” (Ergin 2009:96)

Atınaj cılavısın **döndirdi**, ordusuna gelür oldu. “*Atının dizginini döndürdü, yurduna gelir oldu.*” (DK D23-5)

Oğlu başını arkaya **döndürdü**. □ -H. R. Gürpınar B. T. S.

-DXr- eki örnek cümlede geçişsiz *dön-* eylemini *döndür-* biçimiyle geçişli konumuna getirmiş ve cümleye yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

eñi- “*eğmek*” (Gabain 2007:264)

eñit- “*eğdirtmek*” (Caferoğlu 1968:72)

eñitdür- <eñi-t-dür- “*eğdirtmek*”

teñri teñrisi burkan üskinte tegdüklerinte töpülerin **eñitdürüp** biş tilgenin yirke tegürüp “*tanrı tanrısı burkan önünde eriştiklerinde başlarını eğdirtip beş tekerleğini yere değdirip*”(1994-AY 131/14)

er- “*ermek, vasıl olmak*” (Gabain 2007:264)

ert- “*geçmek, işlemek, devam ettirmek*” (Gabain 2007:265)

ertdür- <er-t-dür- “*geçirtmek, yaptırmak*” (Gabain 2007:265)

tapıg udug kılguluk törüsün **ertdürükde** ötrü “*hürmet saygı göstermesi için merasimi yaptırdıktan sonra*” (1994-AY 626/5)

eşid- “*işitmek*” (Gabain 2007:265)

eşidür- <eşid-tür- “*işittirmek*” (Caferoğlu 1968:77)

edgü kılınç kılmış kutlug buyanlık tınlıglarka **eşidürüp** “*iyi amel işlemiş kutlu saadetli canlılara işittirip*” (1994-AY 514/2)

Etrafta içilen nargilelerin gurultularını tane tane **işittirecek** kadar ağırlaşan sükût bana bir kalkınma yaptırdı. □ -R. N. Güntekin. B. T. S.

gey- “*giymek*”

geydür-<gey-dür- “*giydirmek*” (Ergin 2009:117)

Kan Turalınuñ atını için tutdı **geydürdi**. “*Kan Turalı'nın atının giyimini sessizce tutu giydirdi.*” (DK D191-10)

Kendileri soyar kendilerini kendileri **giydirir**. -Edip Cansever
-DXr- eki *gey-* eyleminin bildirdiği işi, yaptıran konumunda yeni bir ögeye aktarmış, ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

ıd- “*terk etmek, göndermek, kaçırmak*” (Gabain 2007:273)

ıdtur- <ıd-tur- “*terk ettirmek, kaçırtmak, göndertmek*”

anı barça berü **ıdturu** yarlıkasun tip “*onu bütünüyle beri gönderterek buyursun deyip*” (1994-AY 605/8)

il- “*ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek*” (Arat 1979:193)

ıldür- <il-dür- “*iliştirmek, indirmek*” (Arat 1979:193)

elig sunsa erdem bile er tegip / uluğ tağ başın yere **ıldürür** egip “*Kim fazilet ile elini uzatırsa yüce dağların başını eğerek yere indirir.*” (KB 2647)

il- “*iliştirmek, hücum etmek*” (Gabain 2007:274)

ilin- “*takılmak, ilişmek*” (Gabain 2007:274)

ilintür- <il-in-tür “*astırmak, iliştmek, taktırmak*” (Caferoğlu 1968:98)

bilge biligig bütürü köñüllerin edgüke ayıgka ilintürmedim “*bilge bilgiyi tamamıyla gönüller ile iyiye kötüye iliştirmedim*”(1994-AY 293-20)

iliş- “*ilişmek, takılmak*”

ilişdür- <iliş-dür- “*iliştirmek, takmak, geçirmek*” (Ergin 2009:151)

Atından indi, çılıbırını bir tala **ilişdürdi**. “*Atından indi yularını bir dala iliştirdi.*” (DK D221-10)

□Seni bahçeye bir kenara **iliştiririz**. □ -F. R. Atay B. T. S.

-DXr- eki geçişsiz *iliş-* eyleminden geçişli *ilişdür-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

in- “*inmek*”

indür- <in-dür- “*indirmek, eğmek*” (Arat 1979:198)

kalı sözleyü bilmese til sözüğ / yaşıl kökte erse kör **endrür** özünj “*Eğer dil söz söylemesini bilmezse mavi gökte olanı yere indirir.*” (KB 1003)

İmrahor başı karşıladı, **indürdi**, konukladı. “*Tavlacı başı karşıladı, indirdi, misafir etti.*” (DK D70-9)

Zeynep'i o sel yatağından, yağdan kıl çeker gibi **indirdi**. □ -Y. Kemal B. T. S. Geçişsiz *in-* eylemi -DXr- eki vasıtasıyla geçişli konuma getirilmiş ve cümleye işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave edilmiştir. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

ir- “*ermek, erişmek*” (Tekin 2000:245)

irtür- <ir-tür- “*eriştirmek*” (Tekin 2000:245)

antag ödke ökünüp kül tiginig az erin **irtürü** ittımız “*(Kötü şartların hep bir araya geldiği) böyle bir zamana üzülüp Kül Tigin'i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik.*” (KT D40)

Geçişsiz *ir-* fiili -DXr- eki vasıtasıyla geçişli hale gelmiştir. Oluş bildiren “*ermek, erişmek*” anlamındaki *ir-* fiilinin öznesi işi yapan konumunda, *irtür-* eyleminin öznesi ise fiilin bildirdiği işi yaptıran konumdadır. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

irin- “*tekdir etmek, kızmak*” (Clauson 1972:235)

irintür- <irin-tür- “*sefil etmek, zavallı hale getirmek, incitmek*” (Ölmez 1991:95)

...yorıdaçılıarığ körüp söküp sarsıp todap uçuzlap konjüllerin karınların

irintürdüm... “...davrananları görüp, sövüp sayıp, aşağılayıp, küçümseyip; kalplerini, gönüllerini kırıp **incittim**...” (1991-AY 136-11)

“*tekdir etmek, kızmak*” manasındaki irin- fiiline eklenen -DXr- eki fiile “*sefil etmek, zavallı hale getirmek*” manasıyla yeni bir sözlüksel değer katmıştır. Bu nedenle -DXr- eki türetimlik fonksiyonu ile kullanılmıştır. -DXr- eki eyleme yüklediği bu yeni sözlüksel değerın yanısıra cümleye işın gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne de ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile de kullanılmıştır.

kan- “*tatmin olmak, kanmak*” (Gabain 2007:277)

kantur- ~ **kandur-** <kan-tur- “*tatmin etmek, kandırmak*” (Gabain 2007:277)

ayaların yaddukta tuu türlüğ ertini yinçü yağıtıp kamağ tnl(ı)glar küsüşin

kanturdaçı bozlunlar “*Ayalarım yaydıklarında pek çok, türlü mücevher (Ratna), inci yağdırıp, bütün canlıların isteğini **tatmin edecek** olsunlar.*” (1991-AY 170-17)

tavar kazanmak neğ toluy ögüzke kirip köñülteki küsüşin **kanturgalı** sakınsar “*Mal mülk kazanmak konusunda insan, okyanus ırmağına gidip gönlündeki arzularını **doyurmayı** düşünürse.*” (İKP XIV-6)

Nefsimizi dünya lezzetlerine **kandıramadık**.

-DXr- eki, kan- fiilinin ifade ettiği “*doymak, tatmin olmak*” anlamlarını, kantur- biçiminin ifade ettiği “*doyuma ulaştırmak, tatmin etmek*” manalarıyla eylemin bildirdiği işın gerçekleşmesine vesile olan konumunda ikinci bir özneye aktarmıştır ve kan- geçişsiz fiilini kantur- biçimiyle geçişli hale getirmiştir. Ek, bu işlevleri ile fiile ettirgenlik anlamı kazandırmıştır.

***kav-** “*bir araya getirmek*” (Clauson 1972:580)

kavuş- “*kavuşmak*” (Arat 1979:229)

kavuştur- <kav-uş-tur- “*kavuşturmak*” (Arat 1979:229)

okıdı kör ay toldıka kıldı yol / bu ay toldı kirdi **kavuşturdu** kol “*Ay Toldı’yı huzuruna çağırtdı, Ay Todı girdi ve ellerini **kavuşturdu**.*” (KB 766)

Kollarını **kavuşturup** gözyaşı dökmekten başka elinden ne gelir? □ -Atilla İlhan

-(X)ş- işteşlik eki üzerine gelen –DXr- eki eyleme ettirgenlik ifadesi kazandırmıştır.

kayın- “*kaynamak*” (Clauson 1972:678)

kayıntur- <kayın-tur- “*kaynatmak*” (Clauson 1972:678)

ol ıgaç üzesinte ol sokmış otuğ suv birle kayınturup ursun “*o ağaç üzerinde o döğülmüş otu su ile kaynatıp vursun*”(1994-AY 477/16)

□Kalksam, bir ıhlamur **kaynatıp** içsem. □ -S. F. Abasıyanık B. T. S.

kel- “*gelmek*” (Arat 1979:234)

keldür- ~ **keltür-** <kel-dür- “*getirmek*” (Arat 1979:237)

toğardın batarka yorıp tezgünür / tilemiş tilekiñ saña **keldürür** “*Doğudan batıya kadar gezip dolaşırlar ve arzu ettiğın şeyleri sana getirirler.*” (KB 4423)

□Dün bir deri bir kemik hâlinde eve **getirip** bırakmışlar. □ -R. N. Güntekin B. T. S.

-(X)r- eki eyleme hem ettirgenlik manası kazandırmış hem de yeni bir sözlüksel değer katmıştır.

kes- “*kesmek*”

kesdür-<kes-dür- “*kestirmek*” (Ergin 2009:201)

Sası dinlü kafir başın **kesdüreyim** senüñ için. “*Pis dinli kafir başını kestireyim senin için.*” (DK D129-8)

□Köyde kefenlik bez olmadığı için Selim sandalın yelkenini **kestirip** kefen diktirdi. □ -Halikarnas Balıkcısı B. T. S.

-DXr- eki cümleye kes- eylemini yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kır- “*kırmak*”

kırdur- <kır-dır- “*kırdırmak, öldürtmek, kestirmek*” (Ergin 2009:181)

Atdan aygır deveden buğra koyundan koç **kırdurdi**. “*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdiler.*” (DK D14-12)

-DXr- eki *kır-* eyleminden *kırdur-* fiilini meydana getirmiş ve cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil “*kestirmek, boğazlatmak*” manalarıyla da Anadolu ağızlarında yaşamaktadır.

kıl- “*yapmak, etmek, eylemek, kılmak*”

kıldır- <kıl-dır- “*yaptırmak*” (Arat 1979:248)

...adınaguka ayıp **kılturtum** erser... “...*başkasına söyleyip yaptırdım ise...*”

(1991-AY 135-1)

bayattın yıratır bu dünyâ kişig / tıdar **kıldru** ıdmaz bu edgü işig “Bu dünya insanı tanrıdan uzaklaştırır, iyi işlere **mani olur** ve yapılmasına meydan vermez.” (KB 6153)

Onlara en ufak işi bile **kıldırılmazsın**.

-DXr- eki *kıl-* fiilinin bildirdiği “*kılmak, yapmak, icra etmek*” eylemini *kultur-* biçimiyle yaptıran konumunda bir özneye aktararak fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

kodı “*aşağı, adi, pek*” (Gabain 2007:281)

kodıkar- “*(aşağı) koymak, çıkarmak*” (Gabain 2007:281)

kodıkartur- <kodı+kar-tur- “*aşağılatmak, alçaltmak, değerini kaybettirmek*” (Ölmez 1991:100)

yavızığ edgü tip **kökeddürüp** edgüg yavız tip kodıkarturup ezüküg kirtü ermezığ erür tip tidim erser... “*kötüyü iyi diyerek yüceltim, iyiyi (de) kötü diye aşağılatıp, yalancı, doğru olmayanı doğrudur diye (tanıttım)ise...*” (1991-AY 135-12)

-DXr- eki geçişli konumdaki *kodıkar-* eylemine gelerek yan cümlecige eylemi yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kod- “*koymak*” (Gabain 2007:281)

kodtur- ~ **koddur-** <kod-tur- “*koydurmak, bıraktırmak, vaz geçirmek*” (Ölmez 1991/100)

tüzki törüce birök körüp yavızığ **kodturmasar** tıdmasar “*kanuna göre şimdi görüp kötüyü bıraktırmasa engellemese*”(1994-AY 552/21)

-DXr- eki “*bıraktırmak, vazgeçirmek*” anlamları ile *kodtur-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmasının yanı sıra yeni bir sözlüksel değer de kazandırmıştır. Fiilin günümüz Türkiye Türkçesinde “*bıraktırmak ve vaz geçirmek*” manaları kullanımdan düşmüştür.

kon- “*konmak*” (Clauson 1972:632)

kontur- <kon-tur- “*kondurmak, konaklandırmak, indirmek (misafir, kervan, yolcu), yerleştirmek, misafir etmek*” (Clauson 1972:636)

köçürü **konturu** kelir “*(Askerlerini) göç ettire kondura geliyor.*” (IB 34)

ilgerü kadirkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi **konturmuş** “*Doğuda Kişan dağlarına kadar, batıda Demir Kapıya kadar (halklarını) yerleştirmişler.*” (KT D2)

Oguzı salı virmedi, girü yirine **kondurdu**. “*Oğuzu salıvermedi, geri yerine kondurdu.*” (DK D291-4)

Koca dağın başına ne güzel bir yapı **kondurmuşuz** ama gel gör ki yolunu unutmuşuz. □ -B. R. Eyuboğlu B. T. S.

kon- eyleminin bildirdiği işi yapan konumda bir özne ile gerçekleşirken, *kontur-* fiilinde cümle yaptırın konumunda bir özneye ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kök “*gök, mavi*” (Gabain 2007:283)

köked- “*yükseltmek*” (Gabain 2007:283)

kökkeddür- <kök+ed-dür- “*övmek, methetmek, yüceltmek*” (Clauson 1972:710)

nom ermezig nom ol tip **kökeddürtüm** erser “*...öğreti (Dharma) olayını öğretidir diyerek yücelttin ise...*” (1991-AY 137-3)

“*yükseltmek*” anlamındaki köked- fiili ile “*övmek, methetmek, yüceltmek*” anlamındaki kökkeddür- eylemi arasında farklı sözlüksel değer oluşturacak nitelikte bir anlam farklılığı mevcuttur. Bununla beraber kökkeddür- eylemi “*yüceltmek*” manasıyla ettirgenlik de ifade etmektedir.

köpük “*köpük*” (Ergin 2009:207)

köpüklen- “*köpüklenmek*” (Ergin 2009:207)

köpüklendür-<köpük+len-dür- “*köpüklendürmek*” (Ergin 2009:207)

Delü Kaçar ağzın **köpüklendürdi**. “*Deli Kaçar ağzını köpüklendirdi.*” (DK D83-3)

Sen de bir deniz gibi yerleştir onu istersen / Sevdayı / Ve **köpüklendir** –
Edip Cansever

-lAn- eki bünyesindeki +lA- eki vasıtasıyla sözcüğün türünü değiştirmiş -(X)n- eki ise eyleme oluş ifadesi katmıştır. -DXr- eki oluş ifade eden geçişsiz *köpüklen-* eyleminden kılış ifade eden geçişli *köpüklendür-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eyleminin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kör- ~ **köz** “*görmek*” (Gabain 2007:283)

körün- ~ **közün-** “*görünmek, gözükmek, kabul edilmek, hazır olmak*” (Caferoğlu 1968:119)

körüntür- ~ **közüntür-** <kör-ün-tür- “*göstermek, göründürmek*”

iki türlü etözlerig adruk adruk körk menizleri birle körkitür **közüntürür** “*iki türlü vücutları ayrı ayrı görünüş güzellikleri ile gösterir göründürür*” (1994-AY 448/18)

Kemâlât ver bizlere, salihlerden **göründür**. –Necmi Ünsal

küç- “*kuvvet*” (Gabain 2007:285)

küçlen- “*kuvvetlenmek, güçlenmek*”

küçlentür- <küç+len-tür- “*kuvvetlendirmek*” (Gabain 2007:285)

dyan bilge biliglig küçüg **küçlentürgülük** “*dyan bilge bilgisi gücü kuvvetlendirmeli*” (1994-AY 614/20)

Dünyanın en ilginç ve muhteşem müzelerinden biri olan sarayı **güçlendirmek** için canla başla çalıştı. □ -T. Halman B. T. S.

kül- “*gülmek*” (Arat 1979:299)

küldür- <kül-dür- “*güldürmek*” (Arat 1979:300)

meni muñka tegrür et öz emgetür / ara **küldürür** kör ara yığlatur “*Bana vücudum ıstırap ve zahmet çektirir, bazen güldürür fakat bazen de ağlatır.*” (KB 3595)

Bu sözler, benzerimi ilk defa olarak kakhahayla **güldürdü**. □ -N. Hikmet Ran B. T. S.

küzet- “*muhafaza etmek, gözetmek*” (Gabain 2007:286)

küzetdür- <küzet-dür- “*korutmak, gözetirmek*” (Ölmez 1991:103)

...añayu burkan kutın **küzetdürmek** buyan edgü kılınçka yitmez “*...ayrıca Buda kutsallığına gözetirmek (de) iyi davranışa yetmez.*” (1991-AY 180-17)

Hak adalet üzere **gözetir** de hakkını / Beytul mala el uzatana minnet eyleme -Halil Çolak

Geçişli konumda bulunan ve kılış bildiren *küzet-* eylem tabanına getirilen -DXr- eki *küzetdür-* biçimi ile yan cümlecige yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylemde -DXr- eki günümüz Türkiye Türkçesine bakan yönüyle de ettirgenlik işlevi görmüştür.

muñ “*bun, sıkıntı, acı, ihtiyaç*” (Arat 1979:320)

muñad- “*bunalmak, ihtiyaç duymak*” (Arat 1979:320)

muñadtur- <muñ+ad-tur- “*sıkıntı vermek, muhtaç etmek*” (Arat 1979:321)

yanut berdi odğurmuş aydı kadaş / **muñadturduñ** emdi ağı kıldın aş “*Odğurmuş cevap verdi ve ‘Kardeş beni kederlendirdin. Aşımı şimdi bana zehir ettin.’ dedi.*” (KB 3995)

-DXr- eki örnek cümledeki *kederlendirmek* manası ile fiile yeni bir sözlüksel değer yüklemiş olmasının yanı sıra ettirgenlik ifadesi de kazandırmıştır.

ög- “*düşünmek, meth ve sena etmek, öğüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak*” (Caferoğlu 1968:147)

ögir- “*eğlenmek, sevinmek, neşelenmek*” (Caferoğlu 1968:147)

ögirtür- <ög-ir-tür- “*sevindirmek*” (Caferoğlu 1968:147)

buyan edgü kılınç kılmak üze kentü etözlerin **ögirtürüp** “*iyi davranışta bulunmak için kendilerini sevindirip*” (1994-AY 598/21)

ög- “*düşünmek, meth ve sena etmek, öğüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak*” (Caferoğlu 1968:147)

öglen- “*akıllanmak, kendine gelmek, aklını başına almak*” (Caferoğlu 1968:147)

öglentür- <ög+len-tür- “*akılını başına toplamak, kendine getirmek*” (Caferoğlu 1968:147)

sogık suvların bögürüp **öglentürtiler** “*soğuk suları serpip kendine getirdiler*” (1994-AY 632:10)

ög- “*övmek*” (Gabain 2007:289)

ögtür- <ög-tür “*övdürmek*” (Clauson 1972:104)

inençu apa yargan Tarkan atıg birtim anı **ögtürtüm** “*İnançu Apa Yargan unvanını verdim, (onu) övdür(düm).*” (KT B)

ök- “*düşünmek*” (Gabain 2007:290)

ökün- “*pişman olmak*” (Arat 1979:357)

ökündür- <ök-ün-dür- “*pişman ettirmek, itiraf ettirmek*” (Arat 1979:358)

...tınılıklarını kılmış ayıg kılınçların **öküntürüp**... “*...canlıların işlemiş (oldukları) kötü davranışlarını itiraf ettirip...*” (1991-AY 179-19)

tilin sözlemese söz asğı telim / **ökündürdi** sözlep meni bu tilim “*Sözü söyleminin faydası çoktur, bu dilim beni söylemekle pişman etti.*” (KB 3879)

ökün- eylemine eklenen -DXr- eki “*itiraf ettirmek, pişman ettirmek*” anlamındaki

öküntür- eylemine yaptıran konumunda yeni özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ek, **ökündür-** eylemini *itiraf ettirmek* manasıyla **ökün-** eyleminden uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile de kullanılmıştır.

öl- “*ölmek*”

öldür- <öl-dür- “*öldürmek*” (Arat 1979:360)

çerig körse alp er kür arslan bolur / sekirtür ya **öldürür** ya urşu ölür
 “Kahraman yiğit asker görünce asker kesilir, seyirtir, ya **öldürür** veya vuruşarak
 ölür.” (KB 2383)

Üç yüz kafir **öldürdüm**. “Üç yüz kafir **öldürdüm**.” (DK D48-9)

Beni **öldürmek** için birisi fazla bile / Ancak onun elinden çıkar böyle haile □
 -F. N. Çamlıbel B. T. S.

Orhon ve Uygur Türkçesi dönemlerinde -(X)r- eki ile kurulan eylem Eski Anadolu Türkçesinde -DXr- eki ile kurulmuştur. -DXr- eki geçişsiz *öl-* eylemini geçişli *öldür-* biçimine getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

öñed- “değişmek” (Gabain 2007:290)

öñedtür- <öñed-tür- “iyileştirmek, tedavi ettirmek” (Gabain 2007:290)

olarını barça igintin agrıgıntın ozgurur **öñedtürür** “onları bütün hastalıklarından ağrılarından kurtarır **iyileştirir**” (1994-AY 585/16)

-DXr- eki *öñedtür-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmasının yanı sıra eylemi *öñed-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi de görmüştür.

sağ- “sağmak” (Ergin 2009:255)

sağdur- <sağ-DXr- “sağdırmak” (Ergin 2009:255)

Depe kibi et yığdı göl kibi kıımız **sağdurdı**. “Tepe gibi et yığdı, göl gibi kıımız **sağdırdı**.” (DK D15-2)

sağ- eylemi -DXr- eki ile biçimlenerek *sağdur-* biçimine gelmiş; böylece cümleye yaptıran konumunda yeni bir öge eklenmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi görmüştür.

sa- “saymak” (Clauson 1972:781)

sak “dikkatli” (Gabain 2007:292)

sakı- “beslemek, ciddi olmak” (Gabain 2007:292)

sakın- “düşünmek, plan kurmak, kederlenmek” (Gabain 2007:292)

sakıntur- <sa-k-ı-n-tur- “düşündürmek”

kamagun ol nomçınıñ köñülüne kirip odunturu **sakınturu** teginip unıtduru teginmegey biz “*hepsi birlikte o vaizin gönlüne girip uyandırarak **düşündürüp** unutturmayacağız*” (1994-AY 457/3)

say- “*saymak*”

saydır- <say-dır- “*saydırmak*” (Ergin 2009:261)

Tokuzunu bir yirine **saydurayım**. “*Tokuzunu bir yirine **saydurayım**.*” (DK D147-8)

Saydırma adımlarını, / Bir ahmak ıslatan gibi geçme ömründen. –Okan Ağ -DXr- eki cümleye yaptıran konumunda “*ben*” gizli öznesini ilave etmiş, eylemin bildirdiği kılışı ikinci bir özne üzerine aktarmıştır. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sev- “*sevmek*” (Arat 1979:392)

sevin- “*sevinmek*” (Arat 1979:393)

sevindür- <sev-in-dür- “*sevindirmek, memnun etmek*” (Arat 1979:394)

kinki ikigüsü üze öğirtürüp **sevintürüp** üç agu nızvanlarız tarkarıp ulug asıg tusu kılurlar “*sonra her ikisi ile **sevindirip** üç zehir tutku kirlerini uzaklaştırıp büyük fayda verirler*” (1994-AY 267/2)

belâ küç yerinde sen edgü kılın / bodunuğ **sewindürgil** elgin tilin “*Sen halkı beladan zulümden koru, iyilik yap, elinle ve dilinle onu **sevindir**.*” (KB 1367)

Üç güne varmasun Allah **sevindürsün** sizi. “*Üç güne varmasın Allah **sevindirsin** sizi.*” (DK D105-9)

Havanın, güneşin, denizin ve toprağın güzelliği, benim gibi orada toplananları da **sevindiriyordu**. – M. Ş. Esendal B. T. S.

-(X)n- dönüşlülük ekinin üzerine gelen -DXr- eki cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sı- “*kırmak, yenmek*” (Gabain 2007:293)

sıdur- <sı-dur- “*kırdırmak*”

terilerin soyturu sünüklerin **sıduru** “*derilerini soydurup kemklerini kırdırıp*”(1994-AY 235/9)

sol- “*solmak*” (Ergin 2009:269)

soldur- <sol-DXr- “*soldurmak*” (Ergin 2009:269)

Birisi **solduran** sopdur. “*Birisi solduran soydur.*” (DK D7-6)

Güneş, boyaları **soldurdu**. B. T. S.

-DXr- eki oluş bildiren geçişiz *sol-* eyleminden kılış ifade eden geçişli *soldur-* eylemini meydana getirmiş ve yancümleciğe eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sürç- “*sürçmek*”

sürçdür-<sürç-dür- “*kaydırmak, ayağını kaydırmak*” (Ergin 2009:275)

Segirdür-iken koñur atıñ **sürçdüresin**. “*Koştururken yağız al atını kaydırasin.*” (DK D143-6)

Allah ayağınızı **sürçtürmesin**.

-DXr- eki geçişiz *sürç-* eylemini *sürçdür-* biçimine getirerek cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sür- “*sürmek, sürtmek, sürgün etmek, kovmak, geriye sürmek, hücum etmek, yürümek, üzerine yürümek, basıp yürümek, sunmak*” (Ergin 2009:276)

sürdür- <sür-dür- “*sürdürmek, sundurmak*” (Ergin 2009:276)

Çekünj döşegümüze getürelüm sağrak **sürdürelim** demişler. “*Çekin döşegimize getirelim, kadeh sunduralım demişler.*” (DK D53-3)

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş, bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil günümüz Türkiye Türkçesinde “*sundurmak*” manasını kaybetmiştir.

tam- “*yanmak, tutuşmak*” (Clauson 1972:503)

tamdur- <tam-dur- “*tutuşturmak, yakmak*” (Ölmez 1991:112)

nomlug yula **tamduru** yarlıkazunlar “...*öğreti (Dharma) meşalesini lütfedip tutuştırurlar.*” (1991-AY 160-1)

-DXr- eki “*yanmak, tutuşmak*” anlamındaki geçişsiz *tam-* fiilinden “*tutuşturmak, yakmak*” anlamlarındaki geçişli *tamdur-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “*onlar*” gizli öznesini dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tanuk “*tanık, şahit*” (Caferoğlu 1968:224)

tanukla- “*tanıklık etmek, şhadet etmek, tastik etmek*” (Caferoğlu 1968:224)

tanuklat- “*tanuklatmak, şhadet ettirmek*”

tanuklatdur- <tanuk+la-t-dur- “*tanuklattırmak, tastik ettirtmek*”

nom bışı birip azmışlarığ yırçilep ulug tüşke utlıka tegürüp menü menığ **tanuklatdurtaçılarka** “*öğreti sadakası verip yoldan çıkmışlara rehberlik edip yüce mükafata eriştirip huzur mutluluk tanuklattıracaklara*” (1994-AY 132b/18)

tap- “*tapmak, bulmak, kavuşmak, hizmet etmek*” (Arat 1979:422)

tapın- “*tapınmak, hizmette bulunmak*” (Arat 1979:423)

tapındur- <tap-ın-DXr- “*taptırmak, hizmet ettirmek*” (Arat 1979:423)

kayu erse begler tapuğçı kulin / **tapındurđu** ötrü açınsa yolın “*Hangi kul olursa olsun önce ona hizmet gördürmeli, ondan sonra usûlü dairesinde ihsanda bulunmalıdır.*” (KB635)

tarı- “*tarlayı sürmek, ekin ekmek, ekin biçmek*” (Caferoğlu 1968:226)

tarıt- “*tarlayı sürdürmek, ekin ektirmek, ekin biçtirmek*” (Clauson 1972:536)

tarıtdur- <tarı-t--dur- “*sürdürmek, ektirtmek*”

tınlığ oğlanlarının tarımaduk edgölüg yıldıızların **tarıtdurgaylar** “*can sahibi yaratıkların sürülmemiş iyi köklerini sürdürtecekler*” (1994-AY 88/5)

tart- “*çekmek*” (Ergin 2009:285)

tartdur-<tart-dur- “*çektirmek*” (Ergin 2009:285)

Kırk ince billü kız oğlanı-y-ile kara aygırın **tartdurdı**. “*Kırk ince belli kız çocuğu ile kara aygırını çektirdi.*” (DK D148-8)

-DXr- eki cümleye *tartdur-* eylemi ile yaptıran konumunda bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tegzin- “*dönmek, yuvarlanmak*” (Gabain 2007:298)

tegzindür- <tegzin-dür- “*döndürmek, yuvarlandırmak*”

bo montag yanın tınlıglarig yañılturtaçı emgeklig tegzinçde **tegzindürteçi** igid ezüg nomlartın ırak tezıp “*bu şekilde böylece canlıları yanıltacak ıztırıplı fasılda yuvarlandırıcak yanlış hatalı öğretilerden uzak durup*” (1994-AY 305/12)

tın- “*dinlenmek, nefeslenmek*” (Hamilton 2011:222)

tıntur- <tın-tur- “*soluk aldırmaq, dinlendirmek*” (Hamilton 2011:222)

ötrü **tınturgalı** sakıntı inçip avınçka arukı yetti “*O zaman (prens ihtiyara) nefes aldırmaı düşündü. Zira ihtiyarın yorgunluğu gelmişti.*” (İKP XXXVI-8)

-DXr- eki geçişsiz konumda bulunan *tın-* köküne eklenerek geçişli konumdaki *tıntur-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tik- “*dikmek, kurmak*” (Ergin 2009:289)

tikdür- <tik-dür- “*diktirmek, kurdurmak*” (Ergin 2009:289)

Tekür çerisin divşürüp meydana geldi, çadır **tikdürdi**. “*Tekür askerini toplayıp meydana geldi, çadır diktirdi.*” (DK D285-9)

Emek verip **diktirdiğim** bağlara /Daha koruk iken düştü bir sara -Mahzuni Şerif

-DXr- eki eylemin bildirdiği işi yaptıran konumunda yer alan “Tekür” öznesine aktarmış, bu nedenle de ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Ek günümüz Türkiye Türkçesinde de diktir- eyleminde ettirgenlik işlevi görmüştür.

tiñ- “*dinmek*” (Ergin 2009:289)

tiñdür- <tiñ-dür- “*dindirmek*” (Ergin 2009:289)

Kamçı salup **tiñdüren** Kazan er-idüm. “*Kamçı vurup dindiren Kazan er idim.*” (DK D278-3)

En büyük bahtiyarlık yasını **dindiremez** / Baba, benim kalbime sensiz kimse giremez□ -F. N. Çamlıbel B. T. S.

-DXr- eki geçişsiz tiş- eylemini geçişli konuma getirerek yancümleciğe eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tol- “*dolmak*” (Ergin 2009:291)

toldur- <tol-dur- “*doldurmak*” (Ergin 2009:291)

Urışmadan döğişmeden alemi **toldurayım**. “*Vuruşmayla dövüşmeyle alemi doldurayım.*” (DK D147-9)

Bunu bilmek içimi kederle **dolduruyordu**.□ -A. Ağaoğlu B. T. S.

-DXr- eki geçişsiz *tol-* eyleminden geçişli *toldur-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tona- “*donatmak, çeki düzen vermek, giymek*” (Caferoğlu 1968:246)

tonan- “*giyinmek*” (Clauson 1972:523)

tonantur- <tona-n-tur- “*donatmak, giydirmek*”

tört oglankayalarığ uz **tonanturup** itip yaratıp birer burnaçda suv tutdurup dört bulunđa olgurtsun “*dört oğlanı kabiliyet donatıp yapıp yaratıp birer güğümden su tutturup dört bir tarafta yerleştirsın*” (1994-AY 477/9)

turul- “*durulmak*” (Clauson 1972:548)

turultur- <turul-tur-“*uysallaştırmak, ehlileştirmek, sakinleştirmek, yönlendirmek*” (Ölmez 1991:117)

...erenlerig **turulturdaçı** t(e)ñrilerniñ... “*...erkekleri uysallaştıracak tanrıların...*” (1991-AY 187-8)

“*uysallaştırmak, ehlileştirmek, sakinleştirmek, yönlendirmek*” anlamındaki *turultur-* eylemi “*durulmak*” manasındaki *turul-* eyleminden mana bakımından uzaklaşmıştır. Ek, *turultur-* eyleminin sahip olduğu “*uysallaştırmak, ehlileştirmek, sakinleştirmek, yönlendirmek*” anlamlarıyla cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne dâhil ederek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tut- “*tutmak*”

tutdur-<tut-DXr- “*tutturmak, yakalatmak*” (Ergin 2009:298)

İbrahimi **tutdurdu**. “*İbrahim’i yakalattın.*” (DK D251-7)

İşlerin bir ucundan **tutturum** diye dükkana yeni yetme bir çırak almıştı.

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

uk- “*anlamak*” (Gabain 2007:304)

uktur- <uk-tur- “*anlatmak*” (Gabain 2007:304)

bo kamag nom tözlerin kentüleri yanluksuzın könisince bilip ötgürü yene adınlarka yme biltirmekleri **ukturmakları** üze ötrü küç kūsün paramıtıg tūkel bütürürler “*bu bütün öğreti unsurlarını kendileri yanlışsız doğru biçimde bilip tamamıyla anlayıp da başkalına da bildirmeleri **anlatmaları** sonucu güç kuvvet fazileti tamamıyla bitirirler*” (1994-AY 298/11)

yayığ dünyâ kılın saña **ukturur** “*Dünyanın dōnek huyunu sana **anlatır.***” (KB 398)

ur- “*vurmak, taşa yazmak, hâkketmek*” (Clauson 1972:194)

urtur- <ur-tur- “*hâkkettirmek, nakşettirmek*” (Clauson 1972:210)

için taşın adınçığ bediz **urturtum** “*İçini dışını olağanüstü resim ve heykellerle **süslettim.***” (KT G12)

Tekin (2010:22) **urtur-** fiilini örnek cümlede günümüz Türkiye Türkçesine “*süsletmek*” olarak aktarmıştır. Fiil bu anlamıyla *ur-* kökünden uzaklaşmıştır. Ancak bu anlamsal farklılaşmada -DXr- ekinin etkisi mevcut değildir. -DXr- eki, işlevi gereği cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave edilmiştir.

ün- “*yükselmek, kalkmak*” (Clauson 1972:169)

üntür- <ün-tür- “*çıkarmak, yükseltmek*” (Clauson 1972:181)

burkannıñ et'özinte kan **üntürdim** erser... “*Budanın vücudundan kan **çıkardım** ise...*” (1991-AY 134-10)

-DXr- eki “*yükselmek, kalkmak*” anlamındaki geçişsiz *ün-* fiilinden “*çıkarmak, yükseltmek*” anlamındaki geçişli *üntür-* eylemini meydana getirmiştir. -DXr- eki örnek cümlede *üntür-* eyleminin sahip olduğu “*çıkarmak*” anlamıyla cümleye yaptıran konumunda yer alan “*ben*” gizli öznesini dahil etmiştir. Ek bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

üşen- “*üşenmek, usanmak*”

üşendür-<üşen-dür- “*üşendirmek, usandırmak, rahatsız etmek, tedirgin etmek*”

(Ergin 2009:307)

Bu yirünj sineği bizi **üşendürdi** dedi. “*Bu yerin sineği bizi usandırdı dedi.*” (DK D225-13)

Kimseleri **üşendirmeden** işleri zevkle yapıyordu.

-DXr- eki geçişsiz *üşen-* eylemini geçişli konuma getirmiş ve işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -DXr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yan- “*yanmak*”

yandır-<yan-DXr- “*yandırmak, yakmak*” (Ergin 2009:319)

Kafiri kamış gibi od oluban **yandırırım** “*Kafiri kamış gibi ateş olup yandırırım.*” (DK D147-8)

Ateş-i aşkınla **yandır** kalbimi. -Tevfik Çapacıoğlu

yan- “*dönmek*” (Gabain, 308)

yantur- <yan-tur- “*döndürmek, geri çevirmek*” (Gabain 2007:308)

közde yaş kelser tida köñülte sıgıt kesler **yanturu** sakıntım “*Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri döndürerek yas tuttum.*” (KT K11)

-DXr- eki geçişsiz *yan-* eyleminden geçişli *yantur-* eylemini meydana getirmiş ve yan cümlecige yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi görmüştür.

yapşın- “*yapışmak*” (Gabain 2007:308)

yapşıntur- <yapşın-tur- “*yapıştırmak*”

kögüllerin edgüke ayıgka ilintürmedin **yapşınturmadın** “*gönülleri iyiye kötüye iliştirmedin **yapıştırmadın***” (1994-AY 293/20)

yara- “*yaramak, uygun gelmek*” (Arat 1979:523)

yaraş- “*anlaşmak, yaraşmak, uygun gelmek*” (Arat 1979:525)

yaraştır- <yara-ş-tur- “*yaraştırmak, uyuşturmak*” (Arat 1979:525)

isig tumlığığ hem kuruğ ya ölüğ / **yaraşturdu** halkka tegürdi ülüg “*Sıcak ile soğuşu, kuru ile yaşı birbirine **yaraşturdu** ve halka kısmetini verdi.*” (KB 3726)

Sana işin kolayına başvurmaya **yaraştıramıyorum** doğrusu. □-N. Hikmet B. T. S.

yaval- “*sükunet bulmak*” (Gabain 2007:309)

yavaltur- <yaval-tur- “*yumuşatmak, teskin etmek*” (Caferoğlu 1968:291)

erenlerig turulturtaçı **yavalturtaçı** “*erenleri durgunlaştırıp teskin edip*” (1994-AY 392/4)

-DXr- eki geçişsiz konumda bulunan yaval- eylemini geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yel- “*dört nala sürmek, koşturmak*” (Tekin 2000:259)

yeltür- <yel-tür- “*akın ettirmek, koşturmak*” (Tekin 2000:259)

teğri yarlıkazu bu türük bodun ara yarıklığı yağıg **yeltürmedim** tügünlüg atıg yügürtmedim “*Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırlı düşmanları **akın ettirmedim**, (kuruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım.*” (T 54)

Örnek cümlede “*akın ettirmek*” anlamı ile **yeltür-** eylemi ettirgenlik anlamı taşımaya rağmen bu anlamıyla “*dört nala sürmek, koşturmak*” anlamlarındaki **yel-** eyleminden uzaklaşır ve yeni bir sözlüksel değer kazanır. -DXr- eki fiile ettirgenlik anlamı katmanın yanı sıra türetimlik işlevi ile de kullanılmıştır.

yık- “*yıkmaq, yere yıkmaq, yere sermek, düşürmek*”

yıkdur- <yık-dur- “*yıktırmak*” (Ergin 2009:329)

Kıranj yirde tikilmiş otahların/O zalim **yıkdurdu** ola kardaş “*Kenar yerde dikilmiş otağlarını/O zalim **yıktırdı** demek kardeş.*” (DK D222-13)

Yıktırırısın yuvanı, kürdan bacaklı gelin. -Sinan Gündoğ

-DXr- eki cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yi- “yemek”

yitür- <yi-tür- “yedirmek” (Arat 1979:549)

tilese küdezgey **yitürgey** tatığ “*O dilerse gözetir ve nimetini **tattırır.***” (KB 1275)

Ömer çocuklara bir bir **yedirdi** üfleyerek. –Mehmet Akif Ersoy

yöleş- “benzemek” (Gabain 2007:312)

yöleşdür- <yöleş-dür- “benzetmek, karşılaştırmak” (Ölmez 1991:125)

ol buyan edgü kılınç **yöleşdürgülüksüz** ok okşatguluksuz erür yarlıkadı “*...o iyi davranış (başkasıyla) **karşılaştırılmayacağı** gibi benzersizdir (de) diyerek buyurdu.*” (1991-AY 182-1)

-DXr- eki “benzemek” anlamındaki geçişsiz **yöleş-** kökünden “benzetmek, karşılaştırmak” anlamındaki geçişli **yöleşdür-** eylemini meydana getirmiş ve cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yükün- “eğilmek, diz çökmek, itaat etmek” (Tekin 2000:260)

yüküntür- <yükün-tür- “baş eğdirmek, boyun eğdirmek” (Gabain 2007:313)

başlılığı **yüküntürmiş** tizligi sökürmiş “*Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş.*” (BK D3)

Geçişsiz **yükün-** eylemi -DXr- eki vasıtasıyla geçişli hale getirilmiş ve eylemin ifade ettiği anlam yaptıran konumunda farklı bir özneye aktarılmıştır.

unıt- “unutmak” (Gabain 2007:304)

unıttur- <unıt-tur- “unutturmak”

kamagun ol nomçınıñ köñülüne kirip odunturu **sakınturu** teginip unıtduru teginmegey biz “*hepsi birlikte o vaizin gönlüne girip uyandırarak **düşündürüp unutturmayacağız***” (1994-AY 457/3)

Bu sırada, pek hayırlı bir hadise daha oldu ki babama beni tamamıyla **unutturdu**. □ -Y. K. Karaosmanoğlu B. T. S.

ur- “*atmak, kurmak, kanun çıkarmak, isabet ettirmek, vurmak, taşa yazmak, hâkketmek*” (Gabain 2007:305)

urtur- <ur-tur- “*hâkkettirmek, nakşettirmek, vurdurmak, düzenletmek, kurdurmak*” (Clauson 1972:210)

edgü yıdılıg suv saçdı adruk adruk tüü törlüg hua yavışgu kemişdi antag aduruk orunta yme ötrü örgün **urturtı** “güzel kokulu su şatçı ayrı ayrı çeşitli çiçek yeşillik bıraktı derhal başka yerde de sonra taht **kurdurdu**” (1994-AY 575/1)

yad- “*yaymak*” (Gabain 2007:307)

yadtur- <yad-tur- “*yaydırmak*” (Clauson 1972:887)

bo çambudıvıp yırtinçüde kiñürü **yadturup** öñreki burkanlar şaşınınta urug saçmış “*bu çambudıvıp adlı dünyada daima **yaydırıp önceki budalar dünyasında tohum saçmış***”(1994-AY 474/13)

Adını tüm memlekete **yaydırdı**.

-DXr- eki yadtur- eyleminin Eski ve günümüz Türkçesi biçimlerinde ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yañıl- “*yanılmak*” (Gabain 2007:308)

yañiltur- <yañıl-tur- “*yanıltmak*”

bo montag yañın tınlıglarıg **yañilturtaçı** emgeklig tegzinçde tegzindürteçi igid ezüg nomlartın irak tezıp “*bu şekilde böylece canlıları **yanıltacak ıztıraplı fasılda yuvarlandırarak yanlış hatalı öğretilerden öğretilerden uzak durup***” (1994-AY 305/12)

Sen önce öfkenin adını koy / **yanıltmasın** yüreğini –Ahmet Telli

Günümüz Türkiye Türkçesinde fiil –(X)t- ettirgenlik eki ile biçimlenmiştir.

yiged- “iyileşmek, daha iyi olmak, üstün olmak, yenmek” (Gabain 2007:311)

yigedtür- <yiged-tür-“iyileştirmek, mükemmelleştirmek”

il orunun **yigedtürüp** kentüleri inç meñilig bodun kara emgeksiz tolgaksız bolsunlar tip ötinti “doğu yerini **mükemmelleştirip** kendileri rahat huzurlu halk (ve) hayvan(lar) sıkıntısız kedersiz olsunlar diye istedi” (1994-AY 547/14)

yokad- “mahvetmek, yok etmek” (Gabain 2007:312)

yokadtur- <yokad-tur- “mahvettirmek, yok ettirmek, ortadan kaldırmak” (Caferoğlu 1968:301)

arıg turug arhantlarıg ölürdüm erser ögümin kañımın **yokadturtum** erser “arı duru azizleri seçilmişleri öldürdüm ise annemi babamı **ortadan kaldırdım** ise” (1994-AY 134/15)

3.4. -(X)r- ~ -Ar-

Korkmaz (2009:131) -(X)r- ekinin işlevini ünsüz ile biten geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı fiiller türetmek olarak açıklar. Ettirgen çatının işlevlerini geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ve geçişli fiillerden asıl hareketin bir başkasına yaptırıldığını göstermek olarak açıklayan Ergin (2001:210) ise -(X)r- ekinin işlevlerini de bu bağlamda değerlendirir. *içir-*, *göçür-*, *uçur-*, *aşır-*, *düşür-*, *şaşır-*, *pişir-*, *yatur-*, *bitir-*, *batır-* fiillerini ekin ettirgenlik işlevine örnek olarak verir.

Banguoğlu, (1990:286-287) -(X)r- ekinin dilimizde kullanılışının daraldığını ve yaptığı kelimelerin ettiren anlamını yitirerek çoklukla lügat anlamı kazandığını, hatta kökleri bırakılmış ya da belgelenememiş fiillerin de esasen -(X)r- ekli olduğunu belirtir. Bunlara örnek olarak da *şaşırmak*, *belirmek*, *sömürmek*, *seğirmek*, *eğirmek*, *yoğurmak*, *kemirmek*, *kayırmak*, *devirmek*, *evirmek*, *yaşırmak*, *çevirmek*, *ayırmak*, *uyarmak* fiillerini örnek olarak verir. Eski Türkçede ise eski şekillerini çıkartmadığımız -(X)r- ekli fiillerin birçoğunun -gUr- şekilli olduğunu söyler. Bu nedenle -(X)r- ekli fiillerin kısmen -ür-, kısmen de -gür- ekli fiillerden gelip

birleştğini belirtir. Buna örnek olarak *da belgürmek, todgurmak, kadgurmak* fiillerini verir.

Korkmaz (2009:131) da ekin bazı örneklerde ettirgenlik işlevini yitirerek eklendiği kökle yeni bir anlam kazandığını söyler ve *devir-, ayır-, aşır- (çalmak, yürütmek), doğur-* örneklerini verir. Ancak bu örnekler içerisinde *doğur-* fiilinde ettirgenlik anlamının olmadığını ve fiil kökünün yalın olarak kullanılmadığını söylemek yanlış olur.

Eski Türkçe alanında Gabain (2007:60) *-(X)r-* ekinin bir yaptırma eki olduğunu ifade eder ve eylemelere genellikle “u”, nadiren “a”, çok az da “ı” ünlüsü ile bağlandığını söyler.

Tekin (2000:97) ve Eraslan (2012:111) *-(X)r-* ekini kısaca ettirgen çatı eki olarak tanımlar. Eraslan’ın vermiş olduğu ertür- “*geçirmek, yapmak*”, sığur- “*sığdırmak, toplamak*”, tegür- “*bırakmak, koymak*” örnekleri *-(X)r-* ekinin Eski Türkçede eklendiği bütün eylemlere ettirgenlik ifadesi katmadığını göstermektedir.

Eraslan (2012:111), Tekin (2000:96), Gabain (2007:60) *-Ar-* ekini *-r-* eki başlığı ile birlikte değerlendirir. Eraslan, her fiil tabanına her ekin getirilemez olmasından dolayı *-Ar-* biçiminin *-r-*’den genişlemiş olabileceğini söyler. Ekin eski Türkçedeki işlevini yaptırma bildiren fiilden fiil yapma eki olarak verir. Gabain (2007:60) ise ekin çok kere basitinin (Simplex) manasını verdiğini ifade eder.

Korkmaz (2009:561) *-Ar-* ekini ünsüzle sonuçlanan geçişsiz belirli bazı fiillerden geçişli fiiller türeten bir ettirgenlik eki olarak açıklar. *çıklar-, çöker-, gider-, göçer-, kaytar-, kopar-, yakar-* örneklerini verir ve bu örneklerde ettirgenliğin şekli olarak sürdüğünü, işlev olarak ekin geçişsiz fiilleri geçişli yapma görevi yüklendiğini belirtir.

Ergin (2000:213) bu ekin eski *-gar-, ger-*’den gelmiş olabileceğini, hiç değilse onunla ilgili olabileceğini ifade eder.

3.4.1. -(X)r- ~ -Ar- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

alaņu- “yorulmak” (Gabain 2007:259)

alaņur- <alaņu-r- “yormak, zayıflatmak” (Gabain 2007:259)

aş kim bo **alaņurmuş** aç barsıg tırgürgülük tip tidi “aş ki bu **zayıflamış** aç kaplanı yaşatmak içindir dedi” (1994-AY 610/18)

alaņur- eylemi “zayıflatmak” sözlük anlamı ile ettirgenlik ifade ettiği halde örnek cümlede “zayıflamak” manasını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. “zayıflamak” ifadesinde ettirgenlik söz konusu olmadığı için ek işlev kaybına uğramıştır.

ilt- “iletmek, sevk etmek, rehberlik etmek” (Caferoğlu 1968:94)

iltir- <ilt-ir- “iletmek, götürmek, göndermek” (Caferoğlu 1968:94)

iltirgürlük ed tavar erdini yinçü çeç kaş kiņ uçuz bolur “**iletmek** için mal mülk mücevher inci süs taşı çok ucuz olur” (1994-AY 412:8)

iltir- eylemi iletmek manası ile **ilt-** köküyle aynı anlama sahiptir. Dolayısıyla -(X)r- eki eyleme ettirgenlik anlamı katmamış işlev kaybına uğramıştır.

kıs- “kısaltmak, sıkmak, baskı altında bulundurmak” (Arat 1979:252)

kısır- <kıs-ur- “kısaltmak” (Arat 1979:252)

kılınç it yorık tüz özñni küdez / köñül til köni tut **kısırğil** sözüğ “*Hareketini doğrult, tavrını düzelt, kendini gözet, gönlin dilin dürüst olsun, sözünü kısalt.*” (KB 4052)

-(X)r- eki kısır- eylemine kıs- kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

siņ- “sinmek, hazmetmek, saklanmak” (Arat 1979:399)

siņür- <siņ-ür- “sindirmek, hazmetmek” (Arat 1979:399)

köni söz açğ ol **siņürğil** anı / yarın asğı kelgey süçitgey seni “*Doğru söz acıdır, onu hazmedebilirsen yarın faydasını görürsün, o sana zevk verir.*” (KB 5777)

-(X)r- eki “*hazmetmek*” manası ile *siğür-* eylemine *siğ-* kökünden farklı bir mana kazandırmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

yet- “*yetişmek, erişmek, kafi gelmek*” (Arat 1979:535)

yetür- <yet-ür- “*yetirmek, yetiştirmek*” (Arat 1979:536)

törümüş kamuğ halkka **yetürür** küçi “*Yarattığı bütün mahluklara gücü yeter.*” (KB 3192)

Emanet versen götürür / Menziline tez **yetirir** –Aşık Feymani

yetür- eylemi “*yetiştirmek, yetirmek*” sözlük anlamlarıyla ettirgenlik ifade etmesine rağmen örnek cümlede “*yetmek*” manasıyla kullanıldığından işlev kaybına uğramıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise eylem ettirgenlik ifadesi taşımaktadır.

yüd- “*yüklemek, yüklenmek*” (Arat 1979:559)

yüdür-<yüd-ür- “*yüklemek*” (Arat 1979:560)

emânet **yüdürdi** bayat boynuna / küdez bu emânet aytğa saña “*Tanrı senin boynuna emanet yüklemiştir, bu emaneti gözet, onu sana soracaktır.*” (KB 5360)

-(X)r- eki “*yüklemek*” manasındaki *yüdür-* eylemine *yüd-* kökünden farklı bir anlam yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır.

3.4.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)r- ~ -Ar- Eki

Bu başlık altında -(X)r- ekini aldığı halde ettirgenlik ifade etmeyen ancak yeni bir sözlüksel değer kazanan eylemler tasnif edilmiştir.

bat- “*batmak*” (Caferoğlu 1968:36)

batur- <bat-ur- “*batırmak*” (Clauson 1972:308)

...agir ayig kılınçlarımın anı barça kalısız ökünürmen bilinürmen açınurmen yadınurmen yaşurmazmen **baturmaz** men “... *kötü davranışlarımı, onları bütünüyle, hepten ortaya koyar, pişmanlığımı belirtir, itiraf eder, yayarım, örtmem, saklamam...*” (1991-AY 138-1)

Sözlük anlamıyla ettirgenlik ifade eden batur- eylemi örnek cümlede “saklamak” manasıyla kullanılmış ve ettirgenlik ifade etmemiştir. Bu nedenle (X)r- eki işlev kaybına uğramıştır.

büt- “*bir şeyin gerçek olduğunun kesinleşmesi, ikrar edilmesi*” (Üşenmez 2006:188)

bütür- <büt-ür- “*sağaltmak, sağlam hale koymak, alacağını tanıklamak, isbat etmek*” (Arat 1979:121)

bışığlığ tilese bışurğu sözüğ / bütünlük tilese **bütürğü** özünj “*Olgun olmasını istersen sözü pişirmelisin, doğrululuk istersen kendin **doğru yoldan ayrılmamalısın.***” (KB 4036)

-(X)r- eki **bütür-** eylemini **büt-** kökünden mana bakımından uzaklaştırarak türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

***kad-** “*döndürmek*” (Clauson 1972:674)

kadır- <kad-ır- “*döndürmek, karşı koymak*” (Arat 1979:214)

meni ewre sürdi sözüüm tutmadı / sözün **kadra** kördüm küçüm yetmedi “*Bana itiraz etti, sözüümü dinlemedi, sözüüne **karşı koymayı** denedim, fakat gücüm yetmedi.*” (KB 6244)

-(X)r- eki “*karşı koymak*” manası ile eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiş türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

keç- “*geçmek, ölmek*” (Arat 1979:232)

keçür- <keç-ür- “*geçirmek, bağışlamak*” (Arat 1979:233)

keçürdüm yana sözledim söz saña / nelük yüz ewürdüñ ayu ber maña “*Bunu **affederim**, sana tekrar hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin, izah eder misin?*” (KB 649)

“*bağışlamak*” manasıyla eylem -(X)r- ekinin almış olmasına rağmen ettirgenlik ifade etmemektedir. -(X)r- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kit- “*gitmek*” (Arat 1979:265)

kiter- <kit-er- “gidermek” (Arat 1979:265)

alkunı tarkarur **kiterürler** “hepsini bitirir **giderir**” (1994-AY 98/9)

negü beg bolur ol ay elig kutı / **kitermese** kuldın çığaylık atı “*Ey devletli hükümdar, eğer halktan fakir adını kaldıramazsa o nasıl bir bey olur?*” (KB 2983)

□ Vapur sorar, yol öğrenir, merakımızı **gideririz**. □ -S. F. Abasıyanık B. T. S.

-Ar- eki işlek olmayan bir ettirgenlik eki olmasına rağmen *kiter-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmamış, eyleme “gidermek” manasıyla yeni bir sözlüksel değer kazandırmış ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

köç- “göçmek, göç etmek, bir yeri terk etmek”

köçür-<köç-ür- “göçürmek, kızı evlendirmek, kocaya vermek” (Tekin 2013:56)

köçürü konturu kelir “(Askerlerini) **göç ettire** kondura geliyor.” (IB 34)

Ne göreyim, oğlı olan ivermiş, kızı olan **köçirmiş**. “*Ne göreyim, oğlu olan evlendirmiş, kızı olan kocaya vermiş.*” (DK 80-11)

-(X)r- eki örnek cümlede “kocaya vermek” anlamındaki *köçür-* eylemini “göçmek, göç etmek, bir yeri terk etmek” manasındaki *köç-* kökünden uzaklaştırmış ve eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir. Bu nedenle -(X)r- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil “kız evlendirmek” manasıyla Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır.

ög- “düşünmek, meth ve sena etmek, ögüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak” (Caferoğlu 1968:147)

ögir- <ög-ir- “eğlenmek, sevinmek, neşelenmek” (Caferoğlu 1968:147)

edgölüg evrişleriñe iyin **ögirser** sevinser “*iyi hareketlerinden dolayı neşelense sevinse*” (1994-AY 151/4)

-(X)r- eki *ögir-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmamış, eyleme *ög-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir, böylece sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

siñ- “sindirmek” (Clauson 1972:833)

siñür- <siñ-ür- “yutmak, emmek” (Gabain 2007:294)

agularıg **siñürteci** “zehirleri **yutacak**” (1994-AY 590/11)

-(X)r- eki *sızgur-* eyleminde ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Ek, eylemi *siğ-* kökünden mana bakımından uzaklaştırarak sadece türetimlik işlevi görmüştür.

teg- “*erişmek, yetişmek, hücum etmek, değmek*” (Clauson 1972:475)

tegil- “*değmek, erişmek, dokunmak*” (Hamilton 2011:217)

teglar- <tegil-er- “*kör etmek*” (Hamilton 2001:217)

amıtı men ekki köz **teglarip** sançayın “*Şimdi ben bunun iki gözünü oyup kör edeyim.*” (İKP LVII-5)

-(X)r- eki “*e*” bağlantı ünlüsü ile bağlandığı *teglar-* eylemini “*değmek, erişmek, dokunmak*” anlamındaki *tegil-* eyleminden uzaklaştırmış ve *teglar-* eylemine “*kör etmek*” anlamı ile yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

yog- “*sıkı yoğun olmak*” (Hamilton 2011:236)

yogur- <yog-ur- “*yoğurmak, daha sıkı hale getirmek, çiğnemek, yol açmak*” (Hamilton 2011:236)

ol lenhuna yolug **yoguru** usar siz ötrü lö kanı erdilig balıkka orduka teggey siz “*Bu lotus yolunu **çiğneyebilirsiniz** (aşabilirsiniz) bir süre sonra Ejderhalar Hanı'nın mücevherli şehrine ulaşacaksınız.*” (İKP XXXIX-1)

-(X)r- eki geçişsiz konumda bulunan ve oluş ifade eden “*sıkı yoğun olmak*” anlamındaki *yog-* eyleminden kılış ifade eden geçişli *yogur-* eylemini meydana getirmiştir. Örnek cümlede ise *yogur-* eylemi “*aşmak*” anlamı ile *yog-* kökünden uzaklaşmıştır. -(X)r- eki örnek cümlede türetimlik işlevi ile kullanılmış, eyleme ettirgenlik anlamı katmamıştır.

3.4.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan -(X)r- ~ -Ar- Eki

aç- “*acıkmaq*”

açur- <aç-ur- “*acıktırmak, aç bırakmak*” (Arat 1979:4)

açurğu bularığ yolın tutsa ked *“İyice yola gelmeleri için bunları aç bırakmak lazımdır.”* (KB 6365)

art- *“artmak, çoğalmak, fazlalaşmak”* (Arat 1979:25)

artur- <art-ur- *“artırmak, arttırmak”* (Arat 1979:26)

şükür kılsa ni‘met bayat **arturur** *“Şükredersen Tanrı nimetini **arturur**.”* (KB 756)

sağlığ ile sağıncın devletün Hak **artursun** *“Sağlıkla, akılla devletini Hak **artursın**.”* (DK D35-1)

Biz yedik Allah **artırsın**, sofrayı kuran kaldırsın.

Oluş ifade eden geçişsiz *art-* eylemi -(X)r- eki vasıtasıyla kılış bildiren geçişli *artur-* biçimine getirilmiştir. Böylece cümleye *art-* eyleminin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave edilmiştir. Bu nedenle -(X)r- eki fiile ettirgenlik anlamı kazandırmıştır.

aş- *“aşmak, geçmek, üstüne çıkmak”* (Ergin 2009:20)

aşur- <aş-ur- *“aşırarak, geçirmek”* (Ergin 2009:22)

Dedeyi kova kova Delü Karçar on belen yir **aşurdu** *“Dedeyi kovalaya kovalaya Deli Karçar on tepe yer **aşırdu**.”* (DK D84-6)

Zengin arabasını dağdan **aşırır**, züğürt düz ovada yolunu şaşırır.

-(X)r- eki cümlede *aş-* eylemini yapan konumunda bulunan ögeyi (*Dede*) derin yapıda -A’lı tümleş konumuna (*Dede’ye*) indirgemiş ve cümleye yaptıran konumunda yer alan *“Delü Karçar”* öznesini ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

bat- *“batmak”* (Caferoğlu 1968:36)

batur- <bat-ur- *“batırmak”* (Clason 1972:308)

kapuğda yarutsa karanju tünüg / kapuğda **batursa** yarumış künüg *“O karanlık geceyi hizmet kapısında ağartmalı ve parlak güneşi de aynı kapıda **batırmalıdır**.”* (KB 2530)

Vardı köñlegi kana kuna **baturdu**. *“Vardı gömleği kana mana **batırdı**.”* (DK D93-9)

Yumuşak lifi alarak kurnaya **batırdı**. □ -C. Uçuk B. T. S

bış- “*olmak, pişmek*” (Arat 1979:75)

bışur- <bış-ur- “*pişirmek, olgunlaştırmak, olgun hale getirmek, talim ettirmek*” (Arat 1979:75)

öre tüketip bütmeyük bışmayuk edgülüg töz yiltızlarığ bütürür **bışurur**...
"Yetişmeyi tamamlamamış, bitmemiş, olgunlaşmamış iyi (kök) ve esasları bitirir, **olgunlaştırır**..." (1991-AY 166-3)

bışurğu tapuğda sınağu körü / ağırlasa ötrü kötürgü örü “*Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli; ondan kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir.*” (KB 636)

Feleğin nice cevır ve mihneti, nice aldanışlar, nice hayal ve ümit kırılışları beni **pişirmeye** kâfi gelmedi. □ -Y. K. Karaosmanoğlu B. T. S.

***boşgu-** “*eğitim almak*” (Clauson 1972:379)

boşgur- <boşgu-r- “*öğretmek*” (Gabain 2007:269)

bahşılarnıñ uluglarınıñ körkitmiş boşgurmuş ötinçe eriginçe inçip evrilmedim erser “*hocaların büyüklerin göstermiş öğretemiş (olduğu) öğütleri doğrultusunda böylelikle çevrilmedim ise*” (1994-AY 136/5)

-(X)r- eki geçişsiz *bış-* fiilini *bışur-* biçimiyle geçişli hale getirmiş ve cümleye eylemin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan yeni bir özne eklemiştir. Bu nedenle -(X)r- eki *bışur-* fiilinde ettirgenlik işlevini yerine getirmiştir.

buş- “*öfkelenmek, hiddetlenmek, kızmak, heyecanlanmak*” (Cageroğlu 1968:55)

buşur- <buş-ur- “*öfkenlendirmek, hiddetlendirmek, kızdırmak*” (Clauson 1972:384)

bış ajun tınlıglarığ çaşurtaçı bulgadaçı kentü köñülüg **buşurtaçı** “*iftira atacak karıştıracak kendi gönlünü hiddetlendirecek*” (1994-AY 243/22)

bu tañ tañsuk işler maña körkitip / **buşurduñ** meni sen işiñ berkitip “*O acayip işleri bana göstererek beni hiddetlendirdin, fakat kendini iyi müdafaa ettin.*” (KB 794)

büt- “bitmek” (Gabain 2007:271)

bütür- <büt-ür- “bitirmek, tamamlamak, sona erdirmek” (Clauson 1972:308)

öre tüketip bütmeük bışmayuk edgölüg töz yiltızlarıg **bütürür** bışurur...
"Yetişmeyi tamamlamamış, bitmemiş, olgunlaşmamış iyi (kök) ve esasları **bitirir**,
olgunlaştırır..." (1991-AY 166-3)

Bu işi sonuna kadar **bitirmek** lazım. □ -P. Safa B. T. S.

çom- “dalmak, suda batmak” (Hamilton 2011:177)

çomur- <çom-ur- “batırmak, suya batırmak” (Hamilton 2011:177)

üçünç suvda yekler urup kemi suvka **çomurur** “Üçüncü (tehlike): Suda
şeytanlar saldırır ve gemiyi suya **gömerler**.” (İKP XVII-8)

-(X)r- eki oluş ifade eden geçişsiz çom- eyleminden “batırmak, suya batırmak”
anlamıyla kılış ifade eden geçişli çomur- biçimini meydana getirmiş ve cümleye
eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “onlar” gizli öznesini ilave
etmiştir. Bu nedenle -(X)r- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

çık- “çıkmaq”

çıkır- <çık-ar- “çıkarmak” (Arat 1979:130)

karınka süçig kirse **çıkırur** sözüg / bu çıkmış söz ök yandru örter özüg “Şarap
mideye girerse sözü dışarı **çıkırır**, bu çıkan söz de tekrar kendisini yakar.” (KB
2656)

Men muña bi tekellüf yapışmayam diyüp kendü kılıcın **çıhardı**. “Ben buna
hemen tedbirsizce yapışmayayım deyip kendi kılıcını **çıkardı**.” (DK D230-6)

Çantasından çok sayfalı, maroken kaplı küçük bir defter **çıkardı**. □ -Ö.
Seyfettin B. T. S.

çök- “çökmek”

çökür- <çök-ür- “çökertmek” (Arat 1979:133)

bayat edgü kılğay bu igdin seni / köñülün **çökürme** sen inç yat köni “Tanrı
bu hastalıktan seni kurtaracaktır, gönlünü **çökertme**, müsterih ol.” (KB 1109)

Günümüz Türkiye Türkçesinde eylemin -(X)r- ekli biçimi yerine -(X)t- ettirgenlik ekli çökert- biçimi daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

düş- “*düşmek*”

düşür-<düş-ür- “*düşürmek*” (Ergin 2009:101)

Beyrek ardına **düşdi**, kova kova saza düşürdi. “*Beyrek ardına düştü, kovalaya kovalaya saza düşürdü.*” (DK D119-8)

Ben şimdi buracıkta tarağımı düşürmüşüm, gördünüz mü? □ -O. C. Kaygılı B. T. S.

em- “*emmek*”

emzür- <em-(i)z-ür- “*emzirmek*” (Ergin 2009:105)

Ağ südin toya **emzürse** ana görklü. “*Dolu dolu ak sütümü emzirdiğim oğul.*” (DK D6-13)

Öğleden sonraları bebeği **emzirmek** için bir koşu eve gidiyor ve hep o zalimce dokunaklı sahneyle karşılaşıyordu. □ -E. Şafak B. T. S.

em- eylemi Türkçede sayılı örnekte var olan -(X)z- ettirgenlik ekini almıştır. -(X)z- eki eylem kökü ile kaynaşıp kalıplaşmıştır. Eyleme ettirgenlik anlamı katmak amacıyla -(X)z- ekinin üzerine -(X)r- eki getirilmiştir. -(X)r- eki cümleye eylemin ifade ettiği işi yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir.

ert- “*geçmek, (zaman) geçmek*” (Arat 1979:158)

ertür- <ert-ür- “*yapmak, işlemek, uzaklaştırmak, geçirmek*” (Clauson 1972:210)

...yuz kalplarığ **ertürüp** anıñ içinte kılguluk ulug buyanlarığ bütürmek... “*yüz çağları (Kalpa) geçirip, onun içinde yapılması gereken ulu iyilikleri tamamlamak...*” (1991-AY 152-18)

tegür sawçımızka tümen miñ selâm / tüzü dört eşije takı **ertüre** “*Peygamberimize ve onun dört arkadaşına da binlerce selam ulaştır.*” (KB 6645)

-(X)r- eki “*geçmek, (zaman) geçmek*” anlamıyla geçişsiz konumda bulunan *ert-* fiilini “*geçirmek*” manasıyla geçişli hale getirmiştir ve yan cümlecige eylemi yaptıran konumunda yeni bir özne dahil etmiştir. -(X)r- eki bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

gey- “giymek”

geyür- <gey-ür- “giydirmek” (Ergin 2009:118)

Cübbe çuğa çırgap **geyürdi**. “Cübbe, çuha sırmalı elbise **giydirdi**.” (DK D253-4)

gey- eylemine eklenen -(X)r- eki vasıtasıyla eylemin bildirdiği iş yaptıran konumunda yeni bir özne üzerine aktarılmıştır. Bu nedenle **geyür-** eylemi de **geydür-** eylemi gibi ettirgenlik ifade etmektedir. Aynı eylem için aynı amaç doğrultusunda bir ekin farklı iki biçiminin kullanılması dikkat çekici bir durumdur. Günümüz Türkiye Türkçesinde eylemin –DXr- ekli biçimi tercih edilmiştir.

iç- “içmek” (Gabain 2007:274)

içür- <iç-ür- “içirmek” (Clouston 1972:30)

ol kayınturmuş yağlarig sarıg igligke **içürgü** ol “o kaynatılmış yağları sarı hastaya **içirmelidir**”(1994-AY 592/18)

küçenmiş bolur kör anıñ balğamı / isig neñ yitürgü **içürgü** emi “Onun balgamı kuvvetlenmiş olur, bunun ilacı ona sıcak şeyler yedirmek ve **içirmektir**.” (KB 6014)

yidi yıllık al şarap **içürdiiler**. “Yedi yıllık al şarap **içirdiler**.” (DK D178-8)

Ben sana kahve değil ama güzel bir çay **içiririm**. □ -B. Felek B. T. S.

-(X)r- eki **iç-** eylemine eklenerek **içür-** biçimiyle cümleye yaptıran konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi görmüştür.

kaç- “kaçmak”

kaçur- <kaç-ur- “kaçırmak” (Arat 1979:212)

okıdım bitigniñ ukuldı bu söz / sözümni eşitgil **kaçurmağıl** öz “Mektubunu okudum, sözlerin anlaşıldı, fakat benim sözümü de dinle, kendini **gizleme**.” (KB 3912)

Karısını benden **kaçırıyor**. B. T. S.

Arat, örnek cümlede orijinal şekli ile “kendini **kaçırma**” manasını, günümüz Türkiye Türkçesine “kendini **gizleme**” olarak aktarmıştır. “**kaçırmak**” manasıyla eylem ettirgenlik ifade ettiğinden -(X)r- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

***kav-** “toplamak, bir araya gelmek” (Clauson 1972:585)

kavır- <kav-ır- “toplamak, bir araya getirmek” (Clauson 1972:585)

bilip körüp yavızığ **kavırmadın** “bilip görüp kötüyü **bir araya gelmeden**”(1994-AY 560/1)

***kav-** “toplamak, bir araya gelmek” (Clauson 1972:585)

kaviş- <kav-iş- “birleşmek, kavuşmak” (Gabain 2007:278)

birök ogulum bo tuşda tirig esen **kavişsar** ölser meniñ özüm emgenmegey men arıtı tip tidi kamağ ters tınlıklar birle katılıp **kavişip** “*bütün ters canlılar ile katılıp birleşip*” 1994-AY 132/11)

Biz 1923'te bir Mustafa Kemal'e **kavuşmasaydık**, gelecek zamanlara doğru yollarımızı tıkayan aşılmaz setleri yıkamazdık. □ -F. R. Atay B. T. S.

***kav-** “toplamak, bir araya gelmek” (Clauson 1972:585)

kaviş- “birleşmek, kavuşmak” (Gabain 2007:278)

kavşur- <kav-(ı)ş-ur- “katlamak, bir araya koymak, kavuşturmak” (Gabain 2007:278)

...oñ'tiz-in çöketip ayasın **kavşurup** t(e)ñri t(e)ñrisi burkanka inçe tip ötünti “...sağ dizini çökertip aya(lar)ını **kavuşturup** tanrılar tanrısı Buda'ya saygıyla şöyle dedi.” (1991-AY 132-3)

Kollarını **kavuşturup** gözyaşı dökmekten başka elinden ne gelir? □ -A. İlhan B. T. S.

İşteşlik ifade eden kaviş- fiiline -(X)r- ettirgenlik ekinin getirilmesiyle meydana gelen *kavşur-* fiilinde -(X)r- eki fiilin bildirdiği anlamı ettirgenlik işlevi ile bir başka özne üzerine aktarmıştır ve geçişsiz komundaki *kaviş-* eylemini *kavşur-* biçimiyle geçişli hale getirmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil günümüz Türkiye Türkçesinde ettirgenlik anlamını –DXr- eki ile karşılamaktadır.

keç- “kaçmak, geçmek” (Gabain 2007:279)

keçür- <keç-ür- “geçirmek, kaçırmak” (Clauson 1972:698)

bilge biliglig küç kūsün üntüreyin alkunı **keçüreyin** “*bilge bilgili güç kuvvet sunayım hepsini geçireyim*” (1994-AY 430/7)

□Kalanımızı peşine takarak Murat suyunun karşı kıyısına **geçirdi.**□ -K.
Bilbaşar B. T. S.

ked- “*giymek*” (Arat 1979:234)

kedür- <ked-ür- “*giydirmek*” (Arat 1979:235)

yetürse içürse **kedürse** kedim / at üstem kız oğlan bu berse telim “*Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, **giydürüp** kuşatmalı; onlara çok at koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir.*” (KB 2280)

□İstanbul'un mahalle bekçilerine bir çeşit elbise, bir çeşit şapka **giydirdiler.**□ -N. Hikmet B. T. S.

kel- “*gelmek*” (Gabain 2007:279)

kelür- <kel-ür- “*getirmek*” (Gabain 2007:279)

kanka kuotau atlıg erig **kelürtümüz** tip ötüntiler “*kanka kuotau adlı eri **getirdik** diye söyledi*” (1994-AY 13/3)

erin koop ölürmiş ebin barımın kalısız koop **kelürti** “*Adamlarını hep öldürmüş, evlerini, mallarını eksiksiz hep **getirdi.***” (KT K1)

-(X)r- eki geçişsiz *kel-* eyleminden geçişli *kelir-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye fiilin bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)r- eki fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

kiç- “*geçmek*”

kiçür- <kiç-ür- “*geçirmek*” (Ergin 2009:203)

Depegözün peri anası gelüp oğlunun parmağına bir yüzük **kiçürdi.** “*Tepegözün peri anası gelip oğlunun parmağına bir yüzük **geçirdi.***” (DK D217-12)

Kalanımızı peşine takarak Murat suyunun karşı kıyısına **geçirdi.**□ -K.
Bilbaşar B. T. S.

-(X)r- eki cümlede geçişsiz *kiç-* eylemini *kiçür-* biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle -(X)r- eki ettirgenlik işlevi görmüştür.

kop- “*kopmak, kalkmak, gelmek, meydana gelmek, zuhur etmek*” (Arat 1979:270)

kopur- <kop-ur- “yerinden kaldırmak” (Arat 1979:271)

sini ol yöledi **kopurdu** kutun “Sana destek oldu ve saadet içinde o seni **yükseltti.**” (KB 5792)

köy- “yanmak” (Arat 1979:304)

küyür- <küy-ür- “yakmak, yaktırmak” (Arat 1979:305)

olar kut-tururlar kut elgi uzun / küyer ot-tururlar **küyürgey** özün “Onlar ikbaldirler, ikbalin eli her şeye uzanır, onlar yanar ateştirler, başkalarını **yakarlar.**”

(KB 4087)

-(X)r- eki “yanmak” manasındaki oluş ifade eden geçişsiz *küy-* eyleminden kılış ifade eden “yakmak, yaktırmak” manasındaki geçişli *küyür-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir öge ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil “yaktırmak” manasıyla Anadolu ağızlarında varlığını sürdürmektedir.

öç- “sönmek” (Gabain 2007:289)

öçür- <öç-ür- “söndürmek” (Gabain 2007:289)

...başta tamtulmuş tonta tutunmuş köyer otug **öçürgeli** tavrancurça...
“...baştan aşağı tutuşmuş yanmakta olan ateşi **söndürmek** için davranırcasına...”
(1991-AY 141-9)

-(X)r- eki “sönmek” anlamındaki *öç-* eylemin öznesi konumunda bulunan “başta tamtulmuş tonta tutunmuş köyer ot” ifadesini *öçür-* fiilinin ifade ettiği “söndürmek” anlamı ile “başta tamtulmuş tonta tutunmuş köyer otug” biçimiyle nesne konumuna indirgemiş ve yancümleciğe “o” gizli öznesini dahil etmiştir. Bu nedenle -(X)r- eki ettirgenlik işlevi görmüştür. Fiil Anadolu ağızlarında “söndürmek” manasıyla kullanılmaktadır.

öl- “ölmek”

ölür- <öl-ür- “öldürmek” (Clauson 1972:151)

arıg turug arhant dıntarlarig **ölürdüm** “...arı duru aziz(leri), seçilmişleri **öldürdüm** ise...” (1991-AY 134-14)

erin koop **ölürmiş** “Adamlarını hep **öldürmüş.**” (KT K1)

-(X)r- eki vasıtasıyla geçişsiz *öl-* eylemi *ölür-* biçimiyle geçişli hale gelmiş ve cümleye *ölür-* eyleminin bildirdiği işin yapılmasına vesile olan konumunda bir özne dahil edilmiştir. -(X)r- eki bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiilin -(X)r- ekli biçimi kullanımdan düşmüş, günümüz Türkiye Türkçesinde –DXr- ekli biçimi kullanılmaktadır.

sığ- “*hoşa gitmek, sığmak, uymak*” (Caferoğlu 1968:202)

sığur- <sığ-ur- “*sığdırmak*” (Caferoğlu 1968:202)

iki törlüg yırtınçülerig birkerü etöz içinte **sıgurgalı** udaçı “*iki türlü dünyaları beraber vücut içinde sığdırabilsin*”(1994-AY 44/17)

eşittim köñülke **sığurdum** anı / katıġlan tilekke tegürgil meni “*Fakat duydum ve ona gönlümde yer verdim, gayret et beni bu dileğime kavuştur.*” (KB 3860)

Kitapları çantaya **sığdıramadım**. B. T. S.

İkinci cümlede Arat, eylemi günümüz Türkiye Türkçesine “*yer vermek*” anlamıyla aktarmış olsa da eylem “*gönle sığdırmak*” manasıyla kullanıldığından ettirgenlik ifade etmektedir. Fiilin -(X)r- ekli biçiminin yerini –DXr- ekli biçimi almıştır.

sız- “*sızmak, erimek*” (Arat 1979:398)

sızur- <sız-ur- “*eritmek*” (Arat 1979:398)

kulı cân **sızurġu** awınsa begi / kalı yetlür erse bu kulnuġ ögi “*Eğer akli eriyorsa, beyinin rahat etmesi için kul kendi canını eritmelidir.*” (KB 1919)

siğ- “*sinmek, yutulmak, hazmedilmek, saklanmak*” (Hamilton 2011:208)

siğür- <siğ-ür- “*yutmak, batırmak*” (Hamilton 2011:208)

talım balık odug erken saklanmadın tuşar alkını kemi birle **siğürür** “*Canavar balık uyanık iken insan dikkat etmeyip onunla karşılaşırsa o (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte yutar.*” (İKP XVII-2)

Örnek cümlede *siğür-* eylemini “*yutmak*” anlamı ile ele aldığımızda “*talım balık*” ifadesi eylemi yapan konumda yer aldığından *siğür-* eyleminde ettirgenlik manası mevcut değildir. Bu yönüyle ek işlev kaybına uğramıştır. Eylemin kökünü irdelediğimizde ise *siğ-* eylemi “*yutulmak*” anlamı ile geçişsiz konumdadır ve eksiz

biçimiyle edilgenlik ifade etmektedir. Bu açıdan eylemi değerlendirdiğimizde -(X)r- ekinin geçişsiz *siğ-* eylemini geçişli konuma getirdiğini ve cümleye yeni bir özne ilave ettiği için ettirgenlik fonksiyonu ile kullanıldığını söyleyebiliriz.

sök- “*diz çökmek*” (Clauson 1972:819)

sökür- <sök-ür- “*çöktürmek, bağımlı kılmak, diz çöktürmek*” (Clauson 1972:822)

tizligig **sökürmiş** “*Dizlilere diz çöktürmüş.*” (KT D15)

sökür- eyleminde -(X)r- eki cümleye yaptıran konumunda bir özne ilave ettiği için ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

teğiş- “*değişmek*” (Clauson 1972:487)

teğür- <teg(i)ş-ür- “*değiştirmek*” (Clauson 1972:488)

aşığı tatıtığı **teğürmedin** baya törüçe yidürser “*aşı yemeği değiştirmeden zengine merasimle yedirse*”

teg- “*değmek, dokunmak, ulaşmak*” (Arat 1979:431)

teğür- <teg-ür- “*eriştirmek, dokundurmak*” (Arat 1979:431)

burkan üzkinde teğdüklerinde töpülerin enjtdürüp biş tilgenin yirke **teğürüp** ... “*Buda(nın) huzuruna vardıklarında başlarını eğip beş uzuv(lar)ını yere değdirip...*” (1991-AY 131-15)

ikinci tuğar kün yarur bu ajun / tüzü halkka **teğür** yokalmaz özün “*İkincisi, güneş doğar ve bütün dünya aydınlanır; aydınlığı bütün halka **eriştirir**, kendinden bir şey eksilmez.*” (KB 827)

-(X)r- eki “*erişmek, yetişmek, hücum etmek, değmek*” anlamındaki *teg-* fiiline gelerek “*ulaştırmak, değdirmek, eriştirmek*” anlamındaki *teğür-* fiilini meydana getirmiş ve yan cümlecige eylemin bildirdiği işi yapan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tod- “*doymak*” (Arat 1979:455)

todur- <tod-ür- “*doyurmak*” (Arat 1979:455)

...nom bulunçına tegürüp alkinmaksız tükemeksiz inçgü menji üze **todurup**...
 “...öğreti (Dharma) kazancına ulaştırıp, (onları) bitmez, tükenmez rahat, huzur ile
 doyurup...” (1991-AY 154-9)

boğuz **todrur** aşnu kişi yılkinıñ / basa asğı kötrür bu yalñuk anıñ “*İnsan önce
 hayvanın karnını **doyurur**, sonra bu insan ondan istifade eder.*” (KB 2976)

aç görsem **toyurdum**. “*Aç görsem **doyurdum**.*” (DK D24-11)

Hiç kimse bir diğerinin yerine karnını **doyuramaz**, hiç kimse bir başkasının
 uykusunu uyuyamaz. □ -İ. Özel B. T. S.

tod- eylemi “*d-y*” ve “*t-d*” değışimi sonucu Dede Korkut’ta *doy-* biçimiyle karşımıza
 çıkmaktadır. -(X)r- eki geçişsiz etken çatılı *tod-* fiiline eklenerek *todur-* biçimiyle
 eylemi geçişli konuma getirip cümleye *todur-* eylemini gerçekleştiren konumunda
 yeni bir özne ilave ettiğinden ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tug- “*doğmak*”

tugur- <tug-ur- “*doğurmak, dünyaya getirmek*” (Ölmez 1991:117)

...keligme üdlerte ikileyü tepretgeli **tugurgalı** umaz “...*gelecek zamanlarda
 yeniden hareket ettirmeye, **doğurmaya** güçleri yetmez.*” (1991-AY 146-2)

Hatunı hamile oldı, bir niçe müddetten sonra bir oğlan **toğurdu**. “*Hatunu
 hamile oldu, bir nice müddetten sonra bir oğlan **doğurdu**.*” (DK D15-5)

Bir kadın tarlada **doğuruyor**, bir kadın hastanede doğuramıyor. □ -S. F.
 Abasıyanık B. T. S.

-(X)r- eki, geçişsiz etken çatılı *tug-* fiiline eklenerek *tugur-* biçimiyle eylemi geçişli
 konuma getirip yan cümlecige *tug-* eyleminin gerçekleşmesine vesile olan
 konumunda yeni bir özne ilave ettiğinden ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tüş- “*düşmek*” (Tekin 2000:256)

tüşür- <tüş-ür- “*indirmek*” (Tekin 2000:256)

asıñalı **tüşürtümüz** “*Tırmanmak için (askerleri atlarından) indirdik.*” (T
 27)

“*düşmek*” anlamındaki *tüş-* fiilinden “*indirmek*” anlamındaki *tüşür-* eylemini
 meydana getiren -(X)r- eki, *tüşür-* eylemine ettirgenlik anlamı katmış olmasının yanı

sıra *tüş-* kökünden farklı bir sözlüksel değer de yüklemiştir. Türkiye Türkçesinde fiilin “*indirmek*” manası kullanımdan düşmüştür.

uç- “*uçmak*”

uçur-<uç-ur- “*uçurmak, uçurup düşürmek*” (Arat 1979:487)

uçarığ **uçurmaz** seniğ kuşlarığ “*Senin av kuşların uçanı uçurmaz.*” (KB 5379)

Asılan asılan kayalardan azan oğlan **uçurduğ** mı “*Asılan kayalardan Kazan oğlan uçurdun mu?*” (DK D136-9)

Kuşlarını çağırır yollardan. / **Uçurur** kuşlarını yollara... -Arif Nihat Asya
-(X)r- eki geçişsiz *uç-* eylemini *uçur-* biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

üş- “*üşüşmek*” (Ergin 2009:307)

üşür-<üş-ür- “*üşüştürmek*” (Ergin 2009:307)

Olmaz ise ben sakalını tutayın siz kılıç **üşürün** paralağ. “*Olmazsa ben sakalını tutayım siz kılıç üşüştürün, parçalayın.*” (DK D295-10)

yak- “*yaklaşmak*” (Arat 1979:515)

yakur-<yak-ur- “*yaklaştırmak*” (Arat 1979:516)

anı akru tuttum **yakurdum** ara “*Onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.*” (KB 6617)

yaş- “*gizlenmek*” (Gabain 2007:309)

yaşur-<yaş-ur- “*gizlemek, saklamak*” (Gabain 2007:309)

...agır ayıg kılınçlarımin anı barça kalısız ökünürmen bilinürmen açınurmen yadınurmen **yaşurmazmen** baturmaz men “... *kötü davranışlarımı, onları bütünüyle, hepten ortaya koyar, pişmanlığımı belirtir, itiraf eder, yayarım, gizlemem, saklamam...*” (1991:AY 138-1)

yet- “*yetişmek, erişmek, ulaşmak, vasıl olmak, olgunlaşmak, büyümek*” (Ergin 2009:327)

yetür-<yet-ür- “*yetiştirmek, eriştirmek, ulaştırmak, yerine getirmek, erdirmek*” (Ergin 2009: 328)

Kaçdılar Beyregi odasına **yetürdiler**. “*Kaçtılar, Beyreği odasına yetiştirdiler.*” (DK D298-9)

-(X)r- eki geçişsiz *yet-* eyleminden geçişli *yetür-* eylemini meydana getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “*onlar*” gizli öznesini ilave etmiştir. Ek bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil Anadolu ağızlarında “*yetiştirmek*” manasıyla *yetür-* biçiminde kullanılmaktadır.

yit- “*yitmek, kaybolmak*” (Arat 1979:548)

yitür- <yit-ür- “*kaybetmek, yitirmek*” (Arat 1979:548)

kaganladuk kaganin **yitürü** idmiş “*Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.*” (BK D7)

muņ ay muņ ay **yitürmiş** men “*eyvah eyvah yitürmişim*” (1994-AY 623/10)

sakığ ol körü barsa dünyâ işi / tutayın teyü sunsa **yitrür** kişi “*Dikkat edersen dünya işi bir seraptır, insan tutmak için elini uzattıkça onu kaybeder.*” (KB 1410)

Anladığımda **yitirdim** şiirimi. / O gün bugün bir akarsu gibi kocadım. –İlhan Berk

-(X)r- eki geçişsiz *yit-* eylemini *yitür-* biçimiyle geçişli hale getirmiştir. Bu nedenle ek ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.5. -(X)ř-

Çatı bahsinde işteşlik alt başlığı altında gördüğümüz -(X)ř- ekinin işlevlerini Banguoğlu (1990:288-289) ve Korkmaz (2009:132-133) dört kısımda ele alır.

Her iki dilbilimci de -(X)ř- ekinin asıl işlevinin eklendiği fiile, fiilin bildirdiği işin birden fazla özne tarafından ortaklaşa yapıldığı anlamını katmak olduğunu

söyler. Bu ortaklaşa yapma anlamı, tam bir kural olmamakla birlikte genellikle, geçişli fiillerde karşılıklı yapma; geçişsiz fiillerde ise birlikte yapma olarak belirir. Korkmaz (2009:132), -(X)ş- ekini alarak karşılıklı yapma anlamı ifade eden fiillere örnek olarak *atış-*, *bakış-*, *benzeş-*, *boğuş-*, *bölüş-*, *buluş-*, *çarpış-*, *çekiş-*, *döğüş-*, *görüş-*, *kucaklaş-*, *koklaş-*, *küsüş-*, *seviş-*, *sözleş-*, *tanış-*, *vuruş-*, *yazış-* örneklerini verir. Banguoğlu da karşılıklı yapma ifade eden geçişli tabanlı fiillere *vuruşmak*, *dövüşmek*, *boğuşmak*, *çarpışmak*, *buluşmak*, *sevişmek* örneklerini, geçişsiz fiillere *bakışmak*, *sürtüşmek*, *benzeşmek*, *geçişmek* örneklerini verir.

-(X)ş- ekinin bir diğer işlevi ise eklendiği fiillere oluş anlamı katmaktır. Ekin bu işlevi ortaklaşma bildirme işlevi kadar yaygındır. Ergin (2001:207-209) ekin oluş fonksiyonunun ortaklaşma fonksiyonuna dayandığını, ondan çıktığını ve bu oluşun içten ortaklaşmalı bir oluş olduğunu ifade eder. *geliş-*, *kızış-*, *yatış-*, *giriş-*, *bitiş-*, *bulaş-*, *ulaş-*, *eriş-*, *zorlaş-*, *iyileş-*, *ağırlaş-*, *uğraş-*, *dolaş-*, *tutuş-* fillerini buna örnek olarak verir. Korkmaz (2009:132) da kendiliğinden oluşma bildiren bu fiillerin ekteki ortaklaşma işlevinin değişme ve gelişmesinden işlev kayması yoluyla oluşarak türetme fonksiyonu gördüğünü söyler.

-(X)ş- ekiyle biçimlenmiş oluş ifade eden fiiller, fiilin bildirdiği oluş çoklukla öznenin üzerinde gerçekleştiği için dönüşlülük anlamına yaklaşır. Ergin (2001:207-209) fiilin bu anlam özelliğinin bilhassa +IA ile yapılmış fiillerde görüldüğünü ifade eder. *güzellen-/güzelleş-*, *hoşlan-/hoşlaş-*, *çirkinlen-/çirkinleş-*

-(X)ş- eki özellikle oluş ifade eden fiillerde işlev kaymasına uğrayarak kökle kaynaşmıştır. Banguoğlu (1991:289) bu türden fiillere *yakışmak*, *apışmak*, *kavuşmak*, *barışmak*, *sataşmak*, *bağdaşmak*, *sıvışmak*, *dürüşmek*, *çapraşmak* örneklerini verir.

Hacıeminoğlu (1984:34) Eski Türçede -(X)ş- ekinin asıl görevinin fiil kök ve gövdelerinden işteş fiiller teşkil etmek olduğunu ifade eder. Ekin eklendiği fiil kök veya gövdelerine işi birden fazla kişinin beraber veya karşılıklı yaptığı anlamını kattığını belirtir. Ancak bazı örneklerde ekin işteşlik mefhumunun tamamen kaybolduğunu söyleyerek “*Dönüşlülük manası taşıyanlar*, *Karşılıklılık manası taşıyanlar*, *Berberlik manası taşıyanlar*, *Normal fiil durumunda olanlar*” başlıkları altında -(X)ş- ekinin işlevlerini örneklendirir. Ekin dönüşlülük işlevine kirleş-

“*kirlenmek*”, normal durumda olanına ise sünüş- “*savaşmak, sünüşleşmek*”, alış- “*almak, elde etmek*”, arkaş- “*yardım etmek*” örneklerini verir.

Eraslan (2012:112) ve Gabain (2007:60) -(X)ş- ekini birlikte yapma ve tekrür ifadesi veren fiilden fiil yapma eki olarak tanımlar. Harekete katılanlardan ikisinin de aktif veya birinin aktif birinin pasif durumda olabileceğini ifade eder. Eraslan’ın vermiş olduğu yegediş- “*övünmek*” ve Gabain’in dikkat çektiği tapış- “*bulmak, yeniden bulmak*” eylemleri -(X)ş- ekinin Eski Türkçede işteşlik ifadesi dışında da işlev yüklendiğini göstermektedir.

3.5.1. -(X)ş- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

irte- “*istemek, aramak, araştırmak*” (Arat 1979:200)

irteş- <irte-ş- “*araştırmak*” (Arat 1979:200)

tirigle firâk bolsa kavşur yana / tilep **irteşü** yandru tapşur yana “*Sağ iken ayrılısalar bile insanla yine kavuşurlar, isteyip **arayarak** tekrar birbiri ile buluşurlar.*” (KB 6204)

-(X)ş- eki eklendiği *irteş-* eylemine *irte-* kökünden farklı bir mana katmadığı için işlev kaybına uğramıştır.

orna- “*yerleşmek, ikamet etmek*” (Clauson 1972:235)

ornaş- <orna-ş- “*yerleşmek*” (Clauson 1972:236)

on edgü kılınçlar yolınta yoridaçı bolayın on yir orunta **ornaşayın** togayın “*on iyi davranış yolunda yürüyecek olayım on yer yerinde **yerleşeyim** doğayım*”(1994-AY 108/16)

-(X)ş- eki “*yerleşmek*” anlamındaki *ornaş-* eylemine *orna-* eyleminin ifade ettiği manadan farklı bir mana katmamış, bu nedenle de işlev kaybına uğramıştır.

tap- “*tapmak, bulmak, kavuşmak, hizmet etmek*” (Arat 1979:422)

tapış- <tap-ış- “*kavuşmak*” (Arat 1979:423)

tirig bolsa yalñuk tilep tapşur ok / esen bolsa barmış yana **kavşur** ok
 “İnsanlar sağ olurlarsa birbirini sayıp bulurlar, can sağ olursa ayrılan yine muhakkak **kavuşur**.” (KB 3314)

Gene ikiniz **tapıştınız**. -Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü

-(X)ş- eki *tapış-* eylemine “*kavuşmak*” manası ile *tap-* kökünden farklı bir anlam yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*buluşmak, görüşmek*” manalarıyla yaşammaktadır.

ulı- “*inlemek, ulumak*” (Gabain 2007:304)

ulış- <ulı-ş- “*inlemek, ulumak*” (Gabain 2007:304)

bo savıg ilig begli katunlı eşidip açıgları emgekleri üze umadın **ulışdılar** sığdaştılar “*bu sözü hükümdarı beyli hatunlu işitip acıları ızdırapları ile inlediler birlikte feryat ettiler*” (1994-AY 625/3)

-(X)ş- eki *ulış-* eylemine eklenmiş olmasına rağmen eyleme işteşlik ifadesi katmamış, *ulı-* kökü ile *ulış-* eylemi arasından herhangi bir mana farklı da meydana getirmemiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

yagu- “*yaklaşmak*” (Arat 1979:514)

yaguş- <yagu-ş- “*yaklaşmak*” (Arat 1979:514)

basa keldi ârzû tilek ârzûlar / kayuka **yağuşsa** añar öz ular “*Bundan sonra Utarit gelir, ona kim yaklaşırsa dilek ve arzularına kavuşur*.” (KB 136)

-(X)ş- eki eyleme *yagu-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

yak- “*yaklaşmak*” (Arat 1979:515)

yakış- <yak-ış- “*yaklaşmak, uyuşmak*” (Arat 1979:516)

yaşık boldı törtinç yaruttı ajun / **yakışsa** yarutur bakışsa özün “*Dördüncüsü güneştir, dünyayı aydınlatır, yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır*.” (KB 134)

-(X)ş- eki “*yaklaşmak*” manasındaki *yakış-* eylemine *yak-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

yet- “*yetişmek, erişmek, ulaşmak, vasıl olmak, olgunlaşmak, biiyümek*” (Gabain 2007:310)

yetiş-<yet-iş- “*yetişmek, erişmek, ulaşmak, biiyümek, ermek*” (Ergin 2009:328)

Yetişmiş bir cılasun oğlı var-idi. “**Yetişmiş** bir yiğit oğlu var idi.” (DK D170-7)

Gâvur Ali kahvedeki cemaate hiçbir şey söylemeden küçük çobanla uzaklaştı, bir nefeste ağıla **yetişti**. □ -Ö. Seyfettin B. T. S.

-(X)ř- eki *yetiş-* eylemine işteşlik anlamı yüklememiştir. (X)ř- eki ile biçimlenen *yetiş-* eylemi ile *yet-* kökü arasında sözlüksel değer açısından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Bu nedenle -(X)ř- eki işlev kaybına uğramıştır.

3.5.2. -(X)ř- Ekli Biçimlerde İşlev Kayması

amra- “*sevmek, aşık olmak, sevme*” (Clauson 1972:163)

amraş- <amra-ř- “*sevinmek, sevişmek, sevmek*” (Clauson 1972:164)

...inçe kaltı eņ’ilki ol yir oruntakı begler buyruklar inançlar bir ikintişke ayaştaçı **amraştaçı** bolgaylar... “...şöyle ki birincisi, o yerdeki beyler, amirler, memurlar birbirine karşılıklı sayđı gösterecek, **sevineceklerdir**...” (1991-AY 195-14)

amraş- fiili Altun Yaruk’ta “*sevin-*” anlamı ile kullanılmıştır. Bu anlam dahilinde -(X)ř- eki geçişli *amra-* fiilinden geçişsiz ve oluş bildiren *amraş-* fiilini meydana getirmiştir. *amra-* ve *amraş-* fiilleri farklı sözlüksel değgerlere sahip olduklarından -(X)ř- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Türetilen bu yeni fiil, öznenin kendi kendine yaptđđı ve etkilendiği içe dönük bir eylemi karşıladığı için dönüşlülük ifade eder. Bu nedenle -(X)ř- eki türetimlik işlevinin yanı sıra işlev kaymasına uğramış ve dönüşlülük ifade etmiştir.

3.5.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan –(X)ş- Eki

Bu başlık altında –(X)ş- ekini alarak kök manasından uzaklaşmış işteşlik ifade etmeyen eylemler tasnif edilmiştir. Bunları genellikle *kızış- yatış- iyileş-* gibi sadece oluş bildiren eylemler oluşturmaktadır.

bulga- “*karıştırmak*” (Gabain 2007:270)

bulgaş- <bulga-ş- “*yığın halinde mevcut olmak*” (Gabain 2007:270)

hua çeçekler **bulgaşu** “*çiçekler yığın olur*”(1994-AY 618/20)

–(X)ş- eki “*karıştırmak*” anlamındaki *bulga-* eylemine gelerek “*yığın halinde mevcut olmak*” anlamındaki *bulgaş-* fiilini türetmiştir ve eyleme işteşlik ifadesi katmadığı için sadece türetimlik fonksiyonu ile kullanılmıştır.

bulga- “*bulandırmak, karıştırmak*”

bulgaş- <bulga-ş- “*karışmak*” (Arat 1979:115)

kalın sü yayılsa için **bulgaşur** / anı itse bolmaz yarağsız tuşur “*Kalabalık ordu yayılınca içinden karışır, nizama sokulamaz, kötü bir durum hasıl olur.*” (KB 2336)

–(X)ş- eki kılış ifade eden *bulga-* eyleminden oluş ifade eden *bulgaş-* eylemini meydana getirmiştir. “*karışmak*” manasında işteşlikten daha çok oluş ifadesi ön planda olduğu için –(X)ş- ekinin eyleme işteşlik manası kattığını söyleyemeyiz.

edgü- “*iyi*”

edgüleş- <edgü+leş- “*iyileşmek, iyi geçinmek*” (Arat 1979:142)

müslümân müslümân bile ol kadaş / kadaşka katılıma ulam **edgüleş** “*Müslüman müslüman ile kardeştir. Kardeşe karşı düşmanca davranma, onlar ile her vakit iyi geçin.*” (KB 5490)

–leş- eki *edgüleş-* eylemine yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Ekin bünyesindeki –(X)ş- eki eyleme işteşlik veya oluş ifadesi katmamıştır. Ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

il- “*ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek*” (Arat 1979:193)

iliş- <il-iş- “*birbirine ilişmek, çatışmak, yapışmak, tutuşmak*” (Arat 1979:196)

katılsa kılıç baldu birle teğiş / tişin tırnakın teg yaka tut **iliş** “*Saflar karışınca kılıç ve balta ile vuruş; dişle, tırnakla, saldır, yakasından tut yapış.*” (KB 2377)
 “*yapışmak*” manası ile *iliş-* eyleminde her ne kadar işteşlik manası sezilse bile –(X)ş- eki işteşlik fonksiyonundan daha çok türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kar- “*karmak*” (Clauson 1972:642)

karış- <kar-ış- “*karışmak, düşman kesilmek, mağlup olmak*” (Caferoğlu 1968:169), “*karışmak, karşılamak, karşı koymak*” (Arat 1979:225)

yintem beklemek bukagulamak ölmek emgetmek tütüzmek **karışmak** yoğarışmak ayılaşmak yazuksuzug yalarmakda ulatı ayıg törüler bolgay “*tamamıyla kilitlemek köstek vurmak öldürmek acı vermek yakmak düşman kesilmek iftira etmek kötüleşmek günahsızca iftira atmak ve dahası kötü töreler olacak*” (1994-AY 434/7)

uwutluğ kerek er uwutu üçün / yağı birle karşı kadıtırmaz öçün “*Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır, o şerefi için düşmana karşı koyar ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez.*” (KB 2290)

-(X)ş- eki *karış-* eylemine “*kaşı koymak*” ve “*düşman kesilmek*” manaları ile yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

kir- “*girmek*” (Clauson 1972:735)

kiriş- <kir-iş- “*içine almak, işlemek*” (Clauson 1972:747)

bo iki bölügerig üç ağılıklar birle **kirişmekin** tutulmakın tutsar “*bu iki kısımları üç zenginlik ile işlemesini yerine getirir*”(1994-AY 278/23)

-(X)ş- *kiriş-* eylemine işteşlik ifadesi katmamış, eyleme “*işlemek*” manası ile yeni bir sözlüksel değer katarak sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

öçe- “*bahse girmek, iddialaşmak*” (Clauson 1972:32)

öçeş- <öçe-ş- “*yarışmak*” (Arat 1979:350)

öçeşme bu begler bile sen bolup “*Sen hiçbir vakit bu beyler ile rekabete kalkışma.*” (KB 4086)

-(X)ş- eki eyleme “*yarışmak*” veya “*rekabete kalkışmak*” manaları ile yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. *öçeş-* eyleminin bu anlamlarında işteşlik manası sezilse bile eylem *öçe-* kökünden mana bakımından uzaklaştı. Bu nedenle -(X)ş- ekinin türetimlik işlevi daha belirgindir.

***süñ-** “*kavga etmek*” (Clauson 1972:834)

süñüş- <*süñ-üş- “*savaşmak, muhabere etmek*” (Clauson 1972:842)

en ilki tolu balıkda **süñüştüm** “*İlk önce Toğu Balık'ta savaşım.*” (BK D30)

-(X)ş- eki ile türetilen *süñüş-* fiilinde her ne kadar işi birlikte veya karşılıklı yapma anlamı varsa da bu anlamı fiile -(X)ş- eki katmamış, birlikte veya karşılıklı yapma anlamı fiilin kökü olan **süñ-* sözcüğünden gelmiştir. Bununla beraber **süñ-* ve *süñüş-* fiillerinin sırasıyla ifade ettikleri *kavga etmek* ve *savaşmak* anlamları yakın anlamlı olsalar da farklı sözlüksel değerlere sahiptir.

tola- “*dolamak, sarmak*” (Clauson 1972:492)

tolaş-<tola-ş- “*dolaşmak, karışmak, ilişmek, sarılmak, sarmaş dolaş olmak*” (Ergin 2009:291)

Tazı **tolaşmış** yurtda kalmış. “*Tazı dolaşmış, yurtda kalmış.*” (DK D44-4)

Büsbütün gece kapanmadan şehri biraz **dolaşmak** istedik. □ -H. S. Tanrıöver
B. T. S.

-(X)ş- eki “*dolamak, sarmak*” anlamındaki *tola-* eyleminden “*dolaşmak, karışmak, ilişmek, sarılmak, sarmaş dolaş olmak*” anlamındaki *tolaş-* eylemini türetmiştir. Örnek cümlede *tolaş-* eylemi bünyesinde -(X)ş- eki bulundurmasına rağmen işteşlik anlamı taşımamaktadır. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tut- “*tutmak, takdim etmek, saklamak, idare etmek*” (Gabain 2007:303)

tutuş- <tut-uş- “*sinir çekilmesine duçar olmak, kramp hastalığına tutulmak*” (Gabain 2007:303)

sinirin tamırın yörgelmiş süñükler ulığı üze **tutuşmış** “*sinir ile damar ile sarılmış kemikler sırası ile kramp hastalığına tutulmuş*” (1994-AY 614/12)

-(X)ş- eki eklendiği eyleme işteşlik manası katmamış, eyleme *tut-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yükleyerek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ula- “bağlamak, eklemek, toplamak” (Arat 1979:492)

ulaş- <ula-ş- “ulaşmak” (Arat 1979:492)

katılımlı bularnın bile edgüleş / kutadğay saña iki ajun **ulaş** “*Bunlar ile münasebet kur ve iyi geçin, böylece saadete kavuşarak her iki dünyada mesut olursun.*” (KB 4354)

Cemile'nin getirdiği haber, sabahtan beri beklenen bu kötü haberd, **ulaşmıştı**. -(X)ş- eki “ulaşmak” manasıyla **ulaş-** eylemine yeni bir sözlüksel değer yüklemiş ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

yara- “yaramak, uygun gelmek” (Arat 1979:523)

yaraş- <yara-ş- “anlaşmak, yaraşmak, uyuşmak” (Arat 1979:525)

yazuklap ... incip yene **yaraşmaz** “*günah işleyip ... sonra da yakışmaz*” (1994-AY 561/12)

kamuğka yaraşur bu kut ursa yüz / ukuşluğka artuk **yaraşur** ked uz “*Saadet gelirse herkese yakışır fakat akıllı insanlar ile daha çok bağdaşır (uyuşur).*” (KB 1707)

Gözlerim koyu olduğu için kuyruklu sürme, bana pek **yaraşır**. □ -S. M. Alus B. T. S.

-(X)ş eki fiile işteşlik manasından daha çok bir oluş ifadesi kazandırarak türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.5.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan -(X)ş- Eki

amra- “sevmek, aşık olmak, sevmek” (Caferoğlu 1968:14)

amraş- <amra-ş- “sevişmek” (Gabain 2007:260)

öz öz edgü ögli köñülleri üze alkugun sevişsunler **amraşsunlar** “*kendi öz iyi düşünceli gönülleri üstünde bütün sevişsinler*” (1994-AY 120/5)

ağla- “ağlamak”

ağlaş- <ağla-ş- “ağlaşmak” (Ergin 2009:6)

Kömleği görücek bigler öçer öçer **ağlaşdılar**. “Gömleği görünce beyler hüngür hüngür **ağlaştılar**.” (DK D93-12)

□İhtiyarlar, analar, çocuklar **ağlaşıyor** / Gökten geniş bir yürek matemimi taşıyor□ -F. N. Çamlıbel B. T. S.

-(X)ř- eki ağla- eyleminden eylemin birden fazla kişi tarafından birlikte yapıldığını ifade eden ağlaş- eylemini meydana getirmiştir. Fiile kattığı bu anlam yönüyle -(X)ř- eki işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

at- “*atmak*”

atış- <at-ış- “*atışmak*” (Ergin 2009:22)

Bir birine söz **atıştılar**. “*Birbirine söz atıştılar*.” (DK D204-7)

atış- fiilinin ifade ettiği anlam en az iki kişi tarafından karşılıklı şekilde yapılmaktadır. Bu nedenle -(X)ř- eki fiile karşılıklı işteşlik anlamı katmıştır.

aya- “*hürmet etmek, saymak*” (Gabain 2007:292)

ayaş- <aya-ř- “*karşılıklı sayđı göstermek*” (Ölmez 1991:85)

...buyruklar inançlar bir ikintişke **ayaştaçı** amraştaçı bolgaylar. “... *amirler, memurlar birbirine karşılıklı sayđı gösterecek, sevineceklerdir*.” (1991-AY 195-14)

-(X)ř- eki “*hürmet etmek, saymak*” anlamındaki etken çatılı *aya-* fiilinden, eylemin bildirdiği işin karşılıklı en az iki özne tarafından gerçekteştirilmesi gereken *ayaş-* fiilini meydana getirmiştir. -(X)ř- eki bu fonksiyonu ile işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

ay- “*söylemek*” (Gabain 2007:263)

ayıt- “*söylemek*” (Ergin 2009:28)

aytış- <ay-t-ış- “*söyleşmek*” (Ergin 2009:31)

Altmış biņ er gördüm-ise **aytışmadım**. “*Altmış bin er gördümse söyleşmedim*.” (DK D277-4)

-(X)ř- eki ayt- eyleminin en az iki özne tarafından karşılıklı yapıldığı anlamı katmıştır. Fiil Anadolu ağızlarında “*atışmak, münakaşa etmek, tartışmak*” manalarıyla kullanılmaya devam etmektedir.

bak- “*bakmak*”

bakış- <bak-ış- “*bakışmak*” (Ergin 2009:36)

Karşı yakadan kafirler **bakışurlar**. “*Karşı yakadan kafirler bakışıyorlar.*” (DK D270-4)

Ev halkı birbirlerine **bakışıyorlar**, söyleyecek söz bulamıyorlar.□ -S. M. Alus B. T. S.

-(X)ş- eki *bak-* eylemini *bakış-* biçimine getirerek eylemin en az iki özne tarafından karşılıklı yapıldığını ifade etmiş ve böyle işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

bar- “*varmak, gitmek*” (Arat 1979:56)

barış- <bar-ış- “*birbirine gidip gelmek, ziyaret etmek*” (Arat 1979:59)

kapuğdaki birle yaraşgu kerek / katılgu kelişgu **barışgu** kerek “*Kapıdaki insanlarla iyice anlaşmalı, onlarla karışmalı ve onlara gidip gelmelidir.*” (KB 4168)

bil- “*bilmek*”

biliş- <bil-ış- “*tanışmak*” (Clauson 1972:345)

olar yme öz için ançulayu ok **bilişmez** “*onlar da kendi için bu şekilde de tanışmaz*”(1994-AY 364/4)

bilişti yeme ol kişiler bile / otağ tuttu özke yaradı küle “*O da nihayet başka kimseler ile tanıştı, kendisine bir oda tuttu ve yüzü gülmeye başladı.*” (KB 499)

-(X)ş- eki “*bilmek*” manasındaki *bil-* eyleminden “*tanışmak*” anlamındaki *biliş-* eylemini türetmiştir. “*tanışmak*” karşılıklı yapıma ifade ettiğinden -(X)ş- eki türetimlik işlevinin yanı sıra işteşlik işlevi ile de kullanılmıştır.

bin- “*binmek*”

binış- <bin-ış- “*binışmek*” (Ergin 2009:51)

Gördiler kim kuçıştılar, görüşdiler, kazılık atlar **binışdiler**. “*Gördüler ki kucaklaştılar, görüştüler, cins atlara binıştiler.*” (DK D270-6)

-(X)ş- eki *bin-* eylemini *binış-* biçimine getirerek eyleme birden fazla kişi tarafından birlikte yapıma anlamı kazandırmıştır. Bu nedenle ek işteşlik fonksiyonu ile kullanılmıştır.

bir- “vermek” (Arat 1979:87)

biriş- <bir-iş- “karşılıklı vermek” (Arat 1979:92)

olarak katılıgıl keliş hem barış / negü kolsa bergil alış hem **beriş** “Onlara katıl, git ve onlar da sana gelsinler; ne isterlerse ver, **alışverişte bulun.**” (KB 4421)

bul- “bulmak”

buluş- <bul-iş- “buluşmak, rastlamak, karşılaşmak” (Ergin 2009:61)

Babası-y-le Yigenek gizlü yaka tutuban yiyleşdiler, iki hasret birbirine **buluşdılar**. “Babası ile Yigenek gizli yaka tutarak koklaştılar, iki hasret birbiriyle **buluştular.**” (DK D212-5)

□ Ertesi gün yine pastacıda **buluştular**. □ -P. Safa B. T. S.

-(X)ş- eki türetimlik fonksiyonu ile *buluş-* fiilini mana bakımından *bul-* kökünden uzaklaştırmıştır. Ancak -(X)ş- eki, türetimlik işlevinin yanı sıra fiile eylemin bildirdiği işin karşılıklı en az iki kişi tarafından yapıldığı anlamını da katmıştır. Bu nedenle ek işteşlik fonksiyonunu da kaybetmemiştir.

buzla- “bağıra bağıra ağlamak, feryad etmek, deve gibi bağırmaq” (Ergin 2009:63)

buzlaş- <buzla-ş- “bağırıp ağlaşmak, deve gibi bağırışıp feryad etmek” (Ergin 2009:63)

Basad babasının elin öpdi, ağlaştılar **buzlaşdılar**. “Basad babasının elini öptü, ağlaştılar, **bağırıştılar.**” (DK D 224-2)

-(X)ş- eki *buzlaş-* eyleminin birden fala kişi tarafından birlikte yapıldığı anlamını fiile yüklediği için işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

çek- “çekmek”

çekiş- <çek-iş- “çekişmek, dövüşmek, kavga etmek, savaşmak” (Ergin 2009:72)

Gördi kim ögsüz oğlan bir kızanı **çekişür**. “Gördü ki öksüz oğlan bir çocukla **kavga ediyor.**” (DK D256-10)

□ Seninle **çekişmek** lazım, büyük hareketlerin manasını anlamıyorsun. □ -P. Safa B. T. S.

-(X)ş- eki *çekiş-* fiilini çek- kökünün ifade ettiği manadan uzaklaştırmıştır. *çekiş-* eylemi birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıma anlamı taşıdığından -(X)ş- eki işteşlik işlevi de görmüştür.

dög- “*döğmek*”

dögiş- <dög-iş- “*döğüşmek, savaşmak, cenk etmek, vuruşmak*” (Ergin 2009:95)

Gürz-ile **dögiştiler**. “*Gürz ile dövüştiler.*” (DK D250-11)

Öyle yiğitçe, öyle gözünü daldan budaktan sakınmadan **dövüşmüş**, atına binip oradan uzaklaşmıştı. □ -O. Kemal B. T. S.

dög- köküne eklenen -(X)ş- eki, *dögiş-* eyleminin bildirdiği işin birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığı anlamını eyleme katmıştır. Ek bu nedenle işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

dürt- “*dürtmek*”

dürtiş- <dürt-iş- “*dürtüşmek, birbirini dürtmek, karşılıklı batırıp sokmak*” (Ergin 2009:100)

Dürtüşüriken ala gönderün ufanmasun. “*Dürtüşürken alaca mızrağın utanmasın.*” (DK D35-6)

Aralarındaki münakaşa hafif çaplı **dürtüşmeye** dönüştü.

-(X)ş- eki geçişli dürt- eylemini dürtiş- biçimine getirerek eyleminin birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığını ifade etmiştir. Bu nedenle -(X)ş- eki işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

el “*el*” (Üşenmez 2006:213)

elig “*el*” (Üşenmez 2006:213)

eligleş- <el+ig+leş- “*elleşmek, el sıkışmak, tokalaşmak, vedalaşmak*” (Arat 1979:146)

eligleştii ilig bu zâhid bile / ayıttı ilig yazlu sewnü küle “*Hükümdar zahit ile el sıkıştı, sevinç içinde güler yüzle hal hatır sordu.*” (KB 5037)

gel- “*gelmek*”

geliş- <gel-iş- “*karşılıklı gelmek, gelişmek*” (Ergin 2009:115)

Irağından yakınından **gelişdiler**. “*Irağından yakınından geliştiler.*” (DK D200-6)

İki cambaz bir ip üzerinde karşılıklı **gelişip** ortada buluştu.

-(X)ş- eki *gel-* eyleminin *geliş-* biçimiyle en az iki öge tarafından karşılıklı yapıldığını ifade etmiş, dolayısıyla işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

kör- “*görmek, bakmak*”

körüş-<kör-üş- “*görüşmek, karşılaşmak, konuşmak*” (Hamilton 2011:197)

ekkileyi silerni **körüşmegey men** “*İkinci kez sizlerle görüşmeyeceğim.*” (İKP LXXVI-3)

Kuçā kuçā atay ile oğul **görüşdi**. “*Kucaklaşıp baba ile oğul görüştü.*” (DK D153-5)

Mutlu olurum seninle her **görüştüğümde**. -Mehmet Akif Tiryaki

-(X)ş- eki *görüş-* eyleminin karşılıklı en az iki kişi tarafından yapıldığı anlamını eyleme katmış, bu nedenle de işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

gül- “*gülüşmek*”

gülüş-<gül-iş- “*gülüşmek*” (Ergin 2009:129)

Oğuz bigleri bunu göricek el ele çaldılar **gülüşdiler**. “*Oğuz Beyleri bunu görerek ele ele çaldılar, gülüştürler.*” (DK D109-9)

Hep birlikte kahkahayla **gülüştüler**. □ -N. Cumalı B. T. S.

Geçişsiz *gül-* tabanına eklenen -(X)ş- eki *gülüş-* eyleminin birlikte birden fazla kişi tarafından yapıldığını bilmiştir. Bu nedenle ek işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

halal “*helal*”

halallaş- <halal-İAş- “*helalleşmek*” (Ergin 2009:134)

Anasının elini öpdi, **halallaşdı**. “*Anasının eklini öptü, helalleşti.*” (DK D225-7)

Gözyaşları içinde **helalleşmişlerdi** kâhyasıyla. □ -A. Kulin B. T. S.

-İAş- eki bünyesinde barındırdığı -(X)ş- eki vasıtasıyla *halallaş-* eyleminin karşılıklı iki kişi tarafından yapıldığını ifade etmiştir. Bu nedenle ek işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

iti- “*yıĝmak, toplamak*” (Caferoĝlu 1968:101)

itiş- <iti-ş- “*toplaşmak*”

üd kolu dört uluglar **itişip** tegşilürler “*zaman zaman dört ulular **toplaşip** deĝiştirilirler*”(1994-AY 590/14)

karşu “*karşı*”

karşulaş- <karşu-IAş- “*karşılaşmak*” (Ergin 2009:173)

Üç Ok Boz Ok **karşılaşdılar**. “*Üç Ok, Boz Ok **karşılaştılar**.*” (DK D301-13)

Terdit, yazıda beklenmedik bir sonuçla **karşılaşmak** demektir. □ -Ç. Altan B.

T. S.

-IAş- eki bünyesinde bulundurduğu -(X)ş- eki vasıtasıyla *karşulaş-* eyleminin en az iki kişi tarafından karşılıklı yapıldığını ifade etmiş ve işteşlik işlevi ile kullanılmıştır. Aynı zamanda -IAş- eki kendi bünyesinde bulundurduğu +IA- eki vasıtasıyla da *karşulaş-* eylemini türemiş fiil haline gelmiştir.

karva- “*kavramak*” (Ergin 2009:174)

karvaş- <kavra-ş- “*kavramak, tutuşmak, kapışmak*” (Ergin 2009:174)

At üzerinden ikisi **karvaştılar**, tartışdılar. “*At üzerinden ikisi **kapıştılar**, çekiştiler.*” (DK D251-3)

-(X)ş- eki karvaş- eylemine “*kapışmak*” manasıyla yeni bir sözlüksel değer kazandırmasının yanı sıra işteşlik ifadesi katmıştır.

***kav-** “*bir araya getirmek*” (Clauson 1972:580)

kavuş- <kav-uş- “*kavuşmak*” (Arat 1979:229)

...tözünler kızı tayşin yorığta yorıduktta kamağ t(e)rs tetrü tınl(ı)glar birle katılıp **kavişip** öñre kılmış tsuy irinçü ağır ayıg kılınçların neteg yañın ökünser... “*...soylular kızı Mahayana yaşayışına (uygun) davrandığıında bütün yanlış, hatalı canlılar ile karışip, **kavuşup** geçmişte işlemiş (olduğu) suç ve kötü davranışlarını ne şekilde itiraf etse(ler)...*” (1991-AY 132-11)

anta tegdükte inisi birle **kavişti** “*Oraya vardığı zaman küçük kardeşiyle **buluştu**.*” (İKP LII-6)

tirig bolsa yalñuk tilep tapşur ok / esen bolsa barmış yana **kavşur** ok
 “İnsanlar sağ olurlarsa birbirlerini arayıp bulurlar, can sağ olursa ayrılan yine muhakkak **kavuşur**.” (KB 3314)

□Biz 1923'te bir Mustafa Kemal'e **kavuşmasaydık**, gelecek zamanlara doğru yollarımızı tıkayan aşılmaz setleri yıkamazdık. □ -F. R. Atay B. T. S.

Muhtemel bir *kav-* kökünden -(X)ş- eki ile biçlenen kavuş- eylemi “*kavuşmak*” anlamı ile işin birden fazla özne tarafından karşılıklı yapıldığını bildirmektedir. Bu nedenle -(X)ş- eki işteşlik fonksiyonu ile kullanılmıştır.

kel- “*gelmek*” (Arat 1979:234)

keliş- <kel-iş- “*gelişmek, karşılıklı gelip gitmek*” (Arat 1979:234)

ya yat baz yalawaç **keliş** ya barış / boşuğ bergü açığ olarka tegiş “*Yat-yabancı elçilerin geliş ve gidişine, onların istihkakları olan ihsan ve hediyelerin verilmesine o bakar.*” (KB 2495)

-(X)ş- eki eylemin karşılıklı gelip gitmek şeklinde birden fazla özne ile yapıldığını ifade ettiği için işteşlik işlevi ile kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde eylemin işteşlik ekli biçimi kullanılmamaktadır.

kılıç “*kılıç*”

kılıçla-“*kılıçlamak*”

kılıçlaş-<kılıç+la-ş- “*kılıçlaşmak, karşılıklı olarak kılıçla vuruşmak*” (Ergin 2009:181)

Serpe serpe meydanda **kılıçlaşdılar**. “*Sere serpe meydanda kılıçlaştılar.*” (DK D250-12)

Günlerce kafir ile **kılıçlaştılar**.

-IAş- eki örnek cümlede kılıçlaş- eylemini +IA- eki ile türemiş fiil durumuna getirmiş, -(X)ş- eki vasıtasıyla da eylemin en az iki kişi tarafından karşılıklı yapıldığı anlamı eyleme katmıştır.

kişe- “*danışmak, görüşmek*” (Arat 1979:258)

kişeş- <kişe-ş- “*karşılıklı danışmak*” (Arat 1979:258)

meni ıdtı ilig okıtçı saña / negü teg **keñeşür** sen emdi maña “*Hükümdar beni sana davetçi olarak gönderdi, sen şimdi benim ile nasıl **istişarede bulunurusun.***” (KB 3488)

kuç- “*kucaklamak, kollarından sıkmak*” (Hamilton 2011:188)

kuçuş- <kuç-uş- “*kucaklaşmak*” (Hamilton 2011:188)

ekki kadaş esen tükel kavışıp öpişti **kuçuştı** “*İki kardeş sağ salim kavuşup öpüştüler, **kucaklaştılar.***” (İKP LII-8)

kapuğ açtı çıktı kadaşın körüp / **kuçuştı** esenleşti yüz köz öpüp “*Kapıyı açtı çıktı, hısumını gördü, **kucaklaşıp** öpüşerek selamlaştı.*” (KB 3292)

-(X)ş- eki *kuçuş-* eyleminin “*ekki kadaş*” öznesi tarafından karşılıklı yapıldığını bildirmiş ve böylece işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

mañrı- “*melemek, bağrısmak*” (Ergin 2009:211)

mañrış- <mañrı-ş- “*meleşmek, bağrısmak*” (Ergin 2009:211)

Ağça koyunlarum **mañrışmadın** “*Ağça koyunlarım **meleşmeden***” (DK D299-4)

-(X)ş- eki *mañrı-* eylemin bildirdiği işin *mañrış-* biçimiyle karşılıklı en az iki öge tarafından yapıldığı anlamını bildirmiştir. Bu nedenle ek işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

ö- “*düşünmek*” (Tekin 2000:251)

ög “*akıl*” (Tekin 2000:251)

ögleş- <ö-g-leş- “*danışmak*” (Tekin 2000:251)

ança **ögleşmiş** “*Şöyle akıl **danışmışlar.***” (T 20)

-IAş- eki, isimden fiil yapan +IA ve fiilden fiil yapan -(X)ş- eki ile kalıplaşarak oluşmuştur. Eklendiği fiile +IA- eki ile yeni bir sözlüksel değer, -(X)ş- eki vasıtasıyla da işteşlik fonksiyonu kazandırmıştır.

öp- “*öpmek*”

öpiş- <öp-üş- “*öpüşmek*”

ekki kadaş esen tükkel kavışıp **öpişti**. “İki kardeş sağ salim kavuşup **öpüştüler**.” (İKP LII-8)

İçim sevinç dolu, annemin yanına gidiyorum, **öpüşüyoruz**. □ -A. Ağaoğlu B. T. S.

sev- “sevmek”

seviş-<sev-iş- “sevişmek”

Beyrek diyü ağladuğum çok **sevişdüğüm** Bamsı Beyrek sen değilsin. “*Beyrek diye ağladığım, çok **seviştiğim** Bamsı Beyrek sen değilsin.*” (DK D116-3)

□ Öyle **sevişiyorlardı** ki bir gün birbirlerini gücendirdiklerini görmedim. □ - N. Hikmet B. T. S.

sıgta- “feryat etmek, ağıt yakmak” (Gabain 2007:293)

sıgtaş- <sıgta-ş- “ağlaşmak” (Caferoğlu 1968:202) “birlikte feryat etmek” (Clauson 1972:807)

ekki kadaş esen tükkel kavışıp öpişti kuçuştı ıglaştı ötrü **sıklaştılar** “İki kardeş sağ salim kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar, hıçkıra hıçkıra **feryat ettiler**.” (İKB LII-8)

-(X)ş- eki eylemin bildirdiği işin “ekki kadaş” öznesi tarafından birlikte yapıldığını ifade etmiş ve işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

sok- “dövmek, ezmek, delmek, ufaltmak, basmak, sokmak” (Caferoğlu 1968:208)

sokuş- <sok-uş- “saplamak, tutuşmak, rastlaşmak, karşılaşmak, vuruşmak” (Caferoğlu 1968:208)

edgü edgü ögli yolçı yırçı bilgiler birle **sokuşur** “iyi düşünceli rehber klavuz bilgiler ile **karşılaşır**” (1994-AY 338/1)

-(X)ş- eki örnek cümlede “karşılaşmak” anlamı dikkate alındığında eyleme işteşlik manası katmış, aynı zamanda da **sokuş-** eylemini **sok-** kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile de kullanılmıştır.

sor- “emmek, emerek içine çekmek” (Ergin 2009:270)

sorış-<sor-iş- “emişmek, emerek öpüşmek” (Ergin 2009:270)

Tatlu damağ virüben **sorişdılar**. “*Tatlı damak vererek emiştiler.*” (DK D200-7)

-(X)ş- eki eylemin ifade ettiği anlamının birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığını ifade ettiğinden işteşlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil Anadolu ağızlarında “*emişmek, birbirini emerek öpüşmek*” manalarıyla kullanılmaya devam etmektedir.

söyle- “*söylemek*”

söyleş- <söyle-ş- “*söyleşmek, konuşmak, haberleşmek*”

Söyleşdiler fısıl fısıl “*Söyleştiler fısıl fısıl*” (DK D52-7)

Teşrifiniz vaki olursa o gece sahura kadar uzun uzun **söyleşiriz**. □ -A. Kabaklı B. T. S.

söz “*söz*”

sözleş- <söz+leş- “*konuşmak, sözleşmek, söyleşmek*” (Cafereoğlu 1968:210)

tigin eki şad inim küül tigin birle **sözleşdimiz** “*Prens iki şad (ve) kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık.*” (BK D21)

yığılıp bir yirte kamagun barça birkerü **sözleşürler** “*toplanıp bir yerde hepsi ile beraber söyleşirler*” (1994-AY 553-9)

Daha dün **sözleştik** şurda. –Arif Nihat Asya

-IAş- eki, eklendiği fiile +IA- eki ile yeni bir sözlüksel değer, -(X)ş- eki vasıtasıyla da işteşlik fonksiyonu kazandırmıştır.

süs- “*süsmek, deşmek, delmek, dürtmek, batırmak, boynuzlamak, mızraklamak, süngülemek*” (Ergin 2009:276)

süsiş- <süs-iş- “*dürtüşmek, karşılıklı batırmak, karşılıklı saplamak, boynuzlaşmak, mızraklaşmak*” (Ergin 2009:276)

Kargu talı sünjüler ile kırışdılar, meydanda buğa gibi **süsüdiler**, göğüsleri delindi. “*Kargı daha mızraklarla kırıştılar, meydanda boğa gibi süsüştüler, göğüsleri delindi.*” (DK D251-1)

-(X)ş- eki eylemin bildirdiği işin birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığı anlamını katmıştır. Ek, bu nedenle de işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

tart- “çekmek” (Ergin 2009:285)

tartış- <tart-ış- “çekişmek” (Ergin 2009:286)

Gürz-ile döğışdiler, kara polad öz kılıç-ile **tartışdılar**. “Gürz ile dövüştüler, kara çelik öz kılıçla **çekiştiler**.” (DK D250-11)

Usta da ben de **tartışmak** istemedik adamlar. □ -N. Cumalı B. T. S.

-(X)ş- eki *tartış-* eylemine eylemin en az iki kişi tarafından karşılıklı yapıldığı anlamını katmıştır. Bu nedenle ek işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

teg- “değmek, dokunmak, ulaşmak” (Arat 1979:431)

tegiş- <teg-iş- “vuruşmak” (Arat 1979:433)

katılsa kılıç baldu birle **tegiş** / tişin tırnakın teg yaka tut iliş “*Saflar karışınca kılıç ve balta ile **vuruş**; dişle, tırnakla, saldır, yakasından tut yapış.*” (KB 2377)

-(X)ş- eki “vuruşmak” manasındaki *tegiş-* eylemine işteşlik manası katmış olmasının yanı sıra eylemi *teg-* kökünden mana bakımından uzlaştırmış ve türetimlik işlevi ile de görmüştür.

toki- “döğmek, dokumak, vurmak, çalmak” (Arat 1979:457)

tokış- <toki-ş- “savaşmak, vuruşmak” (Arat 1979:457)

takı bolmaz erse yağı oğrasa / **tokışmak** tilese köñül bermese “*Böyle olmazsa ve düşman anlaşmak istemeyip **savaşmakta** ısrar ederse.*” (KB 2364)

Bir gün gelir aklın ile kalbin fena **tokuşur**. – Tuba Suphiya Balkanlı

-(X)ş- eki *tokış-* eylemine “savaşmak” manasıyla işteşlik ifadesi katmış olmasının yanı sıra eyleme *toki-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tur- “durmak, kalkmak” (Gabain 2007:302)

uruş- <tur-uş- “savaşmak” (Caferoğlu 1968:254)

ol yirteki isig öz alımçılarını birle **uruşur** osuglug turur “*o yerdeki can borçu olanlar ile **savaşı**r gibi durur*” (1994-AY 18/11)

-(X)ş- eki *turuş-* eylemine “*savaşmak*” manasıyla işteşlik ifadesi katmış olmasının yanı sıra eylemi *tur-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış türetimlik işlevi de görmüştür.

tuş- “*rastlamak*” (Gabain 2007:302)

tuşuş- <tuş-uş- “*karşılaşmak, rastlaşmak*” (Caferoğlu 1968:254)

teñriniñ yalañukniñ bahşısına tuşdaçı edgü ögli birle **tutuşdaçı** ulug işlerig işledeçi ulug buyanlarıg kıltaçı bolurlar “*tanrının insanlarının hocasına rastlayacak iyi düşünceli (kimseler) ile karşılaşacak (kişiler) yüce işleri işleyecek yüce iyileri yapacak olurlar*” (1994-AY 420/6)

ur- “*vurmak, dövmek*” (Arat 1979:496)

uruş- <ur-uş- “*vuruşmak, savaşmak*” (Arat 1979:498)

Savaşmadın **urışmadın** alı vireyim dönül girü “*Savaşmadan vuruşmadan alıvereyim geri.*” (DK D32-4)

yağıka yaluç teg eren teg **uruş** “*Düşmana yalın hücum et, erkekler gibi vuruş.*” (KB 2289)

-(X)ş- eki *ur-* eyleminin bildirdiği işin *uruş-* biçimiyle karşılıklı en az iki kişi tarafından yapıldığını ifade etmiş, ve bu fonksiyonuyla da işteşlik vazifesi görmüştür. Fiili *uruş-* biçimiyle Anadolu ağızlarında varlığı sürdürmektedir.

yıgla~ıgla- “*hıçkırmak, ağlamak, yakınmak*” (Hamilton 2011:150)

yıglaş~ıglaş- <ıgla-ş- “*ağlaşmak*” (Hamilton 2011:150)

ol iki tigitler monçulayu sözleşü açıkları kelip yirinjüdiler **yıgladılar** “*o iki prens böylece sözleşerek acıları gelip feryat edip ağlaştılar*” (1994-AY 619/8)

ekki kadaş esen tükel kavışıp öpişti kuçuştı **ıglaştı** “*İki kardeş sağ salim birbirlerine kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar.*” (İKP LIII-1)

-(X)ş- eki *ıgla-* fiilinin bildirdiği “*hıçkırmak, ağlamak, yakınmak*” eyleminin *ıglaş-* biçimiyle en az iki kişi tarafından birlikte yapıldığını bildirmiş ve işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

yiyle- “*koklamak*” (Ergin 2009:336)

yiyleş-<yiyle-ş- “*koklaşmak*” (Ergin 2009:336)

Irağından yakınından geliştiler, gizlü yaka tutuban **yiyleşdiler**. “*Irağından yakınından geliştiler, gizli yaka tutarak koklaştılar.*” (DK D200-7)

-(X)ş- eki *yiyleş-* eyleminin karşılıklı en az iki kişi tarafından yapıldığını ifade etmiş ve işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

yort- “*at koşturmak, at sürmek, at koşturup gitmek, tırıs gitmek, ekşin ve yorga gitmek, koşturmak, atla süratli yürüyüş yapmak*” (Ergin 2009:340)

yortuş-<yort-ış- “*yortuşmak, beraber at koşturup gitmek*” (Ergin 2009:340)

Ağ boz atlar binüben **yortuşdılar**. “*Ak boz atlara binerek koştular.*” (DK D200-8)

-(X)ş- eki *yort-* eyleminin birden fazla varlık tarafından birlikte yapıldığı anlamını eyleme katmış ve işteşlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.6 -(X)l-

-(X)l- ekinin işlevini Ergin (2000:204-207) geçişsiz fiillerden meçhul fiiller, geçişli fiillerden de pasif fiiller yapmak olarak açıklar. Günümüz Türkiye Türkçesinde “*l*” sesi ve ünlü ses ile biten fiiller -(X)l- edilgenlik ve meçhullük ekini alamamaktadır. Bu fiillerin meçhul veya pasiflik ifadeleri aslında dönüşlülük eki olan “*n*” ile yapılmaktadır. Türkçede asıl pasiflik ve meçhullük ekinin -(X)l- olduğunu ifade eden Ergin, Eski Türkçede ve diğer Türk şivelerinde vokalle ve “*l*” sesi ile biten fiillere de -(X)l- ekinin getirilmesini bunun bir kanıtı olarak gösterir ve sonradan -(X)l- ve -(X)n- olarak iki pasiflik ve meçhullük ekinin kullanılmaya başladığını ifade eder.

Korkmaz (2009: 128), -(X)l- ekinin bir kısım türetmelerde edilgenlik işlevini kaybederek ve eklendiği kökle kaynaşıp yeni anlamda geçişsiz fiiller türettiğini belirtir. Bu türetmelerde ekin daha çok kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevinin ağır bastığını ifade eder. *atıl-* (*saldırmak, hücum etmek, bir işe girişmek, teşebbüs etmek*), *bükül-*, *büzül-*, *çekil-*, *irkil-*, *katıl-*, *kesil-*, *kurul-* (*kasılmak, övünür biçimde*

davranmak), *kurtul-*, *saçıl-*, *sokul-*, *takıl-* (*bir yere ilişip kalmak*, *şaka yapmak*), *tartıl-*, *üzül-*, *yayıl-*, *yorul-* örneklerini verir.

-(X)l- ekini almış olan eyemlerin edilgenlik-meçhulluk mü, dönüşlülük mü veya kendiliğiden olma mı bildirdiği ancak bağlamdan hareketle anlaşılabilir. Örneğin “*Ağlar denizden çekildi.*” cümlesinde -(X)l- eki *çek-* eyleminin failini gizlemiş, “*ağlar*” nesnesini ise sözde özne konumuna yükseltmiştir. “*Selden sonra sular yavaş yavaş kendiliğinden çekildi.*” cümlesinde ise “*sular*” ifadesi cümlenin gerçek öznesi konumundadır. Çünkü felsefi bakış açısıyla yaklaştığımızda, sebepler dairesinde her fiil bir fail ister düsturuyla, esasında gerçek özne olan suların çekilmesine vesile olan sebeplerin veya bunun da ötesinde yaratıcının, cümle ifade edilirken derin yapıda kullanıcı tarafından gizlendiğini söylemek zorlama bir çıkarım olacaktır. Bu nedenle dilbilgisel bakış açısıyla, eylemi bu şekilde kendiliğinden oluş ifade eden cümlelerde -(X)l- ekinin edilgenlik işlevi ile kullanılmadığını, bu cümlelerin öznelerinin gerçek özne olduğunu söyleyebiliriz. Burada belki de asıl tartışılması gereken nokta kendiliğinden olma ifade eden bu eylemlerin dönüşlülük durumudur. Oluş ifade eden bu eylemlerde mana özneye dönük olduğu için eylem dönüşlü ifadeye yaklaşmış gibi görünür. Ancak “*Selden sonra sular yavaş yavaş kendiliğinden çekildi.*”, “*Fırtınada ağaç devrildi.*”, “*Ağacın yaprakları döküldü.*”, “*Güneş tutuldu.*” cümlelerinde, sular kendisini çekmemiş, ağaç kendini kendini devirmemiş, dökme eylemini yapraklar yapmamış, güneş kendi kendisini tutmamıştır. Bu nedenle oluş bildiren bu eylemler tam bir dönüşlülük ifade etmezler. Biz de çalışmamızın ileri bölümlerinde -(X)l- eki ile genişleyip kendiliğinden oluş ifade eden bu eylemlerde ekin çatı işlevini görmediğimiz için bunları *Yalnızca Türetimlik İşlevi ile Kullanılan Çatı Ekleri* başlığı altında toplamayı uygun gördük.

Tüm bunların yanı sıra Gencan (1971:284) -(X)n- eki ile dönüşlü çatıları gelişmemiş kimi eylemlerde dönüşlülüğün -(X)l- eki ile sağlandığını belirtir ve “*Orhan ileriye atıldı.*”, “*Turgut karşımıza dikildi.*”, “*Yalçın da geziye katılacağım diyor.*” örneklerini verir. Gencan’ın vermiş olduğu bu örneklerde özne işi bizzat kendisi ile kılıcı olduğundan eylem doğrudan dönüşlülük bildirir. Bu eylemlerde kendiliğinden olma manası mevcut değildir.

Eraslan (2012:110) ve Gabain (2007:59) -(X)l- ekini edilgenlik, meçhullük ve dönüşlülük ifadesi veren fiilden fiil yapma eki olarak tanımlar. Vermiş oldukları örtün- “örtülmek, örtünmek” örneği -(X)l- ekinin dönüşlülük işlevine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca iki eserde de verilen tiril- “yaşamak” örneği -(X)l- ekinin bazı eylemlerde işlevsiz kalabildiğini göstermektedir.

Tekin (2000:95) -(X)l- ekini edilgen çatı eki olarak tanımlamış ve adrıl- “ayrılmak”, teril- “toplanmak”, tiril- “dirilmek, canlanmak”, yubul- “yuvarlanmak” örneklerini vermiştir.

Hacıeminoğlu (1984:27) -(X)l- ekinin Eski Türkçe’de işlevinin geçişli etken kök ve gövdelerinden geçişsiz dönüşlü ve edilgen fiiller teşkil etmek olduğunu belirtir. adrıl- “ayrılmak”, ökül- “düşünülmek, tasarlanmak”, tiril- “dirilmek” eylemlerini -(X)l- ekinin dönüşlülük işlevine örnek olarak verir. Kanaatimizce adrıl- eyleminde işi yapan ve işten etkilenen aynı varlık olduğundan, tiril- eylemi de kendi kendine oluş bildirdiğinden bu fiiller dönüşlü anlatıma yaklaşırlar. Ancak “düşünülmek” manasındaki ökül- eyleminde özne belirsiz olduğundan edilgen anlatım mevcuttur. Nitekim Hacıeminoğlu’nun vermiş olduğu “Kelir erser kür ökülür kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi (TI-K8) *Eğer gelirse hile planlanır, gelmezse, haberciyi ve sözü alarak otur dedi.*” örneğinde “Kelir erser kür ökülür” cümlesinin öznesi belirsizdir ve “kür” ifadesi sözde özne niteliğindedir. Hacıeminoğlu -(X)l- ekinin Eski Türkçede edilgenlik işlevine ise örtül- “örtülmek”, tegil- “dokunulmak” fiillerini verir.

3.6.1. -(X)l- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

ar- “tükenmek, yorgun düşmek” (Tekin 2000:238)

arıl- <ar-ıl- “azalmak, tükenmek, mahvolmak” (Tekin 2000:238)

antağının için igidmiş kaganının sabın almatın yir sayu bardıg koop anta alkıntıg **arılıg** “Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının

sözlerini (dinlemeden, rızalarını almadan) her yere gittin, oralarda hep mahvoldun, tükendin.” (BK K7)

ar- fiili kök halinde “tükenmek, yorgun düşmek” anlamıyla oluş bildirmektedir ve ifade ettiği bu oluş sebebiyle dönüşlülük anlamına yaklaşır. -(X)l- ekinin fonksiyonlarını eklendiği fiillere edilgenlik anlamı katmak veya oluş anlamı kazandırarak filleri dönüşlü ifadeye yaklaştırmak olarak sıralayacak olursak *arıl-* fiilinde -(X)l- ekinin bu iki fonksiyonunu da göremeyiz. *arıl-* biçimiyle fiil, *ar-* köküyle aynı anlama sahiptir.

as- “çoğaltmak, artırmak, üstün gelmek” (Ölmez 1991:84)

asıl- <as-ıl- “artmak, çoğalmak” (Ölmez 1991:84)

küç küsün **asılguluk** edgü irü belgüler körkitgey biz “güç kuvvet **artıracak** iyi belirti (ve) işaretler göstereceğiz” (1991-AY 193/19)

-(X)l- eki geçişli konumdaki *as-* eylemini geçişsiz *asıl-* biçime getirmiştir. Örnek cümlede “artırmak” manasıyla kullanılan *asıl-* eylemi -(X)l- ekini almış olmasına rağmen cümlede *as-* köküyle aynı anlama sahiptir. Bu nedenle -(X)l- eki işlev kaybına uğramıştır.

bekle- “beklemek” (Clauson 1972:326)

beklel- <bekle-l- “beklemek” (Clauson 1972:327)

berke kagal üze berkekip bekde çugda **beklelmiş** erserler “çubuk kırbaç vasıtasıyla kırbaçlayıp sağlam demet halinde bahçede **beklelmişlerse**” (1994-AY 117/13)

-(X)l- eki “beklemek” anlamı ile bekel- eylemine edilgenlik ifadesi katmamış, eyleme bekle- kökünün ifade ettiği mananın haricinde farklı anlam kazandırmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

bul- “bulmak”

bulul- <bul-ul- “bulunmak” (Arat 1979:116)

eşitti bu söz kör sewindi ilig / tilek teg **bululdu** sınadı erign “Bu sözü duyunca hükümdar sevindi, onu tecrübe etti ve dilediği gibi **buldu.**” (KB 593)

-(X)l- eki “l” sesi ile biten eylemlere gelmediği halde bulul- eylemi bu kaidedeye aykırı şekilde teşekkül etmiştir. Eylem sözlük anlamı itibariyle edilgenlik ifade

ediyor olmasına rağmen örnek cümlede “*bulmak*” manası ile kullanılmıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

eğ- “*eğmek*”

eğil- <eğ-il- “*eğilmek*” (Arat 1979:143)

bu sözke egildim berür-men boyun / ziyâret kılayın anar men bu kün “*Bu söz karşısında boyun eğiyorum, ben bugün onu ziyaret ederim.*” (KB 4992)

□ Bir yandan ayrıntılara **eğilirken**, bir yandan da bunları alaylı bir süzgeçten geçirir. □ -S. Birsal B. T. S.

-(X)l- eki *eğil-* eylemine sözlük anlamı dahilinde edilgenlik manası katmıştır. Ancak örnek cümlede eylem “*eğmek*” manasıyla kullanıldığından -(X)l- eki işlev kaybına uğramıştır. Günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte ise -(X)l- eki eyleme dönüşlülük ifadesi kazandırmıştır.

kev- “*zayıflamak*” (Clauson 1972:687)

kevil- <kev-il- “*zayıflatılmak*” (Caferoğlu 1968:108)

küçi küsüni yme alkınıp küşireyür **kevilür** “*gücü kuvveti de yok olup güçsüzleşir zayıflar*” (1994-AY 558/15)

kevil- eylemi “*zayıflatılmak*” sözlük anlamı ile edilgenlik ifade etse de örnek cümlede sözlük anlamının dışında kök anlamı ile kullanılmıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

kön- “*doğrulamak, düzelmek, doğruyu söylemek, yola çıkmak*” (Arat 1979:276)

könül- <kön-ül- “*doğrulamak, düzelmek*” (Arat 1979:280)

et öz tüz tilese havâ boynı sı / havâ ölse **könlür** et öz egrisi “*Vücutun doğru olmasını istersen heva ve hevesin boynunu ez, heva ölüirse vücudun eğriliği düzelir.*” (KB 5474)

-(X)l- eki *könül-* eylemine *kön-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

kötür- “*götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek*” (Arat 1979:287)

kötrül- <köt(ü)r-ül- “*yok edilmek*” (Arat 1979:287)

sözün kıysa begler umınç **kötrülür** / umınç kitti erse neñiñ kotrulur “*Beyler sözlerinde durmazlarsa itimadı kaybederler, itimat kaybolunca mal da gider.*” (KB 2812)

kötürl- eylemi “*yok edilmek*” anlamı ile edilgenlik ifade etmektedir. Ancak örnek cümlede eylem “*kaybetmek, yok olmak*” manası ile kullanılmıştır. Eylem bu anlamları ile edilgenlik ifade etmemektedir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

***od-** “*uyanmak*” (Clauson 1972:48)

odul- <od-ul- “*uyanık olmak, uyanmak*” (Arat 1979:333)

erejlerke awnıp osal bolğuçı / ölüm tutsa **odlur** yetilmez küçi “*Dünya zevkleri ile oyalanarak gaflet edenler ölüm yakalayınca uyanırlar fakat artık ellerinden bir şey gelmez.*” (KB 1142)

-(X)l- eki eyleme “*uyanmak*” manası ile *od-* kökünden farklı bir mana yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır.

öç- “*sönmek*” (Gabain 2007:289)

öçül- <öç-ül- “*yok olmak, sönmek, ortadan kalkmak*” (Ölmez 1991:107)

...inçip edgü tityük nomlug şazınım **öçülmetin** alkınmatın... “*...böylesi iyi denilen öğretili (Dharma) öğretim (Sasana) ortadan kalkıp yok olmadan...*” (1991-AY 164-15)

“*sönmek*” anlamı ile *öçül-* eylemi *öç-* kökü ile aynı sözlüksel değere sahiptir ve – (X)l- eki işlev kaybına uğramıştır. “*yok olmak, ortadan kalkmak*” manalarında ise *öçül-* eylemi *öç-* kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaşır. Ancak burada da -(X)l- ekinin türetimlik işlevi tartışmalıdır. *öçül-* eylemi örnek cümlede de var olduğu üzere “*yok olmak, ortadan kalkmak*” anlamlarını -(X)l- eki vasıtasıyla mı edinmiştir, yoksa “*sönmek*” anlamından hareketle zaman içinde anlam kaymasına uğrayarak mı kazanmıştır, bu net değildir. Ancak kanaatimizce -(X)l- ekinin işlev kaybına uğramış olması, *öçül-* eyleminin de “*sönmek*” anlamından hareketle anlam kaymasına uğrayarak “*yok olmak, ortadan kalkmak*” anlamlarına bürünmüş bulunması kuvvetle muhtemeldir.

öte- “*ödemek*” (Arat 1979:365)

ötel- <öte-l- “ödenmek” (Arat 1979:365)

seniñdin ötelsün maña söz takı / meniñdin **ötelsün** saña söz hakı “*Sen bana fikrini söyle, ben sana sözünün hakkını ödeyeyim.*” (KB 2670)

ötel- eylemi “ödenmek” anlamı ile edilgenlik ifade etmesine rağmen örnek cümlede “ödemek” manası ile kullanılmıştır. Bu nedenle -(X)l- eki işlev kaybına uğramıştır.

tüz- “düzeltmek, yoluna koymak” (Gabain 2007:303)

tüzül- <tüz-ül- “anlaşmak, düzeltmek” (Gabain 2007:304)

bu yerde oturup tabgaç bodun birle **tüzültüm** “*Bu yerde oturup Çin halkı ile ilişkileri düzelttim.*” (BK K3)

-(X)l- eki eklendiği *tüzül-* fiilinde türetimlik veya çatı fonksiyonu göstermemektedir. Fiil *tüz-* ve *tüzül-* biçimleriyle aynı sözlüksel değere sahiptir. -(X)l- eki burada işlev kaybına uğramıştır.

tetrü- “ayartmak, baştan çıkarmak” (Clauson 1972:459)

tetrül- <tetrü-l- “aldanmak, aldatılmak, ayartılmak, (yanlış yöne doğru) ters çevrilmek” (Ölmez 1991:114)

...tetrü körüm üze koñülüm köküzüm **tetrülüp**... “...ters aksi görüşle aklımı fikrimi **ayartıp**...” (1991-AY 136-18)

-(X)l- eki *tetrül-* eylemine “aldatılmak, ayartılmak, (yanlış yöne doğru) ters çevrilmek” anlamlarıyla edilgen bir ifade katmıştır. Ancak örnek cümlede “ayartmak” anlamı ile *tetrül-* eylemi *tetrü-* kökü ile aynı manaya sahiptir. -(X)l- eki örnek cümlede eylemde herhangi bir mana ve çatı değişikliği meydana getirmemiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

***tir-** “yaşamak” (Gabain 2007:300)

tiril- <tir-il- “dirilmek, yaşamak” (Arat 1979:452)

yaglıg kamic bulupan yalgayu **tirilmiş** “*Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış.*” (IB 13)

adaş koldaş ardaş tutun umdusuz / inanğil anar sen **tiril** kadğusuz “*Menfaat gözetmeyen dost, ahbap ve arkadaş edinmeye çalış; onlara inan ve kaygısız yaşa.*” (KB 4217)

Masal bu, ölüyken dirilmiş, kabirden dışarı atlamış insanların masalı. □ -P.
Safa B. T. S.

-(X)l- eki “yaşamak” manasıyla *tiril-* eylemine *tir-* kökünden farklı mana katmamamış ve işlev kaybına uğramıştır.

ud- “*uymak, takip etmek*” (Arat 1979:488)

udul- <ud-ul- “*uymak, takip etmek*” (Arat 1979:489)

bu begler baş ol kaçça barsa başı / **udula** barır barça udmış kişi “*Bu beyler baştır, baş nereye giderse onu takip eden bütün insanlar da ona uyarlar.*” (KB 5202)

-(X)l- eki udul- eylemine ud- kökünden farklı bir mana katmadığı için işlev kaybına uğramıştır.

yañ- “*hata yapmak, yanılmak*” (Clauson 1972:951)

yañıl- <yañ-ıl- “*yanılmak, hata yapmak*” (Clauson 1972:951)

kentü özüm bilmedin yazmış **yañılmıñ** “*kendi kendine bilmeden hata etmiş yanılmıñ*”(1994-AY 320/12)

Bazen insanlar o kadar birbirlerine benziyor ki insan **yanılıyor**. □ -M. Yesari
B. T. S.

-(X)l- eki “*yanılmak, hata yapmak*” manasındaki *yañıl-* eylemine edilgenlik ifadesi yüklememiş, eyleme *yañ-* kökünden farklı bir mana da katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

yay- “*yaymak*” (Gabain 2007:310)

yayıl- <yay-ıl- “*yayılmak*” (Gabain 2007:310)

inçe kaltı ulug yiil kelip köl suvın tokup yaymış teg yokaru kodı **yayıltı** “*böylece büyük yel gelip göl suyunu döküp yaymış gibi yukarı aşağı yaydı*” (1994-AY 617/4)

Fiil sözlük anlamı olarak “*yayılmak*” manasında olsa da örnek cümlede “*yaymak*” kök anlamıyla kullanılmıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

3.6.2. -(X)l- Ekli Biçimlerde İşlev Kayması

kar- “*karmak*” (Clauson 1972:642)

karıl- <kar-ıl- “*karışmak*” (Gabain 2007:278)

iliksiz uzun sansartın berü ötgürü bökünki künke tegi tört togum biş ajun yoltaki tınıglar birle katılı **karılı** “*başlangıçsız uzun samsara’dan beri bugünkü güne değin dört doğum beş varlık şekli yoldaki canlılar ile katıla **karışa**” (1994-AY 133/15)*

berü kel uluş kend içinde tiril / seni bilmesü halk katılığıl **karıl** “*Buraya gel kasaba ve şehir içinde yaşa, sen halk arasına katıl ve **karış**, onlar da senin kim olduğunu bilmesinler.*” (KB 3922)

Örnek cümlede “*karışmak*” manası ile kullanılan karıl- eylemi -(X)l- ekini almış olmasına rağmen edilgenlik manası ifade etmemektedir. -(X)l- eki kılış ifade eden geçişli kar- eyleminden oluş ifade eden geçişsiz karıl- eylemini türetmiştir. Eylem “*karışmak*” manası ile işteşlik ifadesine yaklaştığından -(X)ş- eki işlev kaymasına uğramıştır.

3.6.3. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)l- Eki

Tezimizin ilgili bölümünde -(X)l- ekinin işlevlerini eklendiği eyleme edilgenlik-meçhulluk, dönüşlülük veya kendiliğinden olma anlamı katmak olduğunu ifade etmiştik.

Bu bölümde eklendiği eyleme kök manasından farklı bir mana kazandıran ve eylemde çatı bakımından bir değişiklik meydana getirmeyen -(X)l- ekinin eklenmiş olduğu eylemleri belirlemeye çalıştık. -(X)l- eki ile genişleyip kendiliğinden oluş ifade eden eylemlerde ekin çatı işlevini görmediğimiz için bunları da bu başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük.

aç- “*açmak*”

açıl- <aç-ıl- “*açılmak, ferahlamak, anlaşılmak*” (Arat 1979:3)

sansız sakıısız toyınlar şamnançlar bo nomda nomlug közin tüketi **açıldı** “sayısız ölçüsüz rahipler(in) rahibeler(in) bu öğretilde öğterili gözü tamamıyla **açıldı**” (1994-AY 340/11)

Allah Taelanın kudretiyle gözi **açıldı** “Allah Taelanın kudretiyle gözü **açıldı**.” (DK 118-13)

Ona ne zaman rastlarsanız, konuşsanız içiniz **açılır**, efkarınız dağılır. –H. Taner B. T. S.

Örnek cümlelerdede açıl- eylemine eklenen –(X)l- eki eyleme oluş ifadesi kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

aktar- “aktarmak, devirmek, yere yıkmak, attan düşürmek” (Ergin 2009:7)

aktarıl- aktar-ıl- “aktarılmak, yere inmek, attan inmek” (Ergin 2009:7)

Kazan dahı **ahtarıldı** yire indi, oğlunuñ boynun öpdü. “Kazan da atdan **atladı**, yere indi, oğlunun boynunu öptü.” (DK D290-3)

-(X)l- eki örnek cümlede “attan inmek” anlamıyla kullanılan **ahtarıl-** eylemini aktar- kökünden uzaklaştırmış, eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir. **ahtarıl-** eylemi -(X)l- ekini almış olmasına rağmen edilgenlik anlamı taşımamaktadır. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

amır-~ amur- “sakinleştirmek, teskin etmek, yatıştırmak” (Clauson 1972:163)

amrıl- ~ amrul- <amur-ul- “sükuna kavuşmak” (Arat 1979:19)

barça öçer **amrılur** “hepsi intikam alır **sakinleşir**”(1994-AY 332/9)

tünek ol bu dünyâ kötürgil köñül / ediz ordu el kol sen **amrul** amul “Bu dünya bir zindandır ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, **sükuna kavuş**.” (KB 3084)

-(X)l- eki örnek cümlede edilgenlik işlevi ile kullanılmamış, “sakinleştirmek, teskin etmek, yatıştırmak” manalarıyla kılış ifade eden **amur-** eylemine gelerek “sükuna kavuşmak” manasıyla oluş ifade eden **amrul-** eylemini meydana getirmiştir.

aş- “aşmak” (Clauson 1972:255)

aşıl- <aş-ıl- “aşılmak, çoğalmak, artmak” (Clauson 1972:262)

koy yıldı egidser yılıña **aşılur**, bay bolur. “*Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır (ve insan) zengin olur.*” (İKP XIII-6)

-(X)l- eki “aşmak” anlamındaki aş- kökünden “aşılmak, çoğalmak, artmak” anlamındaki *aşıl-* eylemini meydana getirmiş ve *aşıl-* eylemini “çoğalmak, artmak” anlamlarıyla aş- kökünden uzaklaşmıştır. Bu yönüyle -(X)l- eki kılış bildiren geçişli aş- eyleminden oluş ifade eden geçişsiz *aşıl-* eylemini türetmiştir. “çoğalmak, artmak” anlamlarıyla *aşıl-* eylemi edilgenlik ifade etmez. Eylem kendiliğinden olma anlamı taşımaktadır. Eylem günümüz Türkiye Türkçesinde “çoğalmak” anlamını yitirmiştir.

bas- “*basmak, yenmek, bastırmak, alt yetmek*” (Clauson 1972:370)

basıl- <bas-ıl- “*basılmak, yenilmek, alt olmak*” (Ergin 2009:38)

Eyle sandı kim yağı **basıldı** “*Öyle sandı ki düşman yenildi.*” (DK D134-8)

-(X)l- eki kılış bildiren geçişli *bas-* eylemini “yenilmek” anlamıyla oluş ifade eden geçişsiz *basıl-* biçimine getirmiş ve fiile yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

boz ~ buz- “*bozmak, yıkmak, harap etmek, viraneye çevirmek, darmadağın etmek*” (Arat 1979:18)

bozul ~ buzul- <buz-ul- “*bozulmak, yıkılmak*” (Arat 1979:119)

busuşsuz kadgusuz kurug akıgsız ulug menjilig **bozulmaz** artamaz “*kedersiz kaygısız kuru akıntısız büyük mutluluk bozulmaz mahvolmaz*” (1994-AY 680/18)

yeter ol biligsiz barır bu otun / işi barça **buzlur** kopar kök tütün “*O bilgisiz idare dizginini eline alır ve bu odun onu takip eder, böylece bütün işi bozulur ve toz dumana katılır.*” (KB 1763)

Bu yaña yiğit bigler gördüler kim av **bozulmuş**, her biri ivlü ivine geldi. “*Beri yandan yiğit beyler gördüler ki av bozulmuş, her biri evli evine geldi.*” (DK D242-6)

□Pazarlık bozulur, nişan bozulur, makine **bozulur**, mal **bozulur**.□ -B. Felek B. T. S.

Kılış bildiren geçişli *boz-* eylemi -(X)l- eki vasıtasıyla oluş bildiren geçişsiz *bozil-* biçimine getirilmiştir. *bozil-* eylemi gerek içerdiği gerçek anlamıyla gerekse ilk

cümlede edindiği *sona ermek, bitmek* manalarıyla *boz-* kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaşarak yeni bir sözlüksel değer kazanmıştır.

bodü- “*boyamak*” (Arat 1979:96)

budul- <bodü-l- “*boyanmak*” (Arat 1979:96)

yağı körse alp er kızartur meñiz / karışsa **bodulur** kızıl hem yağız
“*Kahraman yiğidin düşmanı görünce yüzü güler, düşmanla kapışınca kızıl kana boyanır.*” (KB 2384)

-(X)l- eki kılış bildiren geçişli bodü- eyleminden oluş ifade eden budul- eylemini türetmiştir. Cümlede -(X)l- ekinin edilgenlik işlevi görülmez.

evir- “*evirmek, çevirmek, döndürmek*” (Arat 1979:165)

evril- ~ **evrül-** <evir-ül- “*dönmek, devretmek*” (Arat 1979:165)

yarattı kör ewren tuçı **ewrilür** / anıñ birle teziginç yeme teziginür “*Bak feleği yarattı, durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder.*” (KB 126)

Şöyle bir **evril** geriye. A. Yozgat B. T. S.

-(X)l- eki *evril-* eylemine edilgen bir ifade kazandırmamıştır. Ek, kılış ifade eden geçişli *evir-* eyleminden *oluş-* ifade eden geçişsiz *evril-* eylemini türetmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise -(X)l- eki eyleme dönüşlü ifade kazandırmıştır.

irga- “*sallamak*” (Clauson 1972:217)

irgal- <irga-l- “*sallanmak*” (Clauson 1972:217)

ögüzler köller yayılıp ıgaçlar **irgalur** “*nehirler göller yayılıp ağaçlar sallanır*” (1994-AY 621/5)

-(X)l- eki “*sallanmak*” anlamı ile *irgal-* eylemine oluş ifadesi kazandırmıştır. Örnek cümlede -(X)l- eki edilgenlik ifade etmemektedir.

ir- “*irkilmek, yalnızlık duymak, ayrılmak, usanmak, bıkmak*” (Arat 1979:199)

iril- <ir-il- “*kaygıdan titremek, hiddetlenmek, kendi kendini yormak, küçülme*” (Arat 1979:199)

yayığ telve devlet köñül bamağıl / tolun teg bu devlet yana **irilür** “*Dönek ve deli saadete gönül bağlama, saadet dolunay gibidir, tekrar küçülür.*” (KB 741)

-(X)l- eki “*küçülmek*” manası ile *iril-* eylemine yeni bir sözlüksel değer kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

irik- “*toplamak, yalnız kalmak, sıkılmak*” (Arat 1979:199)

irkil- <irik-il- “*toplanmak, çoğalmak*” (Arat 1979:200)

bilig kîmyâ teg ol neñ **irklü-turur** / ukuş ordusu ol neñ üglü-turur “*Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında **toplanır**; akıl onun sarayıdır, içinde eşya yığılır.*” (KB 310)

-(X)l- eki *irkil-* eylemine edilgenlik manası katmamış, “*toplamak, yalnız kalmak, sıkılmak*” manalarındaki irik- eyleminden “*toplanmak, çoğalmak*” manalarıyla oluş ifade eden *irkil-* eylemini meydana getirmiştir.

it- “*yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak*” (Arat 1979:207)

itil- <it-il- “*düzenlemek, yapılmak, yoluna girmek*” (Arat 1979:208)

basutçı telim bolsa beg emgemez / işi barça **itlür** törü artamaz “*Yardımcı çok olursa bey zahmet çekmez, onun her işi **yoluna girer** ve nizam bozulmaz.*” (KB 429)

-(X)l- eki eyleme edilgenlik manası katmamış, yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

köm- “*gömmek*” (Caferoğlu 1968:115)

kömül- <köm-ül- “*gömülmek*” (Caferoğlu 1968:115)

erü erü kömilti teriñ **batıp** toprakda “*git gide **gömüldü** derin batıp toprakta*” (1994-AY 643/21)

Kılıç yire düşdi, **gömildi**. “*Kılıç yere düştü, **gömüldü**.*” (DK D230-10)

Gemi dakikalar içinde denizin soğuk sularına **gömüldü**.

-(X)l- eki örnek cümlede *kömül-* eylemine edilgenlik ifadesi katmamış, iş bildiren geçişli *köm-* eylemini oluş bildiren geçişsiz *kömül-* biçimine getirmiştir. Dolayısıyla -(X)l- eki bu örneklerde edilgenlik işlevi görmemiştir.

kam- “*öldüresiye dövmek*” (Hamilton 2011:180)

kamil- <kam-ıl- “*yere yığılmak*” (Hamilton 2011:180)

yüksek ediz orunluktın kodı öz kemişti ögsiredi taltı ölüg teg **kamlu** tüşti “*Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı, bilincini yitirdi, bayıldı, ölü gibi boylu boyunca yere düştü (yığıldı).*” (İKP LXI-7)

-(X)l- eki eyleme edilgenlik anlamı katmamış, kılış ifade eden geçişli *kam-* eyleminden oluş ifade eden geçişsiz *kamıl-* eylemini meydana getirmiştir. *kamıl-* eylemi “*yere yığılmak, bayılmak*” anlamlarıyla “*öldüresiye dövmek*” anlamındaki *kam-* kökünden mana bakımından uzaklaşmıştır. Eylem bu anlamı ile kendiliğinden oluş ifade etmektedir. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kes- “*kesmek*”

kesil- <kes-il- “*kesilmek*” (Arat 1979:1528)

ne muñluğ-turur körse yalñuk özi / yorırda yiter atı **keslür** sözi “*Dikkat edersen insan ne kadar aciz bir mahluktur, yürürken yere serilir ve sesi kesilir.*” (KB 1528)

Gene birden sesler **kesildi.** –Yaşar Kemal

-(X)l- eki edilgenlik işlevi ile değil sadece kılış ifade eden eylemlerden oluş ifade eden eylemler türetme işlevi ile kullanılmıştır.

kıs- “*kısmak, sıkmak, sıkıştırmak*” (Ergin 2009:182)

kısıl-<kıs-il- “*kısılmak, sıkışmak, sığınmak*” (Ergin 2009:182) “*kısılmak, arada kalmak*” (Arat 1979:252)

tiriglik kısıldı uzadı sakınç / baru arttı sukluk koradı sewinç “*Hayat zorlaştı, endişe çoğaldı; hırs ve tamah gittikçe arttı, huzur azaldı.*” (KB 6486)

Giñ etegüne tar koltuğuna **kısıлмаға** gelmişem “*Geniş eteğine, dar koltuğuna sığınmaya gelmişim.*” (DK D83-10)

Nablusluların rengi, asılmış adamların rengine döndü, dudakları **kısııldı.** □ -F. R. Atay B. T. S.

Örnek cümlelerde -(X)l- eki “*kısmak, sıkmak, sıkıştırmak*” anlamındaki *kıs-* eyleminden “*sığınmak, zorlaşmak*” anlamındaki *kısıl-* eylemini türetmiştir. -(X)l- eki *kısıl-* eylemine edilgenlik anlamı katmamıştır. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile vazife görmüştür. Günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte ise eylem sadece oluş bildirmetedir.

kıy- “*kıymak, dönmek, süzmek*” (Arat 1979:253)

kıyıl- <kıy-ıl- “*kusur işlemek, sözünden dönmek*” (Arat 1979:253)

tapındı bu ay toldı anda naru / tapuğda **kıyılmadı** erte turu “*Bu Ay Toldı o günden itibaren hizmete başladı, her gün erkenden kalktı ve hizmette **kusur etmedi.***” (KB 607)

“*kusur işlemek*” manası ile *kıyıl-* eylemi *kıy-* kökünden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. Eylem “*kusur işlemek*” manasıyla edilgenlik ifade etmediğinden -(X)l- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

koy- “*koymak, bırakmak, sokmak, tıkmak*” (Ergin 2009:192)

koyıl-<koy-ıl- “*koyulmak, baskın yapmak, hücum etmek, üzerine saldırmak, üzerine dökülmek*” (Ergin 2009:192)

Evnük kalasunuñ biş-yüz kafiri üzerümüze **koyıldı**. “*Evnük kalesinin beş yüz kafiri üzerimize **saldırdı.***” (DK D71-9)

İçinde ve ara sıra homurdanan deniz özlemi, artık can evinden avaz avaz bağırıma **koyulmuştu**. □ -Halikarnas Balıkçısı B. T. S.

“*koymak, bırakmak, sokmak, tıkmak*” anlamındaki *koy-* eylemi ile örnek cümlede “*saldırmak*” anlamı ile kullanılan *koyıl-* eylemi arasında sözlüksel değer açısından farklılık mevcuttur. -(X)l- eki eklendiği *koyıl-* eylemine yeni bir sözlüksel değer katmıştır. *koyıl-* eyleminde -(X)l- ekinin edilgenlik işlevi görülmez. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

öç- “*sönmek*” (Gabain 2007:289)

öçül- <öç-ül- “*mahvolmak, bitmek*” (Caferoğlu 1968:145)

ol ayığ kılınçları barça öçülür **alkunur** “*o kötü davranışları bütün **bitir mahvolur***” (1994-AY 353/16)

-(X)l- eki “*sönmek*” manasındaki *öç-* eyleminden “*mahvolmak, bitmek*” manasındaki *öçül-* eylemini türetmiştir. Eylem “*mahvolmak, bitmek*” anlamları ile edilgenlik ifade etmediğinden sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ört- “*örtmek*” (Gabain 2007:291)

örtül- <ört-ül- “örtülmek” (Gabain 2007:291)

kara tuman üze **örtüldü** “*Kara duman ile örtüldü*” (1994-AY 340/20)

Renkleri göz alıcı, tüylü bir yol halısıyla **örtülmüş** olan merdivenleri ağır ağır çıkıyorum. □ -N. Hikmet B. T. S.

-(X)l- eki eyleme edilgenlik manası katmamış, kılış ifade eden ört- eyleminden oluş bildiren örtül- eylemini türetmiştir.

sars- “sarsmak” (Clauson 1972:854)

sarsıl- <sars-ıl- “sarsılmak” (Ergin 2009:260)

Kara bağı sarsıldı, düm yüreği oynadı. “*Kara bağı sarsıldı, bütün yüreği oynadı.*” (DK D140-6)

Kadının her sözünü sanki içiyor ve vücuduna bu sözler şiddetli bir mayi halinde giriyormuş gibi zaman zaman **sarsılıyordu**. –Sabahattin Ali

-(X)l- eki kılış bildiren *sars-* eylemini oluş ifade eden *sarsıl-* biçimine getirmiştir.

-(X)l- eki bu fonksiyonu ile sadece türetimlik işlevi görmüştür. Eylem bu anlamı ile kendiliğinden olma ifade etmiştir.

sav- “savmak, uzaklaştırmak” (Clauson 1972:789)

savır- “savurmak” (Clauson 1972:789)

savrıl- <sav-(ı)r-ıl- “savrulmak” (Clauson 1972:792)

ögüzler köller erkeçlenip yaykalıp tetrü onaru **savrıldı** “*nehirler göller ... sarsılıp ters çevrilerek savruldu*”(1994-AY 630/18)

Pencereye kadar **savruluyor**. Ama vazgeçmiyor. □ -A. Ümit B. T. S.

-(X)l- eki kılış bildiren geçişli savır- eyleminden oluş ifade eden geçişsiz savrıl- eylemini türetmiştir. Örnek cümlelerde -(X)l- eki eyleme edilgenlik ifadesi katmamıştır.

ser- “tahammül etmek, katlanmak, dayanmak” (Clauson 1972:843)

seril- <ser-il- “bulunmak, kalmak, dayanmak, yerleşmek” (Clauson 1972:851)

...şazınım öçülmetin alkınmatın şuradi üdketeginç kedki yırtinçüde **serilip** turur “...öğretim (*Sasana*) ortadan kalkıp yok olmadan işitilmiş (*Srota*) zamana kadar sonraki dünyada **yerleşip** kalır.” (1991-AY 164-17)

Ölmez (1991:51) *seril-* fiilini örnek cümlede “*yerleşmek*” olarak günümüz Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Eylem bu anlamıyla edilgenlik bildirmediği gibi anlam bakımından da *ser-* kökünden uzaklaşmıştır. Bu nedenle -(X)l- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ser- “*kızmak, çıkışmak, kaba söz söylemek, incitmek, kabalık etmek*” (Arat 1979:391)

seril- <ser-il- “*sarsılmak, gücenmek, hiddetlenmek, tahammül etmek*” (Arat 1979:391)

serilse kişi könlü kitti tatığ “*İnsanın gönlü kırılırsa işin tadı kaçar.*” (KB 4611)

-(X)l- “*sarsılmak, gücenmek, hiddetlenmek, tahammül etmek*” anlamındaki *seril* fiiline yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

ser- “*tahammül etmek, dayanmak, katlanmak*” (Caferoğlu 1968:201)

seril- <ser-il- “*durmak, sona ermek*” (Gabain 2007:293)

menü menji nırvanta yme neḡ **serilmedin** ornanmadın “*sonsuz huzur nirvanada da hiç **durmadın** yerleşmedin*”

“*durmak, sona ermek*” manalarındaki *seril-* eylemini -(X)l- eki mana bakımından *ser-* kökünden uzaklaştırmıştır. “*durmak, sona ermek*” manalarında edilgenlik ifadesi bulunmadığından -(X)l- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

sık- “*sıkmak*” (Caferoğlu 1968:202)

sıkıl- <sık-ıl- “*sıkılmak, eziyet çekmek*” (Caferoğlu 1968:203)

kamaḡ emgekke kavşatıp **sıkılur** emgenür “*bütün ızdıraba gark olup **sıkılır** ızdırap çeker*”(1994-AY 559/6)

Ama lunaparkların işlemeli dönme dolaplarına bakmaktan hiç **sıkılmadı**. □ -

A. Aḡaoḡlu B. T. S.

sıkıl- eylemi örnek cümledeki “*sıkılmak*” manası dikkate alındığında edilgenlik ifade etmemektedir. -(X)l- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer yükleyerek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır

sür- “sürmek, sürtmek, sürgün etmek, kovmak, geriye sürmek, hücum etmek, yürümek, üzerine yürümek, basıp yürümek, sunmak” (Ergin 2009:275)

süril- “sürülmek, sürmek, devam etmek, devam ettirilmek; ortaya sürülmek, toplanmak (divan)” (Ergin 2009:276)

Ağır ulu divanum **sürilmedi**. “Ağır ulu divanım **toplanmadı**.”(DK D146-4)

-(X)l- eki edilgenlik işlevi kullanılmamış eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

tam- “yanmak, tutuşmak” (Clauson 1972:503)

tamit- “yakmak, parlatmak” (Clauson 1972:504)

tamtul- <tam-(1)t-ul- “yanmak, yakılmak, tutuşturulmak, tutuşmak” (Ölmez 1991:112)

...başta **tamtulmuş** tonta tutunmuş köyer otug öçürgeli tavrancurça...

“...baştan aşağı **tutuşmuş** yanmakta olan ateşi söndürmek için davranırcasına...” (1991-AY 141-8)

Örnek cümleye göre değerlendirdiğimizde *tamtul-* eylemi -(X)l- ekini almış olmasına rağmen “*tutuşmak*” manası ile edilgenlik işlevi taşımamaktadır ve bu anlamı ile de “*yakmak, parlatmak*” manasındaki *tamit-* eyleminden ayrılmaktadır. Bu nedenle örnek cümlede ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

teş- “deşmek” (Arat 1979:439)

teşil- <teş-il- “deşilmek” (Arat 1979:439)

kür alp er kötürse yaşın teg temür / azıglıg erenlerde **teşlür** tamur “*Cesur kahraman adam yıldırım gibi kılıç sallarsa azılı muhariplerin damarı patlar.*” (KB 3041)

Çıban **deşildi**. B. T. S.

Örnek cümlede eylem “*patlamak*” manası ile kullanılmıştır. Bu anlamla eylem edilgenlik ifade etmediğinden ve teş- kökünden mana bakımından uzaklaştığından -(X)l- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tık- “tıkamak, seddetmek, tıkmak” (Gabain 2007:299)

tıkıl- <tık-il- “felakete uğramak, kaygılanmak” (Caferoğlu 1968:236)

bo savıg ilig beg eşidip ürke belinleyü açığı üze **tıkılıp** ağılayu inçe tip sözledi “*bu sözü hükümdar bey işidip daima korkarak pek kaygılanarak ağlayarak şöylece söyledi*”(1994-AY 622/13)

-(X)l- eki eklendiği *tıkıl-* eylemini *tık-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmıştır. “*felakete uğramak, kaygılanmak*” manalarında edilgen bir ifade mevcut olmadığından -(X)l- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

***tir-** “*yaşamak*” (Clauson 1972:529)

tiril- <*tir-il- “*dirilmek, hayata dönmek*” (Clauson 1972:547)

üklüş ölteçi anta **tirilti** “*(Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı.*” (BK D31)

Masal bu, ölüyken **dirilmiş**, kabirden dışarı atlamış insanların masalı. □ -P. Safa B. T. S.

yaşamak manasındaki *tir- köküne eklenen -(X)l- eki *tiril-* sözcüğüne *dirilmek, hayata dönmek*” anlamlarını yüklemiştir. Fiilin kazandığı bu anlamda herhangi bir edilgenlik manası mevcut değildir. Zira “üklüş ölteçi” ifadesi cümlede gerçek özne konumundadır. -(X)l- eki *tiril-* eylemini *tir-* kökünden mana bakımından uzaklaştırarak sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tök- “*dökmek*” (Gabain 2007:301)

tökül- <tök-ül- “*dökülmek*” (Gabain 2007:301)

yaşı aka tökülti “*gözyaşı akarak döküldü*” (1994-AY 636/7)

kişi iglese barça **töklür** yazuk “*İnsan hastalanırsa onun bütün günahları dökülür.*” (KB 5982)

Bir gül **döküldü** vazoda / Bekliyorum. Ses yok ölgün piyanoda □ -H. F. Ozansoy B. T. S.

-(X)l- eki kılış ifade eden *tök-* eyleminden oluş ifade eden *tökül-* eylemini türetmiştir.

tur- “*durmak; kalkmak*” (Gabain 2007:302)

turul- <tur-ul- “*durulmak*” (Gabain 2007:302)

könülleri amrılmaz **turulmaz** “*gönülleri sakinleşmez durulmaz*” (1994-AY 291/16)

Hüdaî ile olan anlaşmazlıklar **durulacak** gibi değildi □ -A. Kulin B. T. S.
-(X)l- eki kılış ifade eden geçişli *tur-* eyleminden oluş ifade eden geçişsiz *turul-* eylemini meydana getirmiştir. *turul-* eylemi “*durulmak*” manasıyla edilgenlik ifade etmediği için sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tüz- “*düzmek, düzeltmek*” (Arat 1979:484)

tüzül- <tüz-ül- “*düzelmek*” (Arat 1979:484)

bilig erdem edgü kılınç ya kılık / kişi öğrenür ötrü **tüzlür** yorık “*Bilgi, fazilet, iyi tavır ve hareketleri insan öğrenir ve böylece gidişi düzelir.*” (KB 1824)

-(X)l- eki kılış bildiren *tüz-* eyleminden oluş ifade eden *tüzül-* eylemini türetmiştir. Örnek cümlede *tüzül-* eyleminde edilgenlik veya dönüşlülük ifadesi mevcut olmadığından ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

uza- “*uzamak*”

uzal- <uza-l- “*uzun sürmek*” (Arat 1979:501)

erej erse emgek **uzalmaz** uzun “*İster bize huzur, ister zahmet getirsin gelmesi uzun sürmez.*” (KB 4906)

-(X)l –eki “*uzun sürmek*” manasındaki *uzal-* eylemini *uza-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

üste- “*çoğaltmak, eklemek*” (Clauson 1972:243)

üstel- <üste-l- “*çoğalmak, artmak*” (Clauson 1972:244)

tiriñizler kuvrağınızlar asılır **üstelür** “*...topluluklarınız artar çoğalır.*” (1991-AY 194-18)

-(X)l- eki “*çoğaltmak, eklemek*” anlamındaki geçişli *üste-* fiilinden örnek cümlede “*çoğalmak*” manasıyla oluş bildiren ve geçişsiz halde bulunan *üstel-* eylemini türetmiştir. *üstel-* eylemi -(X)l- ekini almış olmasına rağmen edilgenlik ifade etmez. Cümlede de “*tiriñizler kuvrağınızlar*” ifadesi *üstel-* eyleminin gerçek öznesi konumunda kullanılmıştır.

üz- “kırmak, koparmak, mahvetmek” (Clauson 1972:279)

üzül-<üz-ül- “kopmak, kesilmek, yüzülmek, bitmek, sona ermek” (Ölmez 1991:122)
nızvanılıg koñülte belgür meki üze ikin ara **üzülür** “Tutkulu (Klesa) gönülde belirmesi ile ikisinin arasında **kesilir.**” (1991-AY 165-12)

Akınçılaruñ terkeşi bağı üzeñüsü kayışı **üzülür**, dikmeğe gerek olur didi.
“Akıncıların okluğunun bağı, üzengisinin kayışı **kopar**, dikmek için lazım olur dedi.”
(DK D189-9)

-(X)l- eki örnek cümlelerde kılış ifade eden üz- fiilinden oluş bildiren üzül- eylemini türetmiştir. Fiil edilgenlik işlevi ile kullanılmamıştır.

üz- “üzmek”

üzül- <üz-ül- “üzülmek, kırılmak, parçalanmak” (Arat 1979:508)

yaruk cân **üzüldi** tünerdi küni “Nurlu can **ayrıldı**, günü karardı.” (KB 1520)

-(X)l- eki üzül- eylemine edilgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Ek, kılış ifade eden üz- eyleminden oluş bildiren üzül- eylemini türetmiştir.

yad- “yaymak” (Arat 1979:512)

yadıl- <yad-ıl- “yayılmak” (Arat 1979:512)

ol edgü kü at dört bulunđa **yadıltı** “Bu iyi şanlı ad dört bir yana **yayıldı.**”
(İKP VII-2)

ajunka yadıldı bu çawı küsi “Onun nam ve şöhreti dünyaya **yayıldı.**” (KB 458)

Bu âdet bir fabrika sahibinin acıklı hayat hikâyesiyle birlikte kondulara **yayıldı.** □ -L. Tekin B. T. S.

-(X)l- eki kılış ifade eden yad- eyleminden oluş ifade eden yadıl- eylemini türetmiştir. Eylem örnek cümlelerde sadece oluş bildirmiş, edilgenlik ifade etmemiştir.

yanç- “günah işlemek, ezmek”(Ölmez 1991:122)

yançıl- <yanç-ıl- “ezilmek, kırılmak, parçalanmak” (Ölmez 1991:22)

...buyan edgü kılınç emgek üze yürekleri **yançılmış** “...iyi davranış (ve) ıstırap ile yürekleri **parçalanmış.**” (1991-AY 180-6)

-(X)l- eki örnek cümlede yançıl- eylemine edilgenlik manası katmamış, kılış ifade eden yanç- eyleminden oluş bildiren yançıl- eylemini türetmiştir.

yar- “*yarmak, yırtmak*” (Gabain 2007:309)

yarıl- <yar-ıl- “*yarılmak, parçalanmak, ayrılmak, açılmak*” (Caferoğlu 1968:287)

meniñ bo yürekim **yarılıp** bükşilip barmadın “*benim bu yüreğim yarılıp gitmeden*” (1994-AY 626/23)

kanı ol tayakı yılan bolğuçı / teniz **yarlıp** ötrü yorıp keçgüçi “*Asası yılana çevrilen ve deniz yarılarak oradan yürüyüp geçen insan nerede?*” (KB 4715)

Toz **yarıldı**, gün kibi şıladı. “*Toz yarıldı, güneş gibi ışıladı.*” (DK D 127-9)

Susuzluktan toprak parça parça **yarıldı**.

-(X)l- eki eyleme sadece oluş ifadesi kazandırmıştır. Ekin ikinci cümlede edilgenlik işlevi sezilse bile burada oluş ifadesi daha baskındır.

yay- “*yaymak*”

yayıl- <yay-ıl- “*yayılmak, sarsılmak*” (Arat 1979:533)

kalın sü **yayılsa** için bulğaşur “*Kalabalık ordu yayılınca içinden karışır.*” (KB 2336)

Otuz iki dişden çıkan bütün orduya **yayıldı**. “*Otuz iki dişten çıkan bütün orduya yayıldı.*” (DK D243-2)

O zamanlarda saz, halkın bütün sınıfları arasında iyice **yayılmıştı**. □ -A. Ş. Hisar B. T. S.

-(X)l- eki yayıl eyleminde edilgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Ek, kılış ifade eden yay- eyleminden oluş bildiren yayıl- eylemini türetmiştir.

yaz- “*çözmek*” (Arat 1979:533)

yazıl- <yaz-ıl- “*çözülme, açılmak*” (Arat 1979:534)

çeçek **yazlur** anda tümen miñ tüşig “*O zaman binlerce renkli çiçek açılır.*” (KB 829)

-(X)l- eki “*açılmak*” manası ile *yazıl-* eylemine oluş ifadesi kazandırmasının yanı sıra yeni bir sözlüksel değer de katmıştır.

yık- “*yıkmak, yere yıkmak, yere sermek, düşürmek*”

yıkıl-<yık-ıl- “yıklmak, yere yıklmak, düşmek” (Ergin 2009:329)

ot ıdtı bodunka buzıldı eli / **yıkıldı** seziksiz bu beglik ulı “*O halkın içine ateş atmış olur, memleketi bozulur ve hiç şüphesiz beyliğin temeli **yıkılır**.” (KB 2137)*

Deve ayağı üzerine turımadı, **yıkıldı**. “*Deve ayağı üzerinde duramadı, **yıkıldı**.” (DK D189-6)*

□Daha birçok yalılar da metruk, bakımsız bir hâlde çöküyor, **yıkılıyor**, yerinde yeller esiyor.□ -A. H. Çelebi B. T. S.

-(X)l- eki örnek cümlelerde eyleme edilgenlik ifadesinden daha çok bir oluş manası kazandırmıştır.

yor- “yormak”

yorıl-<yor-ıl- “yorulmak” (Ergin 2009:339)

Toklu başlı toru aygır **yorıldı**. “*Toklu başlı doru aygır **yoruldu**.” (DK D84-4)*

El ele vererek dost olduk hemen / **Yorulmaz** dostuyla birlikte giden□ -Enis Behiç Koryürek

-(X)l- eki kılış ifade eden *yor-* eyleminden oluş bildiren geçişsiz *yorıl-* eylemini türetmiştir. Eylem “*yorulmak*” anlamı ile kendiliğinden olma bildirir.

yum- “yummak” (Arat 1979:557)

yumul- <yum-ul- “yumulmak” (Arat 1979:558)

körür köz **yumuldı** udıdı oduğ “*Görür gözler **kapandı**, uyanık olanlar uyudu.*” (KB 3837)

-(X)l- eki *yumul-* eylemine edilgenlik ifadesi katmamış, kılış ifade eden geçişli *yum-* eyleminden oluş bildiren geçişsiz *yumul-* eylemini türetmiştir.

3.6.4. Çatı İşlevi ile Kullanılan -(X)l- Eki

aç- “açmak”

açıl- <aç-ıl- “açılmak, ferahlamak, anlaşılmak” (Arat 1979:3)

üdi kelse **açılır** bu beklig kapuğ “*Vakti gelince kapalı kapılar **açılır.***” (KB 554)

Kasabada bir çırçır fabrikası **açılmış.** □ -A. Ümit B. T. S.

-(X)l- eki açıl- eyleminin öznesini belirsiz kılmış ve edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

adır- “*ayırarak, bölmek*” (Clauson 1972:66)

adrıl- <adır-ıl- “*ayrılmak*” (Clauson 1972:68)

elig yaşıma tatabı bodun kıtanda **adrıldı** “*Elli yaşında Tatabı milleti Kitaylardan **ayrıldı.***” (BK G7)

munu **adrılır-men** seniñdin bu kün / ulıyu barır-men ökünçün muñun “*İşte bugün senden **ayrılıyorum**, pişmanlıkla ve ıstırapla inleyerek gidiyorum.*” (KB 1075)

kardaşumdan **ayrıldım.** “*Kardeşimden **ayrıldım.***” (DK D223-10)

Rahat bir tavırla yanındaki adamdan **ayrıldı.** – Y. K. Karaosmanoğlu B. T. S.
adır- fiilinden -(X)l eki ile teşekkül eden *adrıl-* fiilinde -(X)l- eki fiile dönüşlülük anlamı kazandırmıştır.

ağtar- “*dönmek, aktarmak, çevrilmek, tercüme etmek*” (Gabain 2007:259)

ağtarıl- <ağtar-ıl- “*dönderilmek, çevrilmek, karmakarışık edilmek*” (Ölmez 1991:82)

kaltı men... ötgürü kañlı tilgeni teg üsdün altın arkuru turkuru **agtarılı** toñtarılı evrilü tevrilü tu...ga tegzinü... yançım erser “*Dahası ben ... bu sebep(ler)le kağrı tekerleği (Cakra) gibi yukarı aşağı, enine boyuna, **aktarıla**, dönderile, evrile çevrile, döne dolaşa... kötülük yaptım ise...*” (1991-AY 133-21)

“*döndürmek, çevirmek. yuvarlamak*” anlamındaki *agtar-* kökü -(X)l- ekini alarak edilgen bir anlama sahip olmuştur. Ölmez (1991:27) “*agtarıl*” fiilinin anlamını sözlük kısmında “*dönderilmek, çevrilmek, karmakarışık edilmek*” olarak vermiş olmasına rağmen, örnek cümlede kelimeyi günümüz Türkiye Türkçesine “*aktarılmak*” anlamıyla çevirmiştir. Eylem, bu anlamıyla temel anlamından uzaklaşmış olmasına rağmen -(X)l ekinin etkisiyle *agtar-* eylemini gerçekleştiren özne belirsiz kılındığı için edilgen bir manaya sahip olmuştur.

as- “*asmak*” (Clauson 1972:240)

asıl- <as-ıl- “*asılmak*” (Clauson 1972:247)

Böylelik ile otuz iki kafir bigünün oğlunun başı burc bedeninde kesilip **asılmış** idi. “*Böylelikle otuz iki kafir beyinin oğlunun başı burç bedeninde kesilip asılmıştı.*” (DK 173-5)

□ Yan yana **asılmış** aynı boyda tablolar gördük. □ -B. R. Eyuboğlu B. T. S.

-(X)l- eki cümlede *as-* eylemini gerçekleştiren özneyi belirsiz kılmış ve eyleme edilgenlik anlamı katmıştır.

at- “*atmak*” (Clauson 1972:36)

atıl- <at-ıl- “*atılmak*” (Clauson 1972:56)

Üç yekeklü kayın oklar **atıldı**, dermeni düşdi “*Üç kanatlı kayın oklar atıldı, temreni düştü.*” (DK D63-11)

Silah **atıldı**. –B. T. S.

-(X)l- eki birinci örnekte *at-* fiilinin nesnesi konumunda yer alan “üç yekeklü kayın oklar” ifadesi *atıl-* eyleminin sözde öznesi konumuna yükseltilmiş ve cümlenin öznesi meçhul konuma duruma getirilmiştir. Bu nedenle -(X)l- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır. *atıl-* eylemi ikinci örnekte de edilgenlik ifade etmektedir.

aya- “*hürmet etmek, saymak*” (Gabain 2007:263)

ayat- “*saydırmak, hürmet ettirmek, itibar görmek*” (Caferoğlu 1968:27)

ayatıl- <aya-t-ıl- “*sayılmak*” (Caferoğlu 1968:27)

astrayastırıışdaki teñriler üze **ayatılmış** “*astrayastırıışdaki tanrılarra hürmet gösterilmiş*”(1994-AY 31/24)

biç- “*kesmek, biçmek*” (Gabain 2007:268)

biçil- <biç-ıl- “*kesilmek, biçilmek*” (Gabain 2007:268)

iki emigi töpüre **biçilur** bolur “*iki meme tamamen kesilir*”(1994-AY 620/18)

Zırhlı otomobilin mitralyözü tarafından **biçilir biçilmez** bilincini yitiriyor. □ -

A. İlhan B. T. S.

bir- “*vermek*” (Arat 1979:87)

biril- <bir-il- “verilmek” (Arat 1979:92)

kalı telve ursa kör ölse kişi / ölüm yok anar hem **birilmez** şişi “Eğer deli bir adamı vurup öldürürse o deliye ölüm cezası yoktur; kısas yapılmaz.” (KB 295)

Geç vakit suarenin **verileceği** büyük konağa gittik. □ -F. R. Atay B. T. S.

biril- eylemini Arat, örnek cümlede günümüz Türkiye Türkçesine daha uygun düştüğü için “yapılmaz” şeklinde çevirmiştir. -(X)l- eki “verilmek” anlamıyla eyleme edilgen ifade kazandırmıştır.

biti- “yazmak” (Arat 1979:93)

bitil- <biti-l- “yazılmak” (Arat 1979:95)

isiz edgü barça kara yer bolur / **bitilmiş** ecelke yetilse ezel “Ezelden **yazılmış** olan ecel erişince iyi veya kötü herkes kara toprak olur.” (KB 6272)

büt- “ses kesilmek, alçalmak, borcu veya alacağı gerçekleşmek, yara kapanmak, sona ermek, yük olmak, bir şeye inanmak, ikrar etmek” (Arat 1979:120)

bütül- <büt-ül- “inanılmak, tamamlanmak, olgunlaşmak” (Arat 1979:121)

bütülmüş kişike ayıtğu sözü / bütülmüş kişi aysa tutğu sözü “Sözü(ne) **itimat edilen** kimseye sormalı ve böyle bir kimsenin de sözünü tutmalıdır.” (KB 5621)

-(X)l- eki **bütül-** eylemine edilgenlik ifadesi katmasının yanı sıra yeni bir sölüksel değer de yüklemiştir.

çap- “koşmak, koşturmak, at sürmek, yağma etmek, akın etmek, dört nala yetişmek, yarmak, kesmek” (Clauson 1972:394)

çapıl- “çap-ıl- “yağmalanmak, yağma edilmek, basılmak” (Clauson 1972:397)

Kazan bize Kılbaşı göndermiş, ilüm günüm **çapıldı**. “Kazan bize Kırbaş’ı göndermiş, elim günüm **yağmalandı**.” (DK D294-10)

-(X)l- eki **çapıl-** eylemine yüklediği “yağmalan-” anlamı ile cümlede özneyi belirsiz kılmış, “ilüm günüm” ifadesini sözde özne konumuna yükseltmiştir. Bu nedenle -(X)l- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir.

çek- “çekmek”

çekil- <çek-il- “çekilmek” (Clauson 1972:415)

Kazan bir tomar ile köpeği urdu, köpek **çekildi** geldiği yola gitti. “*Kazan bir sopa ile köpeği vurdu, köpek çekildi, geldiği yola gitti.*” (DK D47-2)

Hiçbir zaman mebusluktan **çekilmek** niyetinde değilim. □ -T. Buğra B. T. S. Cümlelerin öznesi konumunda bulunsn ögeler, eylemi gerçekleştiren ve bu eylemden etkilenen konumda yer aldığı için çekil- fiili dönüşlülük ifade etmektedir.

çevir- “çevirmek”

çevril- <çevir-il- “çevrilmek, döndürülmek” (Arat 1979:128)

bu ay burcu sertân bu ew ewrilür / ewi ewrilür hem özi **çevrilür** “*Ayın burcu Seratan’dır, bu ev döner, evi dönünce kendisi de çevrilir.*” (KB 740)

□ Nerde güzel görsen ona **çevrilme** / Bizim ilde cana kıyar beyler var □

-Karacaoğlan

-(X)l- eki örnek cümlelerde eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır.

çöz- “çözmek” (Clauson 1972:432)

çözül- <çöz-ül- “çözölmek”

yultuz üstürti üzüksüz tüşer ... **çözölüp** ... iki kün tenri birkerü yine üdün üdün közünür “*yıldız yukarıdan durmadan düşer ... çözölüp ... iki güneş tanrı beraber yine zaman zaman görünür*”(1994-AY 554/21)

Bankolardan gelen iplik masuraları koca koca teknelerle keleplere taşınır, keleplerde **çözölür**, çileler haline getirildikten sonra paketlenip pazara sevk olunurdu.

-O. Kemal

dep- “tepmek”

depil- <dep-il- “tepmek” (Ergin 2009:83)

Ağ alınıp kara yire **depilmedin**. “*Ak alnın kara yere tepilmeden*” (DK D192-7)

Sert keçeler saatlerce **tepilerek** yumuşatılır.

dik- “dikmek, yapmak, kurmak, sançmak, dikiş dikmek”

dikil- <dik-il- “dikilmek, yapılmak, kurulmak” (Ergin 2009:90)

Oğuzun uçında bir ala şayvan **dikilmiş**. “Oğuz’un hududunda bir alaca gölgelik **dikilmiş**.” (DK D71-3)

dikil- eylemini *kurulmak* olarak düşündüğümüzde -(X)l- ekinin cümlenin öznesini belirsiz kılarak edilgenlik işlevi ile kullanıldığını söyleyebiliriz.

dög- “döğmek”

dögil- “dög-il- “dögölmek” (Ergin 2009:95)

Gümbür gümbür nakaralar **dögildi**. “Gümdür gümbür davullar **dövüldü**.” (DK D63-5)

Buğdaylar **dögüldü/dövüldü**.

Birinci cümlede “*nakaralar*”, ikinci cümlede ise “*buğdaylar*” ifadesi sözde özne konumundadır. Bu nedenle *dögil-/dögöl-* eylemine eklenen -(X)l- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

düz- “düzmek, koşmak, tanzim etmek, tertip etmek, tedvin etmek” (Ergin 2009:101)

düzil-<düz-il- “düzölmek, dizilmek, tertip ve tanzim etmek, sıralamak” (Ergin 2009:101)

Yazılıp **düzölüp** gökden indi. “Yazılıp **düzölüp** gökten indi.” (DK D6-5)

-(X)l- eki yancümleciğin failini belirsiz kılmış, bu nedenle de edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

eşid- “işitmek” (Clauson 1972:243)

eşidil- <eşid-il- “işitmek, duyulmak” (Ölmez 1991:94)

biş türlüğ tüzölmüş yinçke oyunlar üni **eşidildi** “Beş tür düzenlenmiş, hafif, müzik sesleri **işitildi**.” (1991-AY 183-21)

Karanlıkta öteden beriden camların açıldığı duyuluyor, fısıltılar **işitiliyordu**. □ -H. C. Yalçın B. T. S.

eşid- fiiline getirilen -(X)l- eki örnek cümlede özneyi belirsiz kılmıştır. Ek bu işleviyle *eşidil-* fiiline edilgenlik anlamı kazandırmıştır.

evir- “çevirmek” (Clauson 1972:14)

evril- <ev(i)r-il- “çevrilmek, dönmek, yön/inanç değiştirmek” (Clauson 1972:14)

...bo nom ertini içinteki yarlıgça **evrilser**... “...*bu öğreti mücevheri (Dharmarawı) içindeki buyruk doğrultusunda çevrilse*...” (1991-AY 194-13)

-(X)l- eki *evir-* fiiline eklenerek örnek cümlede “*çevrilmek*” manasıyla özneyi belirsiz kılmıştır. Bu nedenle -(X)l- eki edilgen bir anlam taşımaktadır.

idi- “*toplamak, derlemek, yığmak, bir araya getirmek*” (Caferoğlu 1968:89)

idil- <id-il- “*süslenmek, süslenilmek, donanmak*” (Caferoğlu 1968:89)

ilig begniñ katunı ötrü timin *idilti* “*hükümdar beyinin hatunu sonra derhal süslendi*”(1994-AY 636/5)

idil- eyleminin “ilig begniñ katunı” ögesi üzerinde başkası veya başkaları tarafından gerçekleştirildiğini düşündüğümüzde -(X)l- ekinini eyleme edilgenlik ifadesi kattığını söyleyebiliriz. Eylemin -(X)l- ekini almış olması günümüz Türkçesi ile “*süslenmek*” manasının edilgenlik ifadesi taşıdığını işaret etmektedir.

it- “*etmek, yapmak*” (Gabin, 2007:276)

itil- <it-il- “*yapılmak, donatılmak, tekemmül etmek, gelişmek, süslenmek*” (Caferoğlu 1968:101)

edgü edremler kolusı üze uçsuz kıdıgsız **itilsün** “*iyi erdemler süresi ile uçsuz sınırsız yapılsın*” (1994-AY 354/14)

kat- “*katmak*”

katıl- <kat-ıl- “*katılmak, karıştırılmak*” (Arat 1979:228)

iki törlüg erke katılma yıra / **katıldığmu** bulğak kopurğay köre “*Şu iki türlü kimse ile münasebette bulunma, onlardan uzak dur; eğer onlara karışırsan bakarsın karışıklık çıkarırlar.*” (KB 4271)

-(X)l- eki “*katılmak*” manasıyla eyleme dönüşlük anlamı katmıştır.

kaz- “*kazmak*”

kazıl- <kaz-ıl- “*kazılmak*” (Arat 1979:232)

kalı işe suwnı tüketü tükel / tükedi tiriglik **kazıldı** karım “*Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse hayat sonuna erdi ve mezar **kazıldı** demektir.*” (KB 6063)

□**Kazılmış** mezarın önüne geldiklerinde daha fazla dayanamayıp oracığa çöktü. □ -İ. O. Anar B. T. S.

kes- “kesmek”

kesil-<kes-il- “kesilmek” (Clauson 1972:750)

süüdün berü ulagı sapığı üzülmez **kesilmez** “*önsözden beri sırası bozulmaz **kesilmez***” (1994-AY 61/18)

Başlar **kesildi** “*Başlar **kesildi.***” (DK D63-8)

Kesilen kellelerin hayali gözlerinde canlanır. –O. Kemal

-(X)l- eki cümlede kes- eylemini yapan özneyi belirsiz kılmış, bu nedenle edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kıl- “kılmak, yapmak, icra etmek” (Gabain 2007:280)

kııl- <kıl-ıl- “kılınmak, yaratılmak, hazırlanmak” (Clauson 1972:621)

ir toñuz kün üze guuyihuua vıharta ulug kuvrag bire pratiştapan **kılıltı** “*orada domuz yılında guuyihuua manastırda ulu rahipler ile birlikte pratiştapan **yaratıldı***” (1994-AY 686/1)

Clauson eylemin aslında kılın- biçiminde olduğunu ifade eder.

kişe- “kösteklemek, bağlamak” (Arat 1979:260)

kişel- <kişe-l- “kösteklenmek, bağlanmak” (Arat 1979:260)

bilgisiz **kişelse** kişinin bür e “*Bilgisiz biri **kösteklenirse** sen onun kösteğini sıkılaştır.*” (KB 6615)

koñur- “*kökünden sökmek*” (Clauson 1972:640)

koñrul- <koñur-ul- “*koparılmak*” (Gabain 2007:282)

azıg tişleri agızında **koñrulup** tüşer “*azı dişleri ağzından **koparılp düşer***” (1994-AY 620/19)

koş- “yazmak, şiir düzme” (Arat 1979:272)

koşul- <koş-ul- “yazılmak, düzenlenmek, şiir düzölmek” (Arat 1979:272)

barusın bitimiş yetürmiş nizâm / bu kâşğar elinde **koşulmuş** temâm “*Esasını yazmış ve tertibe koymuş, fakat bu manzume son şeklini Kaşğar ilinde almıştır.*” (KB B59)

Arat, doğrudan belirtmemiş olsa da örnek cümlede eserin Kaşğar ilinde yazılmış olduğu ifadesi mevcuttur. Bu ne nedenle *koşul-* eylemi örnek cümlede edilgenlik ifade etmektedir.

könit- “dürüst olmak” (Clauson 1972:730)

köntül- <könit-ül- “dürüst idare edilmek, gerçeğe sevk etmek, doğrultmak” (Caferoğlu 1968:116)

üdteki yüz miñ ajunların kamagun barça **köntülüp** onarılıp atayurlar “*yüz bin hayatın hep bütünü gerçeğe sevk edilip daha iyi olup*”(1994-AY 98/20)

-(X)- eki *köntül-* eylemine edilgenlik ifadesi katmasının yanı sıra eylemi *könit-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kör- “görmek, bakmak” (Arat 1979:280)

körül- <kör-ül- “görölmek” (Arat 1979:285)

körölmege edgün tünergey küñün “*Yapmış olduğun iyilikler görölmez ve günün geceye döner.*” (KB 4249)

Mamafî, bütün bunlar **görölmemiş**, bilinmeyen şeyler değil. –O. Kemal B. T. S.

kötür- “kaldırmak, yükseltmek, artmak” (Clauson 1972:706)

kötrül- <kötür-ül- “yükseltmek, kaldırılmak” (Clauson 1972:706)

atı **kötrölmiş** ayagka tegimlik teñrim “*adı yüceltilmiş saygıya değer tanrım*”(1994-AY 513/4)

kurşa- “etrafını çevirmek, kuşatmak” (Clauson 1972:665)

kurşat- “etrafını çevirmek, kuşatmak” (Clauson 1972:665)

kurşatıl- <kurşa-t-ıl- “kuşatılmak, kuşatılmış olmak” (Clauson 1972:665)

“kavşatılı **kurşatılı** “*etrafı çevrilerek kuşatılarak*” (1994-AY 683/2)

kur- “*kurmak, dikmek, yapmak*” (Ergin 2009:194)

kurıl-<kur-ıl- “*kurulmak*” (Ergin 2009::195)

Yidi kişi-y-ile **kurulur**-idi menüm yayum “*Yedi kişiyle kurulurdu benim yayım.*” (DK D207-11)

□ **Kurulmuştu** benim adıma bir saray / Çevresini dolanmış gümüşten bir çay□ -Ahmet Muhip Dranas

-(X)l- eki cümlede özneyi belirsiz kılmış ve “*menüm yayum*” ifadesini sözde özne konumunu yükseltmiştir. Bu nedenle -(X)l- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

küdez-“*gözetmek, korumak, saklamak*” (Arat 1979:298)

küdezil- <küdez-ıl- “*gözetilmek, korunmak*” (Arat 1979:299)

tilig ked küdezigil **küdezildi** baş / sözünü kısırgıl uzatıldı yaş “*Dili iyi gözet başın gözetilmiş olur, sözünü kısa kes ömrün uzun olur.*” (KB 176)

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce ve benzeri sebeplerle ayırım **gözetilmeksizin** kanun önünde eşittir. □ -Anayasa

küle- “*övmek, methetmek, taktir etmek*” (Caferoğlu 1968:121)

külel- <küle-l- “*övlmek*”

birtem **külelmış** çavıkmış “*büsbütün övlmüş ün sahibi olmuş*” (1994-AY 682/6)

oñar- “*onarmak, iyileştirmek, iyi ve sağlam yapmak*” (Gabain 2007:288)

oñarıl- <oñar-ıl- “*onarılmak, iyileştirilmek*”

yüz miñ ajunların kamagun barça köntülüp **oñarılıp** “*yüz bin hayatın hepsi bütün düzeltilip onarılıp*” (1994-AY 98/20)

Bir duvar **onarılır** öteki çöker, ardından dam akardı. □ -L. Tekin B. T. S.

ört- “*örtmek*” (Arat 1979:363)

örtül- <ört-ül- “*örtülmek, kapatılmak*” (Arat 1979:364)

unıttıñmu erki azu **örtülüp** “*Sen bir şeyi acaba unuttun mu yoksa bu kapalı mı kaldı?*” (KB 5763)

□Renkleri göz alıcı, tüylü bir yol halısıyla **örtülmüş** olan merdivenleri ağır ağır çıkıyorum. □ -N. Hikmet

“*kapatılmak, örtülmek*” manalarıyla *örtül-* eylemi edilgenlik ifade etmektedir. Örnek cümlede “*kapalı mı kaldı*” ifadesini “*örtüldü mü*” şeklinde ele aldığımızda -(X)l-ekin edlgenlk işlevi ile kullanıldığını söyleyebiliriz.

öt- “*geçmek, bir şeye geçmek, delmek*” (Arat 1979:365)

ötül- <öt-ül- “*geçilmek*” (Arat 1979:367)

isizlik ot ol ot küyürgen bolur / yolında keçig yok öyülgen **ütülgen**] bolur
“Kötülük ateştir, ateş ise yakıcıdır, onun yolunda **geçilebilecek** bir geçit yoktur.”
(KB 249)

saç- “*saçmak*” (Gabain 2007:292)

saçıl- <saç-ıl- “*saçılmak, dağıtılmak*” (Caferoğlu 1968:192)

anta ötrü bodısatavniş yaş sünjükleri inaru berü anta monta **saçılıp** “*ondan sonra buda olacak kimsenin yaş kemikleri ileri beri orada burada saçılıp*” (1994-AY 555/10)

yana **saçlur** andın tirilmiş neşi / söki teg bolur yandru kıkı yaşı “*Topladığı malı tekrar **dağılır**, onun ahvali yine eskisi gibi olur.*” (KB 738)

Ulu kartallar, kuşlar, serçeler köz olup gökten kırmızı yere saçılıyorlar. –
Yaşar Kemal

sar- “*sarmak*”

sarıl- <sar-ıl- “*sarılmak*” (Arat 1979:383)

kodu ber meni sen sarılma maşa “*Bana **sarıлма**, beni kendi halime bırak.*”
(KB 3809)

Murad al murad vir, **sarılalum** didi. “*Murat al murat ver, **sarılalum** dedi.*”
(DK D260-10)

Ellerine **sarıldım**, öpüyorum, sorularımı tekrarlıyorum. □ -R. H. Karay B. T. S.

-(X)l- örnek cümlelerde eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır.

sav- “savmak” (Ergin 2009:260)

savul-<sav-ul- “savulmak, çekilmek, yana çekilmek, yana kaçmak, karşısından çekilmek” (Ergin 2009:261)

Buğanun öñinden **savuldu**. “Boğanın önünden **savuldu**.” (DK D182-11)

Savulun, er meydanının yiğidi geliyor!

-(X)l- eki örnek cümlede eklendiği eyleme dönüşlülük ifadesi kazandırmıştır.

seç- “seçmek”

seçil- <seç-il- “seçilmek, ayrılmak” (Arat 1979:385)

...ertmiş öñi **seçilmiş** alku ulug bodisatavların bışrunu...“...geçmiş, ayrı ve **seçilmiş** bütün ulu Bodhisattvaların (öğretilerinin) öğrenilip...” (1991-AY 166-13)

Yüz adam **seçilün**, taraka çatladıñ oğlanı korkudun. “Yüz adam **seçilin**, taraka çatlatın oğlanı, korkutun.” (DK D247-4)

biligin **seçildi** kişi yıldıñın “İnsan hayvandan bilgisi ile ayrılmıştır.” (KB 1843)

Seçilmiş ve görevlendirilmiş bir ekip tarafından satın alınıyordu. □ -T. Buğra B. T. S.

-(X)l- eki *seç-* eylemini gerçekleştiren ögeyi cümle dışında tutarak belirsiz kılmış, bu nedenle edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sev- “sevmek” (Arat 1979:392)

sevil- <sev-il- “sevilmek” (Arat 1979:395)

ay ilig bu kaç ner kerek begke kör / bodunka **sewülse** orun bolsa tör “Halk tarafından **sevilmesi** ve itibar görmesi için, ey hükümdar, beyin şu şeye sahip olması lazımdır.” (KB 2071)

□ Pek **sevilecek**, beğenilecek yanı da yoktu zavallının. □ -Y. N. Nayır B. T. S.

-(X)l- eki eklendiği fiillere edilgenlik ifadesi katmıştır.

süs- “süsmek, deşmek, delmek, dürtmek, batırmak, boynuzlamak, mızraklamak, süngülemek” (Ergin 2009:276)

süsil-<süs-il- “dürtülmek, batırılmak, sokulmak, saplanmak” (Ergin 2009:276)

Ol gün kargu dillü kayın ohlar atıldı, ala evren süvri cıdalar **süsildi**. “*O gün kargı dilli kayın oklar atıldı, alaca ejder sivri mızraklar **batırıldı**.*” (DK D132-11)

-(X)l- eki cümlede özneyi belirsiz kılmış, “ala evren süvri cıdalar” ifadesini cümlede sözde özne konumuna yükseltmiştir. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

süz- “*süzmek, süzölmek*” (Gabain 2007:295)

süzöl- <süz-öl- “*süzölmek, temizlenmek, aydınlığa kavuşmak, arınmak*” (Clouston 1972:863)

süzük köñülleri üze eñ ilki burkan erdinike **süzölürler** “*berrak gönülleri ile en ilk buda mücevherine **süzölürler***”(1994-AY 215:22)

lö kanı ertinju sevinti **süzölüti** “*Ejderhalar Hanı çok sevindi (günahlarından) **arındı**.*” (İKP XLVII-1)

tuman toz arıdı açıldı tañuk / tüzöldi **süzöldi** kamuğ bulğanuk “*Toz duman ortadan kalktı, ruhlar inşirâha kavuştu, her türlü bulanık işler **süzöldü** ve düzene girdi.*” (KB 5951)

Bal **süzöldü**. B. T. S.

-(X)l- eki kılış bildiren “*süzmek, temizlemek*” anlamındaki *süz-* eyleminden oluş ifade eden “*temizlenmek, arınmak*” anlamındaki *süzöl-* eylemini meydana getirmiştir. Birinci ve ikinci cümlede -(X)l- eki eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır. Üçüncü ve dördüncü cümlelerde ise edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem günümüz Türkiye Türkçesine bakan yönüyle “*arınmak*” mecazi manasından uzaklaşmıştır.

tak- “*takmak*”

takıl-“tak-ıl- “*takılmak, geçirilmek*” (Ergin 2009:283)

Kıl sicim ağ boynuma **takıldığın** “*Kıl sicimin ak boynuma **takıldığın***” (DK D143-1)

O gece üst katla bizim odayı birleştiren merdivenin üstüne koca kapak **takıldı**.□ -A. Kutlu B. T. S.

-(X)l- eki yancümlecikte özneyi belirsiz kılmış, “*kıl sicim*” ifadesini cümlecğin sözde öznesi görevine yükseltmiştir. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile

kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte de -(X)l- eki fiile edilgenlik manası katmıştır.

tap- “*tapmak, pereştiş etmek, bulmak, elde etmek*” (Caferoğlu 1968:225)

tapın- “*şükretmek, tapınmak*” (Gabain 2007:297)

tapıntur- “*taptırmak*” (Caferoğlu 1968:224)

tapınturul- <tap-ın-tur-ul- “*taptırılmak*”

azrua hormuztanın tokırları üze adakınta **tapınturulmuş** astrayastırıışdaki teñriler üze ayatılmış “*azrua hormuzatanın yazıtları üzerine ayağında **taptırılmış** astrayastırıışdaki tanrılar üzerine hürmet edilmiş*”(1994-AY 31/23)

tegiş- “*değişmek*” (Clauson 1972:487)

tegsil- <teg(i)ş-il- “*değiştirilmek*” (Gabain 2007:298)

kün ay garhlar yultuzlar yorığı tegsilmez “*güneş ay seyyareler yıldızlar değiştirilmez*” (1994-AY 71/21)

tegiş- “*değişmek*” (Clauson 1972:487)

tegsür- “*değiştirmek*” (Clauson 1972:488)

tegsürül- <teg(i)şür-ül- “*değiştirilmek*” (Arat 1979:433)

yana **tegsürülgey** bu öñdi törü / buzulğa ilin kalmağay bir örü “*Bu kanun ve nizam niye **değiştirilir**, memleket bozulur ve yaptıklarından hiçbir eser kalmaz.*” (KB 5737)

tir- “*toplamak, dermek*” (Clauson529)

teril- <ter-il- “*derilmek, toplanmak*” (Clauson 1972:547)

kani süsi **terilmiş** “*Hanları orduları **toparlanmış**.*” (T 28)

teril- fiili “*derilmek, toplanmak*” anlamıyla dönüşlü bir anlama sahiptir. -(X)l- eki etken çatılı **tir-** fiilinden dönüşlü çatılı **teril-** fiilini meydana getirmiştir.

tevir- “*çevirmek, devirmek*” (Gabain 2007:299)

tevril- <tev(i)r-il- “*çevrilmek, dönmek, işlemek, devrilmek*” (Gabain 2007:299)

...altın arkuru turkuru agtarulu tonhtarulu evrülü **tevrilü** tuga tegzinü ilki etözlerte ortunkı kinti etözlerte ... “...aşağı, enine boyuna, aktarıla dönderile, evrile **çevrile**, döne dolaşa, ilk bedenlerde, ortadaki (ve) sondaki bedenlerde...” (1991-AY 133-22)

-(X)l- eki, örnek yan cümlecikte “**çevrilmek**” anlamı ile kullanılan tevril- eyleminin öznesini belirsiz kıldığından edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tid- “*men etmek, engel olmak*” (Gabain 2007:299)

tidil- <tid-il- “*menedilmek, engel olunmak*” (Clauson 1972:456)

özlügerig ölmekdin **tidilsunlar** “*canlıları öldürmekten **men edilsinler***” (1994-AY 22/8)

tik- “*dikmek, kurmak*” (Ergin 2009:289)

tikil-<tik-il- “*dikilmek*” (Ergin 2009:289)

Kıraç yirde **tikilmiş** otahlarıuñ “*Kıran yerde **dikilmiş** otağlarını*” (DK D222-12)

-(X)l- eki yancümleciğin öznesini belirsiz kılmış, cümleden eylemi gerçekleştiren asıl ögeyi çıkarmış, “otahlarıuñ” ifadesini sözde özne konumuna yükseltmiştir. Bu nedenle -(X)l- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tir- “*toplamak, derlemek*” (Gabain 2007:300)

tiril- <tir-il- “*toplanmak, bir araya getirilmek*” (Clauson 1972:547)

oguz bodun tokuz tatar birle **tirilip** kelti “*Oğuz Halkı, Dokuz Tatar’larla birlikte **toplanıp** geldi.*” (BK D34)

...k(a)rtirakut tag töpüsinte yığılmış **tirilmiş** sansız sakışsız ezrua... “*...Grdhrakuta dağının tepesinde **toplanmış** bir araya gelmiş, sayısız, Brahma...*” (1991-AY 193-1)

Kağlı Koca bu başları ve bu canavarları gördi, başında olan bir ayağına **dirildi**. “*Kağlı Koca bu başları, bu canavarları gördü, başında olan bir ayağına **toplandı**.*” (DK D173-12)

-(X)l- eki örnek cümlede geçişli *tir-* eyleminden “*toplanmak*” anlamında geçişsiz ve oluş bildiren *tiril-* eylemini meydana getirmiştir. -(X)l- eki fiile dönüşlülük anlamı

kazandırmıştır. Zira birinci cümlede “oguz bodun”, ikinci cümlede ise “Brahma” özneleri, *teril-* eylemini hem gerçekleştiren hem de eylemden etkilenen konumdadır. Dede Korkut’ta kelime başında “*t*” “*d*” değişimi yaşanmıştır. Burada da eylem “*toplanmak*” manasıyla dönüşlülük ifade etmiştir.

tiz- “*dizmek*”

tizil- <tiz-il- “*dizilmek*” (Arat 1979:455)

kökiş turna kökte ünün yañkular / **tizilmiş** titir teg uçar yelgürer “*Kökiş ve turnalar gökte yüksek sesle bağıriyor, **dizilmiş** deve katarı gibi uçup kanat çalıyorlar.*”(KB 74)

Altın ayak surahiler **düzilmiş-idi**. “*Altın kadehler, sürahiler **düzilmişti.***” (DK D36-5)

Yazılar **dizilecek**, sayfalar bağlanacak, makineye verilecekti. □ -H. C. Yalçın B. T. S.

Geçişli konumdaki *diz-* eylemi -(X)l- eki ile biçimlenerek cümlede özneyi belirsiz kılmış, bu nedenle edilgenlik ifade etmiştir.

toñtar- “*dönmek*” (Clauson 1972:518)

toñtarıl- <toñtar-ıl- “*çevrilmek, dönderilmek, yuvarlanmak*” (Ölmez 1991:116)

...altın arkuru turkuru agtarulu **toñtarulu** evrülü tevrilü tuga tegzinü ilki etözlerte ortunkı kinti etözlerte ... “*...aşağı, enine boyuna, aktarla **dönderile**, evrile çevrile, döne dolaşa, ilk bedenlerde, ortadaki (ve) sondaki bedenlerde...*” (1991-AY 133-22)

-(X)l- eki geçişsiz *toñtar-* eyleminden “*çevrilmek, dönderilmek, yuvarlanmak*” anlamındaki *toñtarıl-* eylemini meydana getirmiştir. Örnek yan cümlecikte *toñtarıl-* eylemini gerçekleştiren özne -(X)l- eki vasıtasıyla gizlendiğinden ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

töñder- “*döndürmek*” (Clauson 1972:518)

töñderil- <töñder-il- “*dönderilmek, çevrilmek*” (Clauson 1972:518)

ölüm kapığına kirip agtarılı **töñderilü** agınayurlar erti “*ölüm kapısına girip evrile **çevrile** yuvarlanıyorlar idi*”(1994-AY 601/12)

törü- “türemek, meydana gelmek” (Arat 1979:463)

törüt- “yaratmak” (Arat 1979:463)

törütül- <törü-t-ül- “yaratılmak” (Arat 1979:464)

törütülmüş erdiñ törügli ölür / törügli ölür ol törütgen kalur “*Sen yaratılmış idin, her yaratılan ölür, yaratılan ölür ama yaratan kalır.*” (KB 1241)

tut- “tutmak, takdim etmek, saklamak, idare etmek” (Gabain 2007:303)

tutul- <tut-ul- “tutulmak” (Caferoğlu 1968:255)

bo üç üdki buyanlar barça anta **tutulur** “*bu üç zamanki iyilikler bütün orada tutulur*” (1994-AY 156/22)

kılıç birle **tutlur** kalı tutsa el / kalem birle basılır kalı bassa el “*Eğer memleket tutulursa kılıç ile tutulur, eğer memlekete hükmetmek icap ederse kalem ile edilir.*” (KB 2424)

Baziganuñ ulusu **tutuldu**. “*Bezirganın büyüğü tutuldu.*” (DK D71-1)

Bir yazıhane kiralanmış, aylıkla bir otomobil **tutulmuştu**. □ -E. E. Talu B. T. S.

-(X)l- eki cümlede *tut-* eylemini gerçekleştiren ögeyi belirsiz kılmış, bu nedenle edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tüz- “düzmek, düzeltmek” (Clauson 1972:572)

tüzül- “düzenlenmek, uyuma girmek, uyumlu olmak, düzülme” (Clauson 1972:575)

biş türlüg **tüzülmüş** yinçke oyunlar üni eşidildi “*Beş tür düzenlenmiş hafif müzik sesleri işitildi.*” (1991-AY 183-20)

-(X)l- eki “düzmek, düzeltmek” anlamındaki *tüz-* eylemini “düzenlenmek, uyuma girmek, uyumlu olmak, düzülme” anlamındaki *tüzül-* biçimine getirmiş ve örnek cümlede “düzenlenmek” anlamı ile cümlenin öznesini belirsiz kılmıştır. Bu nedenle edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

uk- “anlamak” (Arat 1979:489)

ukul- <uk-ul- “anlaşılma” (Arat 1979:490)

yana aydı ilig **ukuldu** bu söz / takı bir sözüüm bar anı aysun öz “*Hükümdar tekrar dedi: -Bu da **anlaşıldı**, bir sualım daha var, onu da sorayım.*” (KB 1017)

ula- “*uzatmak, devam etmek*” (Gabain 2007:304)

ulal- <ula-l- “*birleştirilmek, bağlanmak*” (Gabain 2007:304)

bo nomnuñ kiñürü **ulalmış** süü tıltagin az teñinçe okıtalım “*bu öğretiyi geniş bir surette **birleştirilmiş** ön söz sebebiyle ölçülü şekilde okıtalım*” (1994-AY 44/1)
-(X)l- eki **ulal-** eylemine edilgenlik ifadesi katmış, aynı zamanda da eylemi **ula-** kökünden mana bakımından uzaklaştırmıştır.. Fiil Anadolu ağızlarında “*sıralanmak, uzayıp gitmek*” manalarıyla yaşamaktadır.

unut- “*unutmak*” (Gabain 2007:304)

unutil- <unut-ıl- “*unutulmak*”

kayu kayu yörügleri **unutilsar** kalsar “*nice nice açıklamaları **unutulsa** kalsa*” (1994-AY 455/1)

Türklüğün **unutulmuş** büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti, bundan sonraki gelişmesi ile geleceğin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır.□ -Atatürk B. T. S.

uza- “*uzamak*”

uzat- “*uzatmak*” (Arat 1979:501)

uzatıl- <uza-t-ıl- “*uzatılmak*” (Arat 1979:501)

sözünni kısurgıl **uzatıldı** yaş “*Sözünü kısa kes ömrün **uzun olur.***” (KB 176)

Dıştan **uzatılmış** bir merdivenle binanın üst kısmını ihata eden bir balkona çıkılıyor.□ -H. S. Tanrıöver B. T. S.

Arat, **uzatıl-** eylemini günümüz Türkiye Türkçesine “*uzun olmak*” anlamı ile çevirmiş olmasına rağmen örnek cümle “*Sözünü kısa kes, ömrün **uzatılır.***” şeklinde de aktarılabilir. “*uzatılmak*” anlamıyla eylemi ele aldığımızda -(X)l- ekinin edilgenlik işlevi ile kullanıldığını söyleyebiliriz.

üdür “*seçmek, ayırmak*” ” (Clauson 1972:67)

üdrül- <üd(ü)r-ül- “*ayrılmak, seçilmek*” ” (Clauson 1972:69)

inçip tigirtsiz tapırsız alku tiki çoğı irak öñi **üdrülmiş** “*Böylelikle sessiz sedasız, bütün gürültüsü patırtısı uzak ve **ayrılmış**...*” (1991-AY 166-7)

-(X)l- eki “*seçmek, ayırmak*” anlamındaki *üdür-* eyleminden “*ayrılmak, seçilmek*” anlamındaki *üdrül-* eylemini meydana getirmiştir. Örnek cümlede *üdrül-* eylemi “*ayrılmak*” anlamı ile edilgenlik ifade etmiş ve “*alku tiki çoğı*” ifadesi cümlenin sözde öznesi olmuştur.

üg- “*yığmak*” (Arat 1979:504)

ügül- <üg-ül- “*yığılmak*” (Arat 1979:504)

bilig kîmyâ teg ol neñ irklü-turur / ukuş ordusu ol neñ **üglü-turur** “*Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında toplanır; akıl onun sarayıdır, içinde eşya **yığılır**.*” (KB 310)

yap- “*örtmek, kapamak*” (Arat 1979:523)

yapıl- <yap-ıl- “*örtünmek, kapanmak, gizlenmek*” (Arat 1979:523)

Yapılmış-turur kör maña bu kapuğ “*Bu kapı artık benim için **kapanmıştır**.*” (KB 4003)

-(X)l- eki yancümleciğin öznesini belirsiz kılmış, “*kafir şehri*” ifadesini cümlede sözde özne konumuna yükseltmiştir. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Fiil “*kapanmak, örtünmek, gizlenmek*” manalarıyla Anadolu ağızlarında yaşamaktadır.

yarat- “*yaratmak, yoktan var etmek, süslemek, hazırlamak, tercüme etmek*” (Gabain 2007:309)

yaratıl- <yarat-ıl- “*hazır olmak, techiz edilmiş olmak, donatılmış olmak*” (Caferoğlu 1968:286)

ulug bahşı nagarçunu üze **yaratılmış** sekiz ulug orunlartaki çaytıların öğdisin “*ulu hoca nagarçunu ile **hazır hale getirilmiş** sekiz ulu yerdeki manastırları övsün*” (1994-AY 33/14)

Hepimiz birbirimiz için **yaratılmışız**. □ -A. İlhan B. T. S.

yaz- “*yazmak*”

yazıl-<yaz-ıl- “yazılmak” ” (Ergin 2009:326)

Yazılıp dizilüp gökden indi Tanrı ilmi Kuran görklü. “**Yazılıp düzülüp gökten indi Tanrı ilmi Kuran güzeli.**” (DK D6-2)

□Kusursuz şiirler öyle kolay kolay **yazılmıyor.**□ -A. Kabaklı B. T. S.

-(X)l- eki cümlede yancümleciğin öznesini belirsiz kılmıştır. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

yığ- “toplamak, yığmak, kazanmak” (Caferoğlu 1968:294)

yıgıl- <yığ-ıl- “yığılmak, toplanmak” (Caferoğlu 1968:293)

nom nomlaguluk orunta nom tınka **yıgılgaıylar** “öğreti öğretmek için orada öğreti sesine **toplanacaklar**” (1994-AY 432/7)

añar **yıglur** ârzû ne kolsa tükel “**Bütün istedikleri şeyler onun etrafında toplanır.**” (KB 3008)

□Bütün köşk kapının önüne **yığıldı.**□ -A. Gündüz B. T. S.

-(X)l- ekin örnek cümlelerde “**toplanmak, yığılmak**” manalarıyla dönüşlülük ifade etmiştir.

yör- “çözmek, yormak” (Arat 1979:555)

yörül- <yör-ül- “yorulmak” (Arat 1979:555)

kişike körüp yörlür emdi bu tüş / anar yakşığ erse yağutur ukuş “**Rüya adamına göre tabir edilir, yorarken akıl ona uygun olanı yakıştırır.**” (KB 6028)

3.7. -(X)n-

-(X)n- ekinin asli işlevini Korkmaz (2010:129), genellikle geçişli fiillerden olma ve bazen de yapma bildiren dönüşlü fiiller türetmek olarak açıklar. -(X)n’li fiillerde eylemin bildirdiği işin yapana yani özneye döndüğünü söyleyen Korkmaz, eylemin bildirdiği işin özneye dönmüş olmasının fiile hem olma, yapma bildirme özelliği; hem de dönüşlülük bildirme işlevi kattığını söyler.

Ergin (2000:202) de -(X)n- ekinin işlevini kendi kendine olma veya yapma ifade eden fiiller yapmak olduğunu söyler. Bu kendi kendine olmanın iki cephesinin bulunduğunu söyleyen Ergin, bunları bir kendi kendine yapma, kendi başına yapma veya olma; bir de kendisine yapma veya olma şeklinde açıklar. -(X)n- ekinin asıl işlevini failin kendisine tesir eden, failin üzerine dönen hareketi karşılamak olarak veren Ergin, hareket fail üzerine döndüğü için fiilin bir kendi kendine olma veya yapma ifade ettiğini belirtir.

Banguoğlu (1990:283-286) -(X)n- eki ile yapılan fiillerin kolaylıkla sabit lûgat değeri kazandığını; çünkü Türkçede kişi kendisine dönük her türlü oluş ve kılışın bu fiil görünüşüyle ifade edildiğini belirtir. Dönüşlü görünüşün temel anlatımını, kılış veya oluşun doğrudan doğruya kimse üzerine dönmesi (*Adam öğündü=Adam kendini öğdü*) olarak açıklayan Banguoğlu, bununla beraber dilimizde -(X)n- ekini almış fiillerin sadece fiili kimse üzerine çevirmekle kalmadıklarını, yine kimseyle ilgili daha birçok durumları belirttiğini söyler. Buna da *kaçınmak* “*kendi kaçmak*”, *çekinmek* “*kendini çekmek*”, *takınmak* “*kendine takmak*”, *saçınmak* “*kendinden saçmak*”, *dikinmek* “*kendi için dikmek*”, *söylenmek* “*kendi kendine söylenmek*” örneklerini verir. Bu örneklerden hareketle dönüşlü fiillerin nesne almadığını söylemenin veya dönüşlü fiilin nesnesi kimsenin kendisidir gibi genel kuralların yanlış olduğunu vurgular. Bu eylemlerin ortak özelliğinin ise kimseden yana içedönük kavramları karşılamak olduğunu bildirir. Buna göre -(X)n- ekinin işlevlerini, canlı geçişli fiillerden gerçekte kimsesini nesne edinen fiiller yapmak (*dövünmek, övünmek, soyunmak, korunmak, yıkanmak, kaşınmak, süslenmek, hazırlanmak...*); kimsenin kendine, kendi için, kendine göre bir iş yapmasını bildirmek, (*yapınmak, edinmek, giyinmek, takınmak, dikinmek, dilenmek, sürünmek, yakınmak...*); canlı geçişsiz fiillere gelerek onlara edeleme veya berkitme anlamı katmak (*gezinmek, bakınmak, kalkınmak, tapınmak, sığınmak, geçinmek, barınmak, homurdanmak...*) olarak açıklar.

Korkmaz (2009:130) ekin Türkiye Türkçesindeki bir diğer işlevini ise geçişsiz fiil kök veya gövdelerinden pekiştirme ya da tekrarlama anlamında dönüşlü fiiller türetmek olarak açıklar. *bakın-, barın-, geçin-, gerin-, gezin-, homurdan-, ısın-,*

kaçın-, kıpırdan-, koşun-, mırıldan-, tapın-, sızlan-, sığın-, sürün- örneklerini ekin bu işlevine örnek olarak verir.

Bunların yanı sıra sonu ünlü ile veya “l” sesi ile biten fiil kök veya gövdelerine gelen -(X)n- eki fiille edilgenlik işlevi katmak için de kullanılır. (*Meydanlar çiçeklerle beze-n-di. Tüm sorular bil-in-di.*)

Eraslan (2012:314) -(X)n- ekinin Eski Türkçedeki işlevini çoğu zaman olma ifade eden geçişsiz fiillerden, bazen de yapma ifade eden geçişli fiillerden dönüşlü fiiller yapmak olarak açıklar. Dönüşlü fiillerin ise hareketi kendi kendine yapma, kendisine yapma ve olma ifade ettiğini belirtir ve adın- “başkalaşmak”, ilin- “takılmak”, külün- “gülümsemek”, sebin- “sevinmek”, tavrın- “acele etmek”, alın- “alınmak”, bilin- “bilmek, nüfuz etmek”, kılın- “kılınmak, gayret etmek”, ornan- “yerleşmek”, ötün- “dua etmek, rica etmek”, tapın- “hürmet etmek”, tıltan- “meşgul olmak” örneklerini verir.

Hacıeminoğlu (1984:29) -(X)n- ekinin geçişli fiil kök veya gövdelerinden ya edilgen ya da geçişsiz dönüşlü fiiller teşkil ettiğini ve bütün devirlerde ve şivelerde aynı kullanıldığını söyler. Bu ekle yapılan geçişsiz dönüşlü fiillere alkın- “tükenmek, mahvolmak, son bulmak”, basın- “yerinmek, kendini zayıf ve hor görmek”, sakın- “düşünmek”, kubran- “toplanmak” örneklerini; bu ekle yapılan edilgen fiillere ise keçgin- “bağışlanmak, affedilmek”, kılın- “yapılmak, yaratılmak” örneklerini verir.

Gabain (2007:59) ve Tekin (2000:95) de -(X)n- ekini dönüşlü ve edilgen çatı eki olduğunu ifade eder. Gabain, bunlara ilaveten -(X)n- ekini almış fiillerde mananın bazen basitiyle (Simplex) aynı olduğunu belirtir. Vermiş olduğu bilin- “bilmek, pişman olmak, kendine gelmek” (bil- “bilmek”) ötün- “rica etmek, hürmet etmek, dua etmek, taktim etmek” (öt- “rica etmek, dua etmek, dilemek” eylemleri buna örnektir.

3.7.1. -(X)n- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

aç- “açmak, ihsan etmek” (Arat 1979:1)

açın- <aç-ın- “*ihsan etmek, ihsanda bulunmak, bağışlamak*” (Arat 1979:3)

tapuğsuz ağırlap **açındım** seni “*Hizmetin dokunmadığı halde seni taltif ettim, ihsanda bulundum.*” (KB 646)

-(X)n- eki açın- eylemine aç- kökünden farklı bir mana yüklememiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

arı- “*temizlenmek*” (Gabain 2007:261)

arın- <arı-n- “*temizlenmek, arınmak*” (Caferoğlu 1968:19)

artukrak **arıçalı** küsüşlög erserler “*haddinden fazla temizlenmek için istekli iseler*” (1994-AY 72/16)

arığu kılındı bu dünyâ ewin “*Bu dünyâ evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı.*” (KB 3522)

Derdini size aktarıp **arınmış**, sizi zehirleyip bırakmıştır. □ -H. Taner B. T. S. arın- eylemi “*temizlenmek, arınmak*” anlamı ile dönüşlölük ifade etmesine rağmen arı- kökü ile aynı manaya sahiptir. Dolayısıyla -(X)n- eki, eyleme arı- kökünün ifade ettiği mana dışında başka bir değer kazandırmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

al- “*almak*”

alın- <al-ın- “*alınmak*” (Arat 1979:17)

ajunda **alındım** özümke öñi / kavuk sökti yem tap tonum koy yüñi “*Dünyadan kendi hissemi aldım, kepekten yiyecek ile koyun yününden elbise bana yeter.*” (KB 4767)

alın- eylemi “*alınmak*” manasıyla sözlükte yer almasına rağmen örnek cümlede “*almak*” manasıyla kullanılmıştır. Örnek cümleyi dikkate aldığımızda -(X)n- eki eyleme dönüşlölük veya edilgenlik manası katmamış, bu nedenle de işlev kaybına uğramıştır.

aş “*gıda, yiyecek*” (Gabain 2007:262)

aşa- “*yemek, tüketmek, gıda almak*”(Gabain 2007:262)

aşan- <aşa-n- “*beslenmek, gıda almak, yemek*” (Hamilton 2011:137)

yarlıg bolmaz erser bu yerde yokkaru yokkaru turmaz men aş aşanmaz men ölgey men tep tedi. “Eğer kral buyruğu (izni) verilmezse buradan kalkmayacağım, **yemek yemeyeceğim** ve öleceğim dedi.” (İKP XIX-8)

Örnek cümlede *aşan-* eylemi “*yemek yemek*” anlamı ile kullanılmıştır. *aşan-* eylemi “*beslenmek*” anlamı ile dönüşlülük ifade etse de örnek cümlede “*yemek yemek*” ifadesinde dönüşlü bir anlam mevcut değildir ve eylem bu anlamıyla da *aşa-* köküyle eş değer ifadeye sahiptir. Bu nedenle *-(X)n-* eki işlev kaybına uğramıştır.

aş- “*aşmak*” (Arat 1979:31)

aşun- <aş-un- “*aşmak, geçmek*” (Arat 1979:32)

kanı kim kutuldı ölümdin kaçıp / kanı kim **aşundı** üdindin keçip “*Hani kim ölümden kaçıp kurtulmuştur; hani kim ecelini geçiktirmiş ve vaktini **aşmıştır**.*” (KB 1384)

-(X)n- eki *aşun-* eylemine *aş-* kökünden farklı bir mana katmadığı için işlev kaybına uğramıştır.

bağ “*bağ, ip*” (Clauson 1972:311)

bağla- “*bağlamak*” (Clauson 1972:314)

bağlan- <bağ+la-n- “*bağlanmak, bağlanılmak*” (Clauson 1972:315)

Dizçük karaçuk **bağlandı**. “*Diz bağı, kol bağı **bağladı**.*” (DK D261-2)

Örnekte *bağla-* eylemine eklenen *-(X)n-* eki cümleye edilgenlik veya dönüşlülük anlamı katmamış, *bağla-* eyleminin anlamında herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir. Bu nedenle ilk örnekte *-(X)n-* eki işlev kaybına uğramıştır.

bol- “*olmak*” (Arat 1979:97)

bolun- <bol-un- “*olmak*” (Arat 1979:103)

emân berdi erke selâm kılğuçı / selâmet **bolundi** ‘aleyk alğuçı “*Selam veren kimse insana aman verir, selamı alan kimse selamette **olur**.*” (KB 5058)

-(X)n- eki *bol-* kökü ile *bolun-* eylemi arasından herhangi bir mana farkı meydana getirmemiş, bu nedenle de işlev kaybına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*yaratılmak, meydana getirilmek, yapılmak, olmak*” anlamlarıyla *olun-* biçiminde kullanılmaktadır.

bulga- “*kariştırmak*” (Gabain 2007:270)

bulgan- <bulga-n- “*karişmak*” (Gabain 2007:270)

asurular kuvragı ançulayu ok yine **bulganur** “*cinler topluluğu bu şekilde işte yine karişur*” (1994-AY 563/16)

-(X)ř- eki geçişli konumdaki iş bildiren bulga- kökünden oluş ifade eden geçişsiz bulgan- eylemini meyadan getirmiştir. -(X)ř- eki eyleme oluş ifadesi yüklemiştir.

bus- “*kederlenmek*” (Clauson 1972:371)

busan-<bus-an- “*kederlenmek, üzölmek*” (Clauson 1972:374)

teşrim korkmaņ **busanmaņ** “*Haşmetlim korkmayın, üzölmeyin.*” (İKP XL-4)
-(X)n- eki ile teşekköl eden busan- eylemi ile bus- kökü arasında mana bakımından herhangi bir farklılık mevcut değildir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

ek- “*bir şey ekmek*” (Arat 1979:144)

ekin- <ek-in- “*ekinmek, kendisi için ekmek*” (Arat 1979:144)

yori edgölük kıl **ekin** edgölük / saņa edgö bolęay eçu meņölük “*Yürü iyilik yap, iyilik ek, bundan sen ebedi iyilik bulursun.*” (KB 5249)

-(X)n- eki eyleme “*kensisi için*” manasını kattığı için işlevsizdir diyemeyiz. Ancak çatı işlevi ile kullanılmadığını söyleyebiliriz.

emge- “*acı çekmek, ızdırap duymak*” (Clauson 1972:159)

emgen- <emge-n- “*ızdırap çekmek*” (Gabain 2007:263)

yavlak adası üze basıtıp öküş **emgenser** buşrulsar “*düşmanlık tehlikesi ile ezilip ızdırap çekse kederlense*” (1994-AY 401/14)

adruk adruk emgek emge emgenür. “*Ayrı ayrı her türlü sıkıntıyı çekmekte.*” (İKP II-7)

emgen- eylemi -(X)n- ekini almış olmasına rağmen mana bakımından emge- kökü ile bir farklılık göstermez. Bu nedenle -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır.

ilt- “*iletmek, sevk etmek, rehberlik etmek*” (Caferoğlu 1968:94)

iltin- <ilt-in- “*sevk edilmek, götürölmek, iletilmek*” (Caferoğlu 1968:101)

kayu tözünler oğlu tözünler kızı bo sudur erdinig tutsarlar **iltinserler** okısarlar “*bütün asiller oğlu asiller kızı bu sudur mücevherini tutsalar **iletseler** okusalar*” (1994-AY 81/20)

iltin- eylemi “*sevk edilmek, götürülmek, iletilmek*” anlamlarıyla sözlükte yer alsada eylem örnek cümlede kök manasıyla kullanılmıştır. Bu nedenle -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır. *ilt-* kökü Anadolu ağızlarında “*iletmek*” manasında kullanılmaya devam etmektedir.

ir- “*tekdir etmek*” (Gabain 2007:275)

irin- ~ **yirin-** <ir-in- “*tekdir etmek, kızmak*” (Gabain 2007:275)

neç kimke yme **iriğülük** övkelegülük ermez “*herhangi birine de **kızma** öfkelenme olmaz*”(1994-AY 228/15)

ir- kökü ile irin- eylemi aynı manaya sahip olduğundan -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır.

isi- “*ısınmak*” (Arat, 1079:201)

isin- <isi-n- “*ısınmak, sevmek, bağlanmak*” (Arat 1979:201)

isinür er at terk bağırsak bolur / bağırsak kişiler tapuğsak bolur “*Hizmetinde bulunanlar ona çabuk **ısınurlar** ve gönülden bağlı olurlar, gönülden bağlı olan candan adamlar severek hizmet ederler.*” (KB 2123)

Bunca çabamıza karşın halkımızın Batı müziğine **ısınamadığını** söyledi.□

-N. Cumalı B. T. S.

-(X)n- eki *isin-* eylemine *isi-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

iv- “*acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak, can atmak*” (Arat 1979:209)

ivin- “iv-in- “*acele etmek*” (Arat 1979:210)

kamuğ iş içinde amulluk üdür / meger tâ‘at erse **iviñü** yügür “*Her işte sükuneti tercih et, yalnız ibadette **acele et**, çabuk davran.*”(KB 1999)

-(X)n- eki “*acele etmek*” mansındaki *ivin-* eylemine *iv-* kökünden farklı bir mana yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır.

kıl- “*kılmak, yapmak, icra etmek*” (Gabain 2007:280)

kılın- <kıl-ın- “*meşgul olmak, esaslı yapmak, hazırlanmak, gayret etmek, yaratılmak, kılınmak*” (Gabain 2007:280)

edgüli ayıglı iki törlüg kılınçlarığ bilmedin etözin **kılınu** yançdım erser “*iyi kötü davranışları bilmeden vücudum ile yaptım günah işledim ise*” (1994-AY 134/6)

tiriglik yawa kılma edgü **kılın** / keçer kün içinde kerekiñ alın “*Hayatı boşa geçirme, iyilik yap, geçip gidenlerden ibret al.*” (KB 1333)

Herkes yapacağı işin iyi olmasına **kılınmalı**. Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü

-(X)n- eki “*yapmak*” anlamı ile *kılın-* eylemine *kıl-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklememiş, eyleme dönüşlülük veya edilgenlik anlamı katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır. Eylem günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte dönüşlülük bildirmektedir.

kod- “*bırakmak*” (Arat 1979:266)

kodun- <kod-un- “*bırakmak*” (Arat 1979:267)

katıglan özünke at edgü **kodun** “*Burada kendin için iyi bir ad bırakmaya gayret et.*” (KB 1446)

-(X)n- eki *kod-* kökü ile *kodun-* eylemi arasında herhangi bir mana değişikliği meydana getirmemiş, eyleme dönüşlülük ifadesi katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

***od-** “*uyanmak*” (Clauson 1972:62)

odun- <*od-un- “*uyanmak*” (Clauson 1972:62)

tül tüşep **odunmuş** “*düş rüya görüp uyanmış*” (1994-AY 16/15)

tüpi yel keçer teg tiriglik keçip / **odundum** men emdi küyer-men açıp “*Tipi geçer gibi hayat geçince ben artık uyandım ve şimdi ona içim yanıyor.*” (KB 3796)

Sevda, dedim, gönlümde bir coşkun ateş dalgalandı / Gözüm daldı, hayalimde yine binbir zevk **uyandı**. □ -E. B. Koryürek B. T. S.

-(X)n- eki eyleme “*uyanmak*” manası ile *od-* kökünden farklı bir mana yüklememiş ve işlev kaybına uğramıştır.

okı- “*okumak*” (Arat 1979:336)

okın- <okı-n- “*okunmak, okumak*” (Arat 1979:337)

munu emdi artuk bağırsaklıkın / bitip kodtum öt saw kumaru **okın** “*İşte şimdi büyük bir bağlılıkla sana vasiyetim olan öğütlerimi yazıp bıraktım, oku.*” (KB 1356)

Bütün söyleyecekleri yüzünden **okunuyor**. □ -Y. Z. Ortaç B. T. S.

-(X)n- eki eklendiği bazı eylemre “*kendisi için yapmak*” manası vererek eylemin öznenin çıkarına olan bir biçimde gerçekleştiğini bildirir. Örnek cümlede de *okı*-eylemine eklenen -(X)n- eki eylemin bildirdiği işten bizzat öznenin kendisinin istifade etmesini, okumasını ve öğütleri anlayıp uygulamasını vurgulamak amacıyla pekiştirme işleviyle eyleme eklenmiştir. -(X)n- eki çatı işlevini yitirmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise ek edilgenlik ifade etmiştir.

orna- “*yerleştirmek, yerleşmek, ikamet etmek*” (Clauson 1972:235)

ornan- <orna-n- “*yerleşmek*” (Gabain 2007:289)

nırvanta turmaz **ornanmazlar** “*nırvana’da durmaz yerleşmezler*”(1994-AY 55/13)

-(X)n- eki *ornan-* eylemine “*yerleştirmek, yerleşmek, ikamet etmek*” manalarındaki *orna-* kökünden farklı bir anlam katmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*oturtulmak, yerleştirilmek, yerleşmek*” manalarıyla kullanılmaktadır.

oyna- “*oynamak*” (Ergin 2009:239)

oynan- <oyna-n- “*oynamak*” (Ergin 2009:240)

Sarp kayalar **oynanmadı**, yir obrıldı “*Sarp kayalar oynamadı, yer oyuldu.*” (DK D30-8)

O gece orada ne **oynanacağına** bakmadan içeri daldılar. □ -O. C. Kaygılı

-(X)n- eki *oyna-* eylemli ile *oynan-* eylemi arasında anlamsal bir fark oluşturmamış, herhangi bir çatı işlevi de yüklenmemiştir. Bu nedenle -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır. Günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte ise eylem edilgenlik ifade etmiştir.

ört “*alev, ateş, yanık, nar*” (Clauson 1972:201)

örte- “*tutuşmak, yanmak*” ” (Clauson 1972:208)

örten- <ört-e-n- “*alevlenmek, yanmak, kavrulmak*” ” (Clauson 1972:209)

bir yanlış buşuşlug taluy içinte teriñ batıp köñülleri sakınçlug kadgulug oot üze **örtentiler** “*bir hata keder denizi içinde derine batıp gönülleri düşünceli kaygılı ateş ile yandı*” (1994-AY 639/22)

Örnek cümlede, “*yanmak*” manasını dikkate aldığımızda, **örten-** eylemindeki -(X)n- eki eyleme **örte-** kökünden farklı bir mana katmamış, bu nedenle işlev kaybına uğramıştır.

ser- “*sabretmek*” (Arat 1979:391)

serin- <ser-in- “*sabretmek*” (Arat 1979:391)

eşitti bu ay toldı barça sözüğ / ayur **serneyin** men tutayın özünj “*Ay Toldı bütün bu sözleri dinledi ve dedi: O halde ben sabredeyim ve bekleyeyim.*”(KB 558)

yağlarının örletmekin emgetmekin kop uğunun sererler **serinürler** “*düşmanlarının rahatsızlık acı vermesine (ve bunun gibi) bütün sebeplere tahammül ederler sabrderler*”(1994-AY 226/14)

-(X)n- eki **ser-** kökü ile **serin-** eylemi arasında herhangi bir mana farkı meydana getirmemiş ve işlev kaybına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*sabırla beklemek*” manasıyla kullanılmaktadır.

su “*su*”

susa- “*susamak*”

susan-<su+sa-n- “*susamak*” (Ergin 2009:274)

Mere herze merze söylemei kanuñja **susanma** gel and iç didi. “*Bre herze merze söyleme, kanına susama, gel and iç dedi.*” (DK D297-8)

-(X)n- eki **susan-** eylemine eklendiği halde, eyleme **susa-** eyleminin ifade ettiği anlam dışında farklı bir mana yüklememiştir. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*susamak*” manasıyla kullanılmaktadır.

tap- “*tapmak, hizmet etmek*” ” (Clauson 1972:435)

tapın-<tap-ın- “*şükretmek, tapınmak*” ” (Clauson 1972:441)

tapınalım udunalım “*Tapınalım, saygı gösterelim.*” (İKP XLIX-6)

saña **tapnur** erdi meniñ bu özüm / munukı ecel tuttı kesti sözüm “*Ben sana bütün bu varlığım ile tapınıyordum, işte ecel geldi sözümü kesti.*” (KB 1153)

Beyaz esvaplı bakireler, altın saçlı delikanlılar, kollarını çaprazlamış, diz üstü ona **tapınmaktadır**. □ -F. R. Atay B. T. S.

tapın- eylemi -(X)n- ekini almış olduğu halde *tap-* eylemi ile aynı anlamı karşılamaktadır. *tapın-* eyleminde -(X)n- eki dönüşlülük ifade etmemiş pekiştirme işlevi ile kullanılmıştır. Banguoğlu (1990:283-286) *tapın-* eyleminde -(X)n- ekinin eyleme berkitme anlamı kattığını söyler.

tıd- “*men etmek, engel olmak*” (Gabain 2007:299)

tıdın- <tıd-ın- “*alıkoymak, engellemek, kontrol altına almak*” (Clauson 1972:458)

bo Montag yañın ayıg törülertin kentü özleri **tıdınıp** adınlarig yme tıdıp “*böylece fena törelerden kendisini alıkoyp başkalarına da engel olup*” (1994-AY 222/7)

“*alıkoymak*” ve “*engel olmak*” ifadelerini eş anlamlı olarak değerlendirdiğimiz de -(X)n- ekinin *tıd-* ve *tıdın-* eylemleri arasında belirli bir mana farklı oluşturmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

tod- “*doymak*” (Arat 1979:455)

todun- <tod-un- “*doymak*” (Arat 1979:455)

boğuz bir **todunsa** iki kün barır / egin kedse bir ton iki yıl kalır “*Boğaz bir doyarsa bu iki gün devam eder, sırtta giyilen bir elbise iki yıl dayanır.*” (KB 4774)

-(X)n- eki *todun-* eylemine *tod-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır. Anadolu ağızlarında eylem *doyun-* biçimiyle “*yeteri kadar yemiş olmak, doymak*” manasıyla kullanılmaktadır.

tüke- “*tükenmek, bitmek*” (Arat 1979:477)

tük-en- <tüke-n- “*bitmek*” (Arat 1979:478)

özüm kodtı dünyâ tilek ârzûsın / tilekim **tükendi** kesidi sözüm “*Bu dünya ile ilgimi kestim, bütün dilek ve arzuları üzerimden attım, artık dileğim kalmadı, işte bu kadar.*” (KB 4732)

Sayılağ-ile Oğuz bigleri **tükense** olmaz. “*Saymakla Oğuz beyleri **tükense** olmaz.*” (DK D63-1)

Yalnız kendi tecrübelerini yazmaya kalkan romancı çabuk **tükenir**. □ -H. E. Adıvar B. T. S.

tüke- kökünün ifade ettiği “*tükenmek*” anlamı oluş bildirmektedir. Oluş eylemlerinin ifade ettikleri mana özneye dönük olduğundan eylem dönüşlü anlatıma yakındır. *tüken-* eylemi -(X)n- ekini almış olmasına rağmen *tüke-* kökü ile aynı anlama sahiptir. Bu nedenle -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır.

yaz- “*hata etmek, ihmal etmek*” (Gabain 2007:310)

yazın- <yaz-ın- “*yanılmak, hata etmek, ihanet etmek*” (Gabain 2007:310)

özi **yazıntı** “*Kendisi **hata işledi.***” (BK D17)

-(X)n- eki kelimeye dönüşlülük anlamı katmamış, *yaz-* kökü ile *yazın-* fiili arasında sözlüksel değer ifade edecek anlam farkı oluşturmamıştır. Ek, burada işlev kaybına uğramıştır.

yığ- “*toplamak, yığmak, kazanmak*” (Caferoğlu 1968:294)

yığın- <yığ-ın- “*toplamak*” (Caferoğlu 1968:293)

inçip turup kelmiş övkeg ançkaya tıdıp sergürüp ol övkelegülük tıtaglartın etözüg köñülüg **yığınmak** erür “*böylece durup gelmiş öfkeyi o zaman engelleyip tahammül edip o hurslandırıcı sebeplerden vücudü gönlü **toplamaktır***” (1994-AY 207/6)

-(X)n- eki *yığın-* eylemine *yığ-* kökünden farklı bir mana katmadığından ve “*toplamak*” manasıyla *yığın-* eylemi dönüşlülük ifade etmediğinden -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır.

yinçür- “*hürmet etmek, eğilmek, baş eğmek, saygı göstermek*” (Caferoğlu 1968:297)

yinçürn- <yinç(ü)r-ün- “*başını eğmek*” (Arat 1979:545)

yağısı yer öpsü yırak **yinçürnüp** “*Onun düşmanı uzaktan **baş eğip**, yeri öpsün.*” (KB 5805)

-(X)n- eki *yinçürin-* eylemine “*baş eğmek*” manasıyla *yinçür-* eyleminden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

yud- ~ **yut-** “*tahrip etmek, silmek*” (Caferoğlu 1968:304)

yudun ~ **yutun-** <yud-un- “*bitirilmek, silinmek, son vermek*” (Caferoğlu 1968:304)

bökünki künte amrak ögükkeyemin yme yitdürtim içgıntım erki mu men tip yaşın **yutunu** “*bugünkü günde sevimli sevgilimi de yitirdim kaybettim mi acaba deyip göz yaşını silerek*” (1994-AY 622/16)

“*silmek*” manasındaki *yutun-* eylemi -(X)n- ekini almış olmasına rağmen *yut-* kökünden farklı bir mana ifade etmemiş, bu nedenle de -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır.

yul- “*kurtarmak, bırakmak*” (Arat 1979:556)

yulun- <yul-un- “*kurtarmak*” (Arat 1979:557)

et öz ârzû sürgen havâka bulun / bulun bolma bolsa özünîni **yulun** “*Vücut arzusunun tabi olan insan nefsinin esiridir, onun esiri olma, olursan da kendini kurtarmaya bak.*” (Arat 1979:557)

-(X)n- eki “*kurtarmak*” manasındaki *yulun-* eylemine *yul-* kökünden farklı bir mana katmamış ve işlev kaybına uğramıştır.

3.7.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan -(X)n- Eki

Bu bölümde -(X)n- eki vasıtasıyla yeni bir sözlüksel değere sahip olan ancak dönüşlülük veya edilgenlik ifadesi taşımayan eylemleri ele alacağız.

-(X)n- ekinin edilgenlik işlevi ile kullanıldığı eylemlerde türetimlik işlevi görmediğini söyleyebiliriz. Ancak dönüşlülük işlevi ile kullanıldığı eylemlerde, eylemin çağrışım dünyası, gerçekleşme biçimi, kavramsal boyutu değiştiği için -(X)n- eki eyleme umumiyetle yeni bir sözlüksel değer kazandırır. Örneğin *sevin-*,

dilen-, *gerin-* eylemleri dönüşlülük ifade etse de *sev-*, *dile-*, *ger-* köklerinden farklı bir sözlüksel değere sahiptir.

Ayrıca -(X)n- eki kılış bildiren geçişli eylemlerden oluş bildiren ancak dönüşlülük ifade etmeyen geçişsiz eylemler de meydana getirir. Örneğin alk- "*mahvetmek*"- alkın- "*mahvolmak*" örneğinde olduğu gibi. Bu oluş ifadesi bazen de kendiliğinden olma anlamı katar. "*Burnum tılandı.*", "*Yoğurt sulandı.*", "*Hava kapandı.*" gibi. Kendiliğinden oluş bildiren bu eylemlerde -(X)l- ekini açıklarken ayrıntılı şekilde ifade ettiğimiz gibi dönüşlülük manası mevcut olmadığından bu eylemleri de *Yalnızca Türetimlik İşlevi ile Kullanılan Çatı Ekleri* başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük.

aç- "*açmak*" (Clauson 1972:18)

açın-<aç-ın- "*açmak, itiraf etmek, kabul etmek, (günahları) açıkça ortaya koymak*" (Clauson 1972:29)

Ol kamag burkanlar üzkinde bo kamag ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünürmen bilinür men **açınurmen** "*O bütün budalar önünde, bu bütün kötü (iki) davranışlarımı, on(lar)ı bütünüyle, hepten ortaya koyar, pişmanlığımı belirtir, **itiraf ederim.***" (1991-AY 137-23)

"*itiraf etmek*" anlamı ile açın- fiili aç- kökünden farklı bir sözlüksel değere sahip olmuştur. aç- köküne eklenen -(X)n- eki açın- fiiline dönüşlülük anlamı katmamıştır. Ek türetimlik fonksiyonu ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında "*açılmak, görünmek*" anlamlarıyla kullanılmaktadır.

aç- "*açmak, açıklamak, yorumlamak, anlaşılır duruma getirmek*" (Clauson 1972:18),

açın- <aç-ın- "*bakmak, özen göstermek, kaygılanmak, büyük ilgi göstermek, tedavi görmek, meşgul olmak, beslemek*" (Hamilton 2011:129)

tört törlüg tirin kuvragıg yme ayamış **açınmış** ögmiş külemiş kergek "*dört türlü cemaati de saymış, **ilgi göstermiş**, övmüş, sena etmiş*" (1994-AY 422/13)

ol ödün udçı er öz ebçe elitti **açıntı** "*Bunun üzerine, sığırtmaç onu kendi evine götürdü, **ihтімam gösterdi.***" (İKP LXVII-7)

Hamilton (2011:112) *açın-* eylemini *-(X)n-* ekinin dönüşlülük işlevinden hareketle “*açılmak, rahatlamak*” olarak çevirmek yerine “*özen göstermek beslemek, bakmak*” anlamlarıyla çevirmenin daha doğru olduğunu söyler ve Kaşgari’ye göre de *açın* eyleminin “*özen göstermek, beslemek, bakmak*” anlamına geldiğini belirtir. *-(X)n-* eki bu anlam dahilinde *açın-* eylemini *aç-* kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaştırmış ve eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Örnek cümlede eylemin ifade ettiği “*ihdimam göstermek, özen göstermek*” anlamlarında da dönüşlü bir ifade mevcut değildir. Bu nedenle *-(X)n-* eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ad- “*aklına başına getirmek, ayılmak*” (Clauson 1972:46)

adın- <ad-ın- “*değişmek, iyileşmek, hayrette kalmak, şaşmak*” (Clauson 1972:61)

bo savlarig eşidip ol törüde yığılmış kamag kişiler **adıntılar** muşadtılar “*bu sözleri işitip o öğretide toplanmış bütün kişiler hayrette kaldılar, şaşurdılar*” (1994-AY 16/18)

-(X)n- eki “*değişmek, iyileşmek, hayrette kalmak, şaşmak*” anlamları ile eyleme *ad-* kökünden farklı bir sözlüksel değer kazandırmıştır. *adın-* eyleminin ifade ettiği anlamlarda dönüşlülük manası mevcut değildir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

alda- “*aldatmak*” (Ergin 2009:12)

aldan- <alda-n- “*aldanmak*” (Ergin 2009:12)

Ala gözlü kızın gelinin götürdiler **aldanmadum** “*Ela gözlü kızını gelini getirdiler aldanmadım.*” (DK 280-4)

Hâline, tavrına bakan sana **aldanır**. □ -Ö. Seyfettin B. T. S.

-(X)n- eki *alda-* fiilinden oluş bildiren *aldan-* eylemini türetmiştir.

al- “*almak*” (Clauson 1972:124)

alın- <al-ın- “*alınmak, yenilmek, alt olmak*” (Clauson 1972:148)

Tekür **alındı**. “*Tekür yenildi.*” (DK D153-2)

-(X)n- eki eklendiği “*alınmak, yenilmek, alt olmak*” anlamındaki *alın-* eylemini “*almak*” anlamındaki *al-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve fiile yeni bir

sözlüksel değer kazandırmıştır. -(X)n- eki eyleme dönüşlülük veya edilgenlik manası katmamış, eyleme oluş manası kazandırmıştır. Bu nedenle -(X)n- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*zayıflamak, kuvvetten düşmek*” manalarıyla kullanılmaktadır.

alk- “*bitirmek, sona erdirmek, mahvetmek*” (Gabain 2007:260)

alkın- <alk-ın- “*azalmak, bitmek, tükenmek*” (Gabain 2007:260)

antagının için igidmiş kaganının sabın almatın yir sayu bardıg koop anta **alkıntıg** “*Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun*” (BK K7)

... ol ayıg ...kılınçları arıyur **alkınur** erki teyrim tip ayıtı ötündi. “... o kötü davranışları silinir, **yok olur** mu acaba efendim” diye saygıyla sordu.” (1991-AY 132-15)

neçe terse dünyâ tüker alkınur “*Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın tükenir, biter.*” (KB 114)

alkın- fiili Altun Yaruk'ta “*yok olmak*” kitabeler de ise “*mahvolmak*” anlamlarıyla kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'te ise “*tükenmek, bitmek*” manalarıyla yer almıştır. Her üçünde de -(X)n- eki geçişli bir fiil olan **alk-** fiilinden geçişsiz bir fiil olan ve oluş bildiren **alkın-** filini meydana getirmiştir. Aynı zamanda “*mahvolmak*” ve “*yok olmak*” anlamlarıyla **alkın-** eylemi **alk-** kökünden uzaklaştığından -(X)n- eki türetimlik işlevi de görmüştür.

as- “*asmak*” (Clauson 1972:240)

asın- <as-ın- “*tırmanmak*” (Clauson 1972:248)

asıyalı tüşürtümüz “*Tırmanmak için (askerleri atlardan) indirdik.*” (T 27)

as- fiilinden -(X)n- eki ile yapılan **asın-** “*tırmanmak*” manası ile kök anlamından uzaklaşmıştır. Bu nedenle -(X)n- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ata- “*tanınmak, çağırarak, ad vermek*” (Gabain 2007:262)

atan- <ata-n- “*şöhret kazanmak, tesmiye edilmek, tayin edilmek*” (Gabain 2007/262)

alku nomug ötgürmiş tip **atanurlar** “*bütün öğretiyi tamamıyla anlamış diyip şöhret kazanırlar*” (1994-AY 204/4)

“*şöhret kazanmak*” anlamıyla *atan-* eylemi *ata-* kökükünün ifade ettiği “*tanınmak*” manasına yakın anlamlı olsa da farklı sözlüksel değere sahiptir. -(X)n- eki eyleme oluş ifadesi kazandırıp dönüşlülük veya edilgenlik manası katmadığı için sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

az “*az*”

azlan- <az+lan- “*hased etmek, kıskanmak, çekememek, yanılmak, hata etmek*” (Caferoğlu 1968:29), “*az bulmak, azımsamak*” (Arat 1979:50)

...nom buşıda tavar buşıda **azlantım** kıvırgaklantım erser...“...*öğreti (Drahma) sadakasında, mal sadakasında, hasislik pintilik ettimse...*” (1991-AY 136-15)

ukuş azın **azlanma** aşğı üküş / bilig azın **azlanma** erke küsüş “*Akılın azını azımsama, onun faydası çoktur; bilginin azını azımsama, o insan için azizdir.*” (KB 305)

az ismi +lAn- ekini alarak “*hasislik etmek, cimrilik etmek, pintilik etmek, azımsamak*” anlamındaki *azlan-* biçimine gelmiştir. +lAn- eki -(X)n- ile kalıplaşmasına rağmen *azlan-* fiilinin bildirdiği işte özne hem işi yapan hem de yaptığı işten etkilenen konumunda olmadığı için fiilde dönüşlülük anlamı mevcut değildir. Ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

bak- “*bakmak*”

bakın- <bak-ın- “*bakınmak*” (Arat 1979:54)

yakın bolsa köñlün yırak yer yakın / yakınlık vefâsın köñülke **bakın** “*İnsan gönülden yakınlık duyarsa ona uzak yer yakın olur, yakınlık vefakarlığı için daima gönle bakın.*” (KB 3705)

□Etrafına **bakındı** fotoğrafçıları çağırmaq için.□ -A. Kulin B. T. S.

-(X)n- eki *bakın-* eylemine yeni bir sözlüksel değer katmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

bas- “*basmak, baskın yapmak, yardım etmek*” (Tekin, 1994:55)

basın- <bas-in- “yenilmek, ezilmek” (Tekin, 1994:55)

az teyin ne **basınalım** “Azız diye niye **yenilelim?**” (T 39)

yat yagıka **basınmaguluk** iş ködügüg işleyür men tip monçulayu sakınmış kergek “*yabancı düşmana yenilmemek için iş görüyorum deyip*” (1994-AY 422/3)
 -(X)n- eki kılış bildiren geçişli bas- eyleminden oluş ifade eden geçişsiz basıl- eylemini türetmiştir. Eylemin Eski Türkçede -(X)l- ile biçimlendmiş şekli de mevcuttur.

bas- “*basmak*” (Arat 1979:60)

basın- <bas-in- “*basmak, kahretmek, zayıf görmek*” (Arat 1979:61)

tapuğsuz ağırlap açındım seni / orun berdim erse **basındıñ** meni “*Hizmetin dokunmadığı halde seni taltif edip ihsanda bulundum, sana mevki verdim fakat sen bana tahakküme kalkıstın.*” (KB 646)

-(X)n- eki örnek cümlede “*hakimiyet kurma, zorbalık etme*” manasındaki *basın-* eylemini *bas-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*hakir görmek*” manasıyla kullanılmaktadır.

bış- “*olmak, pişmek*” (Clauson 1972:376)

bışur- “*pişirmek, olgunlaştırmak*” (Clauson 1972:383)

bışrun- <bış-(u)r-un- “*öğrenmek, çalışmak, alıştırma yapmak, olgunlaşmak*” (Clauson 1972:384)

...kop süzük kirtgünç köñülin okıñlar sözleñler boşgunuñlar tutuñlar sakınıñlar **bışrunuñlar**. “... *bütünüyle temiz inançlı gönülle okuyunuz, söyleyiniz, öğreniniz, tutunuz, düşününüz, çalışınız.*” (1991-AY 198-17)

Altun Yaruk'ta *bışrun-* fiili “*çalışmak, öğrenmek*” anlamları ile kullanılmıştır. Fiil bu anlamı ile “*pişirmek, olgunlaştırmak*” manalarındaki *bışur-* biçiminden anlamsal bakımdan uzaklaşır. Bu nedenle -(X)n- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

bil- “*bilmek*” (Arat 1979:78)

bilin- <bil-in- “*bilmek, anlaşılmaq, bilinir hale gelmek, bilinmek, pişman olmak, itiraf etmek*” (Clauson 1972:343)

...ol kamağ burkanlar üzkinde bo kamağ ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür'men **bilinür'men** açınur'men... “...o bütün Budalar önünde, bu bütün kötü davranışlarımı, onları bütünüyle, hepten ortaya koyar, **pişmanlığımı belirtir, itiraf eder...**” (1991-AY 137-23)

men emdi **bilindim** açıldı közüm / meni otka atmış meniğ bu özüm “*Ben artık iyice **anladım** ve gözüm açıldı, ben kendimi ateşe atmışım.*” (KB 5399)

Usumuz geleneğimiz, göreneğimiz, ağacın tomurcuklanması, yelin esmesi, insanın doğması, büyümesi, ölmesi üstüne düşüncelerimiz duygularımız **bilinmeyecek**, anılmayacak. –Y. Kemal

Altun Yaruk'ta *bilin-* fiili “açıklamak, pişmanlık bildirmek” anlamları ile kullanılmıştır. *bil-* fiilinden -(X)n- eki biçimlenmiştir. “l” sesi ile biten fiillere gelen -(X)n- eki onlara edilgenlik veya dönüşlülük anlamı kazandırır. Örnek cümlede *bilin-* fiilinin ifade ettiği “pişmanlık belirtmek, anlamak” anlamlarında dönüşlük veya edilgenlik manası mevcut değildir. -(X)n- eki *bilin-* fiiline yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise *bilin-* eylemi edilgenlik ifade etmektedir.

eyle- “eylemek, etmek, yapmak” (Ergin 2009:108)

eylen-<eyle-n- “kalkmak, hareket etmek” (Ergin 2009:109)

Eylendi, yorıyu virdi. “**Kalktı** yürüyüverdi.” (DK D50-4)

-(X)n- eki “eylemek, etmek, yapmak” anlamındaki *eyle-* eyleminden “kalkmak, hareket etmek” anlamındaki *eylen-* fiilini türetmiştir. Örnek cümle itibariyle *eylen-* fiilinde -(X)n- ekinin dönüşlülük veya edilgenlik fonksiyonunu görmek mümkün değildir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

il- “ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek” (Arat 1979:193)

ilin- <il-in- “yakalanmak, tutulmak, kapılmak, kaptırmak” (Arat 1979:196)

özün yük yinitti bu dünyâ kodup / **ilindim** men emdi ağır yük yüdüp “*Bu dünyadan vazgeçmekle sen yükünü hafıflettin, ben ise ona **tutuldum** ve ağır yük altına girdim.*”

-(X)n- eki “*tutulmak*” manasındaki *ilin-* eylemine *il-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Örnek cümlede “*tutulmak*” eylemi edilgenlik ifade etmemiş, oluş bildirmiştir.

***ina-** “*güvenmek*” (Clauson 1972:188)

inan- ~ **man-** <ina-n- “*inanmak*” (Gabain 2007:273)

isig özümüzün berü **inanur** “*sıcak canımızdan öte inanuruz*” (1994-AY 159/5)

Bizim şairlerimiz sanatın sanat için olduğuna **inanırlar**, başka bir ereği olabileceği akıllarına gelmez. □ -N. Ataç B. T. S.

-(X)n- eki **ina-* kökü ile *inan-* eylemi arasında sözlüksel bir değer farkı oluşturmuştur. “*inanmak*” eyleminde dönüşlülük ifadesi bulunmadığı için eylem sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ir- “*irkilmek, yalnızlık duymak, ayrılmak, usanmak, bıkmak*” (Arat 1979:199)

irin- <ir-in- “*üşenmek*” (Arat 1979:200)

sakinuk arığ dîn idisi kişi / **irinmez** kılur barça yalñuk işi “*Takva sahibi temiz ve dindar insan üşenmez, daima başkalarına hizmet eder.*” (KB 2462)

-(X)n- eki *irin-* eyleminde dönüşlülük ifade etmemiş sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kak- “*vurmak, kakmak*”

kakın- <kak-in- “*pişman olmak*” (Ölmez 1991:96)

munçulayu sözleyü ökünü **kakını** bilinü ukunu kşanti çamkuy kılsarlar “...böylece söyleyip, **pişmanlık bildirip**, (suçları) açıklayıp, bağışlanma (Kşanti) dileseler...” (1991-AY 140-11)

-(X)n- eki “*vurmak, çarpmak*” anlamındaki *kak-* fiilinden “*pişman olmak*” manasındaki *kakın-* fiilini türetmiştir. *kakın-* fiili *kak-* fiilinden ayrı bir sözlüksel değere sahiptir. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kan “*han, kağan*”

kanlan- <kan+lAn- “*han sahibi olmak*” (Tekin 2000:246)

türk bodun kanın bulmayin tabgaçada adrılıtı **kanlantı** “*Türk halkı (kendi) hanını bulmayınca Çinden ayrıldı, han sahibi oldu.*” (T 2)

İsimden fiil yapan +lA- ve fiilden fiil yapan -(X)n- eki ile kalıplaşarak teşekkül eden +lAn- eki eklendiği sözcüklere sahiplik anlamı kazandırır. Bu sahiplik manasında çoğu zaman dönüşlülük anlamı sezilir. Ancak *kanlan-* fiilinde ek fiile dönüşlülük anlamı katmamış sadece *kan* ismine yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

katag~katıg “*sert, katı, gayret*” ” (Clauson 1972:597)

katagla~katıgla- “*sert davranmak, sertliğe baş vurmak, yormak, germek, zorlamak*” ” (Clauson 1972:600)

kataglan~katıglan- < katag~katıg+lA-n- “*gayret etmek, çabalamak, zahmet etmek, uğraşmak*” (Clauson 1972:600)

amtı siz **kataglanıg** birle barıg yerçi boluğ tep yarlıggadı “*Şimdi siz gayret edin, onunla gidin, onun rehberi olun dedi.*” (İKP XXVII-5)

-(X)n- eki “*sert davranmak, sertliğe baş vurmak, yormak, germek, zorlamak*” anlamındaki katıgla- eylemine “*gayret etmek, çabalamak, zahmet etmek, uğraşmak*” anlamlarıyla yeni bir sözlüksel değer yüklemiş, dönüşlülük veya edilgenlik işlevlerini yitirmiştir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kıv “*hasislik, cimrilik*” ” (Clauson 1972:579)

kıvırgak “*hasis, cimri*” ” (Clauson 1972:587)

kıvırgaklan- <kıv-*ır-gak+lAn- “*cimrilik etmek, pıntilik etmek*” ” (Clauson 1972:587)

...nom buşıda tavar buşıda azlantım **kıvırgaklantım** erser...“...*öğreti (Dharma) sadakasında, mal sadakasında, hasislik, pıntilik ettimse...*” (1991-AY 136-16)

+lAn- ekiyle biçimlenen *kıvırgaklan-* fiili +lAn- ekinin bünyesinde bulunan -(X)n- ekine rağmen dönüşlülük anlamı taşımamaktadır. Ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kol- “*rica etmek*” (Gabain 2007:282)

kolun- <kol-un- “*yalvarmak, ant içmek*” (Gabain 2007:282)

bo iki törlüg kolunmakıg turkaru üzüksüz köni oñaru kut **kolunurlar** “*bu iki türlü yalvarmayı devam ettirip durmadan doğru düzgün daha iyi olmak (için) ant içerler*” (1994-AY 213/2)

-(X)n- eki *kolun-* eylemine dönüşlülük veya edilgenlik anlamı katmamış, “*yalvarmak, ant içmek*” anlamındaki *kolun-* eylemini “*rica etmek*” manasındaki *kol-* kökünden mana bakımından uzaklaştırarak sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

***ko-** “*koymak*” (Clauson 1972:578)

kon- <*ko-n- “*konmak, yerleşmek*” (Clauson 1972:632)

kuş kuzgun konsa ışığ-ag tartgı men sögüt tepregey kuşlar **konmagı** yemişinez artamagay tep tedi. “*Kargalar ya da (başka) kuşlar kondukları zaman, ben ipi çekeceğim; ağaçlar sallanacak, kuşlar konmayacak, yemişiniz de berbat olmayacak dedi.*” (İKP LXXX-7)

Bir bülbül gelip **konmuştu** havuzun kıyısına. □ -Ç. Altan B. T. S.

-(X)n- eki eklendiği *kon-* eylemine dönüşlülük ifadesi katmamış, eyleme *ko- kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kör- “*görmek*” (Gabain 2007:283)

körün- <kör-in- “*görünmek, kabul etmek*” (Clasuson, 1972:746)

irig sarsıg savlarıg sözleyü öz münümin idi yme **körünmedim** “*ters kaba sözleri söyleyerek kendi suçumu da kabul etmedim*” (1994-AY 101/13)

asığ **körnür** erse isizlik bu kün / yarın yas kılur anda ukğıl ögün “*Kötülük bugün faydalı görünse bile yarın orada bunun zararını görürsün, bunu düşünüp idrak et.*” (KB 916)

Bu kıyafet dünyaya yeni bir insan tipi çıkardı ve Türkler bu kıyafet içinde ilk defa olarak vahşi Asya ile haşin Avrupa'nın arasında gayet hususi yeni bir millet gibi **göründü.** – Y. K. Karaosmanoğlu

-(X)n- eki, *körün-* eylemini örnek cümledeki “*kabul etmek*” manası ile ele aldığımızda eyleme dönüşlülük anlamı katmamış, eylemi *kör-* kökünden anlam bakımından uzaklaştırmış ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. İkinci

cümlede ise -(X)n- ekinin dönüşlülük işlevi “görünmek” manasındaki *körün-* eyleminde hissedilemez olmuştur. Bu nedenle ek, eyleme sadece yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında görünmek biçimiyle kullanılmaya devam etmektedir.

kör- ~ ***köz-** “görmek” ”

közün- <*köz-ün- “görünmek, gözükmek” ” (Clauson 1972:762)

...sidersan atl(ı)g uz **közünür** t(e)ñri yirinte akanisun atl(ı)g öñ alkınçusı t(e)ñri yirinte tugayın tip küseserler... “...Sudarsana adlı iyi **görünür** tanrı yerinde (Devaloka), Akanisht adlı renk bitimi tanrı yerinde (Devaloka) doğayım diye dileseler...” (1991-AY 143/19)

oglum muntuda inaru öñtün yınak altun tag bar **közünür mü** “Oğlum ilerde doğu yönüne doğru bir altın dağ var. **Görünüyor mu?**” (İKP XXXVII-6)

Muhtemel “görmek” manasındaki *köz- köküne -(X)n- ekinin eklenmesiyle teşekkül eden “görünmek, gözükmek” anlamındaki *közün-* eylemi, örnek yan cümlecikte geçişli konumda bulunan ve kılış ifade eden *köz- eyleminden -(X)n- eki vasıtasıyla oluş ifade etmiştir. Eylem “görünmek, gözükmek” manasıyla da yeni bir sözlüksel değere kavuşmuştur.

köy- “yanmak, kavrulmak” (Gabain 2007:283)

köyür-~ **köyir-** <köy-ür- “yakmak, yakmış olmak” (Caferoğlu 1968:119)

ev içinte kirip tütsüg **köyürüp** hua saçıp “ev içinde girip tütsü **yakıp** çiçek saçıp” (1994-AY 361/20)

-(X)r- eki *köyür-* eylemine *köy-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir. “yakmak” ifadesinde ettirgenlik ifadesi mevcut olmadığından eylem sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ög “akıl” (Gabain 2007:289)

öglen- <ög+le-n- “kendine gelmek, ayılmak” ” (Clauson 1972:107)

ür keç *timin **öglenti** “Çok uzun süre sonra, o zaman, **kendine geldi.**” (İKP LXII-1)

ög ismine eklenen -lAn- eki eyleme kendi kendine olma ifadesi kazandırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

öğret- “*öğretmek*” ” (Clauson 1972:114)

öğretin- <öğret-in- “*alıştırmak, sevinmek, öğrenmek*” ” (Clauson 1972:116)

...yig öğretide üzüksüz tutçı ürüg uzatı **öğretinmiş** kergek“... *iyi dersi kesintisiz, sürekli, uzun süre öğrenmiş (olsalar) gerek.*” (1991-AY 157-6)

öğret- eylemi “*alıştırmak, sevinmek, öğrenmek*” anlamları ile “*öğretmek*” anlamındaki *öğret-* eyleminden uzaklaşır. Örnek cümlede -(X)n- eki, geçişli konumda bulunan *öğret-* kökünü yine geçişli durumdan bulunan *öğretin-* biçimine getirmiştir. *öğretin-* fiilinin ifade ettiği “*öğrenme*” eylemini gerçekleştiren özne aynı zamanda cümlenin nesnesi durumunda bulunmadığından -(X)n- eki eyleme dönüşlülük anlamı katmamış, burada türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ök- “*düşünmek*” (Gabain 2007:190)

ökün- <ök-ün- “*pişman olmak*” (Gabain 2007:190)

...agir ayig kılınçlarımın anı barça kalısız **ökünür** men... “...*kötü davranışlarımı, onları bütünüyle, hepten ortaya koyar, pişmanlığımı belirtirim...*” (1991-AY 137-23)

küser-men yegitlikke **öknür** özüm/ ökünçüm asığ yok keser-men sözüm “*Sonra gençliğin hasretini çeker ve pişman olursun ama son pişmanlık fayda vermez, sözüm bu kadar.*” (KB 363)

“*düşünmek*” anlamındaki *ök-* kökü ile “*pişman olmak*” anlamındaki *ökün-* fiili anlam yönüyle farklı sözlüksel değerlere sahiptir ve “*pişman olmak*” anlamı ile *ökün-* fiilinde -(X)n- ekinin dönüşlülük işlevi görülmez. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

öt- “*dilemek, dua etmek*” ” (Clauson 1972:39)

ötün- <öt-ün- “*dilemek, yalvarmak, sunmak, dua etmek, saymak, arz etmek*” ” (Clauson,1972:62)

tegin kañı kanka inçe tep ötünti “*Prens, han babasına ağlayarak şöyle arz etti.*” (İKP IV-7)

ötüg **ötnür** erken köni tut elig “*Bir şey arz ederken ellerini aşağıya doğru sarkıt.*” (KB 4058)

Hamilton (2011:158) *ötün-* eyleminin “*düşündürmek*” anlamındaki **öt-* eyleminden ya da “*bir isteği sunma aşamasına ulaşmak*” anlamındaki *öt-* kökünden -(X)n- dönüşlülük eki ile türetilmiş olabileceğini söyler. Örnek cümlede “*arz etmek*” anlamıyla *ötün-* eylemi “*dilemek, dua etmek*” anlamındaki *öt-* köküne mana bakımından daha yakındır ve *öt-* kökü ile *ötün-* eylemi arasında sözlüksel değer açısından az da olsa fark mevcuttur. Bu nedenle *ötün-* eylemi -(X)n- ekini almış olmasına rağmen dönüşlülük ifade etmemiş, -(X)n- eki fiilde türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*dilemek, yalvarmak*” manalarıyla kullanılmaktadır.

***sa-** “*saymak, hesaba katmak*” (Clauson 1972:781)

sak “*dikkatli*” (Gabain 2007:292)

sakı- “*beslemek, ciddi olmak*” (Gabain 2007:292)

sakın- <sa-k+ı-n- “*düşünmek*” (Gabain 2007:292)

türük begler bodun ança **sakınıy** “*Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün.*” (BK D33)

yene şakımunu tenri burkanıg turkaru unutmaksızın öyeyin **sakınayın** “*yine şakımunu tanrı budayı daima unutmaksızın düşünelim*”(1994-AY 116/4)

bu künke **sakındım** özüm yüklerin / yinitmek tiledim yazukum barın “*Bu günümü düşünerek üzerimdeki bütün yükleri ve günahlarımı hafifletmek istedim.*” (KB 6080)

-(X)n- eki *sakın-* eylemine *sakı-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

sak “*dikkat, dikkatli*” (Clauson 1972:803)

sakla- “*korumak, saklamak*” (Clauson 1972:810)

saklan- <sak+la-n- “*dikkat etmek, saklanmak, korunmak*” (Clauson 1972:810)

talım balık odug erken **saklanmadın** tuşar alkını kemi birle şinjürür “*Canavar balık uyanık iken insan dikkat etmeyip onunla karşılaşırsa o (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte yutar.*” (İKP XVII-2)

Fakat, merdivenlerden çıkarken sofadan ninesinin sesini işiterek, küçük bir çocuk gibi korktu, saat kaçta geldiğini görmesin diye bir köşeye sindi, **saklandı**. –Y. K. Karaosmanoğlu

Örnek cümlede “*dikkat etmek*” anlamı ile günümüz Türkiye Türkçesine çevrilen *saklan-* eylemi bu manası ile dönüşlülük ifade etmemektedir. –(X)n- eki *saklan-* eylemini *sakla-* eyleminden mana bakımından uzaklaştırdığından sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte ise ek dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında “*korunmak, muhafaza olunmak, riayet edilmek, gözetilmek*” manalarıyla da kullanılmaktadır.

sal- “*salmak*” (Gabain 2007:292)

salın- <sal-ın- “*sallanmak, dikmek*” (Caferoğlu 1968:195)

iki ıduk kollarınız ol ançulayu tokılığ **salınurlar** “*iki mukaddes kolunuz öylece nizami şekilde sallanır*” (1994-AY 349/4)

Vücudu o kadar narindi ki hafif rüzgârlarla sallanan salkım söğütler gibi oradan oraya **salınıyor**. □ -S. F. Abasıyanık B. T. S.

salın- eylemi “*sallanmak, dikmek*” manası ile *sal-* kökünden farklı bir sözlüksel değere sahip olduğundan –(X)n- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Örnek cümlede “*sallanmak*” manasında dönüşlü bir anlatım sezildiğinden –(X)n- eki *salın-* eyleminde dönüşlülük işlevini kaybetmemiştir.

sez- “*sezmek, hissetmek, ileriye görmek*” (Clauson 1972:860)

sezin- <sez-in- “*kuşkulanmak, şüphelenmek*” (Clauson 1972:864)

ol ödün kan kanı kan ayığ kılınçlıg ak oğlın inçe tep **sezinti** “*O zaman babası han kötü eylemli kötü oğlundan şöyle kuşkulandı.*” (İKP LXII-6)

Sezince boyundan büyük nazını / Prenses sanmışım çoban kızını Cemal Safi –(X)n- eki *sezin-* eylemine “*sezmek, hissetmek, ileriye görmek*” anlamındaki *sez-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir. *sezin-* eyleminin ifade ettiği “*kuşkulanmak, şüphelenmek*” anlamlarında dönüşlülük ifadesi bulunmadığından ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tavra- “*acele etmek*” (Gabain 2007:297)

tavran- <tavra-n- “*acele etmek, davranmak*” (Gabain 2007:298)

yintem altı paramitlar içinte katıglansunlar **tavransunlar** “*tamamıyla altı fazilet içinde uğraşınlar **davransınlar***”(1994-AY 122/8)

Onun çabuk **davranması** beni küçülttü. -Sabahattin Ali

-(X)n- eki tavra- eylemini tavra kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında *davranmak* biçimiyle “*acele etmek, çabuk olmak*” manalarıyla da kullanılmaktadır.

taya- “*dayamak*” (Clauson 1972:567)

tayan- <taya-n- “*dayanmak, esas teşkil etmek*” (Gabain 2007:298)

eñ ilki alku edgü nomlarıg öñi saçılırturmaguka **tayanıp** ikinti iki türlü tüplerke yapşınmadın uzatı kutrulmakıg küsemekke **tayanıp** “*en ilk bütün iyi öğretileri artık saçtırmamaya **dayanıp** ikincisi iki türlü esaslara yapışmadan uzun süre kurtulmayı istemeye **dayanıp***”(1994-AY 238/17)

Varlığımız onun üzerine **dayanmaktadır**. – Yakup Kadri Karaosmanoğlu

-(X)n- eki “*dayanmak, esas teşkil etmek*” manasındaki *tayan-* eylemine dönüşlülük veya edilgenlik ifadesi katmamıştır. Ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır. Eylem Anadolu ağızlarında *tayanmak* biçimiyle yaşamaya devam etmektedir.

teg- “*erişmek, yetişmek, hücum etmek, değmek*” (Clauson 1972:476)

tegin- <teg-in- “*varmak, ulaşmak, yerine getirmek, saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak*” (Clauson 1972:484)

töpün yükünü **teginürmen** “... *başımlla saygıyla eğilirim.*” (1991-AY 133-1)

-(X)n- eki “*erişmek, yetişmek, hücum etmek, değmek*” anlamındaki *teg-* fiilinden örnek cümlede “*saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak, saygıyla eğilmek*” anlamındaki *tegin-* fiiline yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Bu nedenle ek türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tegiz- “*dönmek*” (Clauson 1972:488)

tegin- <teg(i)z-in- “*dönmek, çevresini dolaşmak, yuvarlanmak*” (Clauson 1972:488)

...altın arkuru turkuru agtarulu tonhtarulu evrülü tevrilü tuga **teginü** ilki etözlerte ortunkı kinti etözlerte ... “...*aşağı, enine boyuna, aktarıla dönderile, evrile*

çerile, döne dolaşa, ilk bedenlerde, ortadaki (ve) sondaki bedenlerde...” (1991-AY 133-22)

-(X)n- eki “*dönmek*” anlamındaki *tegiz-* fiiline eklenerek “*dönmek, çevresini dolaşmak, yuvarlanmak*” anlamındaki *tegzin-* eylemini meydana getirmiştir. Eylemin “*yuvarlanmak*” anlamı hariç “*dönmek, çevresini dolaşmak*” manalarında dönüşlülük ifadesi mevcut değildir. *tegzin-* eylemi “*dolaşmak*” anlamı ile *tegiz-* fiilinin ifade ettiği “*dönmek*” anlamından farklı bir sözlüksel değere sahiptir. Bu nedenle -(X)r- eki örnek cümlede türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tıd- “*geri koymak, mani olmak*” (Arat 1979:440)

tıdın- <tıd-ın- “*kaçınmak, sakınmak, hakim olmak*” (Arat 1979:441)

tapuğka erig bol yazukta tıdın /saña teggü ermez tapuğda adın “*İbadette gayretli ol, günahtan sakın; sana ahirette ancak ibadetin faydası dokunur.*” (KB 1380)

-(X)n- eki *tıdın-* eylemine “*kaçınmak, sakınmak, hakim olmak*” manaları ile yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir. Bu nedenle -(X)n- eki türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tile- “*dilemek, istemek, beklemek, aramak*” (Arat 1979:447)

tilen- <tile-n- “*dilemek*” (Arat 1979:450)

osal bolma saklan kamuğ işte sen / bu saklık bile iki ajun **tilen** “*Gafil olma, her işe ihtiyatlı ol, her iki dünyayı bir tedbir ile dile.*” (KB 443)

Karşılığı beklenen sevgiye sevgi denmez / Sevdalılar yalvarır fakat bir şey **dilenmez** □ -F. N. Çamlıbel B. T. S.

-(X)n- eki *tilen-* eyleminde pekiştirme amaçlı kullanılmış, fiile dönüşlülük veya edilgenlik ifadesi katmamıştır. Bu nedenle ek çatı işlevini kaybetmiştir.

tire- “*desteklemek, diremek*” (Caferoğlu 1968:240)

tiren- <tire-n- “*dayanmak, direnmek, çekinmek*” (Arat 1979:451)

neçe tuttum erse anı men katığ / ol ança **tirendi** ilette tatığ “*Ben ona ne kadar şiddetle ısrar ettimse o da o kadar direndi ve tadını kaçırdı.*” (KB 3885)

Sadri'yi kolundan çekmek istedi, o gene **direndi**. Orhan Kemal

Örnek cümlede -(X)n- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır. Eylem cümledeki manasıyla dönüşlülük veya edilgenlik ifade etmemektedir. Eylem Anadolu ağzılarında *tirenmek* biçimiyle yaşamaya devam etmektedir.

tola- “*dolamak, sarmak*” (Clauson 1972:492)

tolan-<tola-n- “*dolanmak, dolaşmak, karışmak, ilişmek, sarılmak, sarmaş dolaş olmak*” (Ergin 2009:291)

Tolandı, Tırabuzana geldi. “**Dolandı**, Trabzon’a geldi.” (DK D172-10)

Bir candarma, bahçenin arkasına **dolandı**. –Sabahattin Ali

-(X)n- eki “*dolamak, sarmak*” anlamındaki *tola-* eyleminden “*dolanmak, dolaşmak, karışmak, ilişmek, sarılmak, sarmaş dolaş olmak*” anlamındaki *tolan-* eylemini meydana getirmiştir. *tolan-* eylemi, örnek cümlede de görüldüğü üzere anlam kaymasına uğramış; böylece yeni bir sözlüksel değer kazanmış ve dönüşlülük ifadesinden uzaklaşmıştır. -(X)n- eki *tolan-* eylemine kattığı “*dolanmak (gezip dolaşmak)*” anlamı ile sadece türetimlik işlevi görmüştür. Eylem Anadolu ağzılarında *tolanmak* biçimiyle yaşamaya devam etmektedir.

tut- “*tutmak*”

tutun- <tut-un- “*tutuşmak, yanmak*” (Ölmez 1991:)

...başta tamtulmuş tonta **tutunmuş** köyer otug öçürgeli tavrancurça...
“...baştan aşağı **tutuşmuş** yanmakta olan ateşi söndürmek için davranırcasına...”
(1991-AY 141-8)

-(X)n eki “*tutmak*” anlamındaki geçişli *tut-* eyleminden “*tutuşmak, yanmak*” anlamındaki geçişsiz *tutun-* eylemini meydana getirmiştir. *tut-* ve *tutun-* eylemleri farklı sözlüksel değerlere sahip olduğundan -(X)n- eki türetimlik fonksiyonu ile kullanılmıştır.

tuy- “*duymak*” (Clauson 1972:567)

tuyun- <tuy-un- “*anlamak, duymak, kavramak, sezmek*” (Clauson 1972:569)

...kirtgünç köñül öritip nom tözin **tuyunu** igid yañluk sakınçlarığ öçürü...
“...inançlı karar verip, öğretisi esasını **kavrayıp**, yalan yanlış düşünceleri yok edip...”
(1991-AY 146-14)

-(X)n eki “*duymak*” anlamındaki geçişli *tuy-* eyleminden “*anlamak, duymak, kavramak, sezmek*” anlamındaki *tuyun-* eylemini meydana getirmiştir. “*duymak*” anlamı ile *tuyun-* eylemi *tuy-* kökü ile eş değer anlama sahip olduğundan -(X)n- eki burada işlev kaybına uğramıştır. “*anlamak, kavramak, sezmek*” anlamları ile de *tuy-* ve *tuyun-* eylemleri farklı sözlüksel değerlere sahip olduğundan -(X)n- eki türetimlik işlevi görmüştür.

ud- “*uymak, ardında olmak*” (Clauson 1972:32)

udun- <ud-un- “*hayran olmak, yüceltmek*” (Clauson 1972:62)

tapınalım **udunalım** “*Tapınalım, saygı gösterelim.*” (İKP XLIX-6)

Hamilton (2011:160) *udun-* eyleminin *ud-* kökünden türediğini ifade eder. -(X)n- eki “*uymak, ardında olmak*” anlamındaki *ud-* eylemine *udun-* biçimiyle “*hayran olmak, yüceltmek*” anlamını katmış ve eyleme *ud-* kökünden farkı bir sözlüksel değer yüklemiştir. *udun-* eylemi -(X)n- ekini almış olmasına rağmen dönüşlülük ifade etmemektedir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ula- “*bağlamak, eklemek, toplamak*” (Arat 1979:492)

ulan- <ula-n- “*bağlanmak, ulaşmak*” (Arat 1979:492)

tünek ol bu dünyâ içi ok yılan / munı kod yaruk çın ajunka **ulan** “*Bu dünya içi engerek yılanı dolu bir zindandır, onu bırak aydın ve hakiki dünyaya ulaşmaya çalış.*” (KB 5421)

Birbirine **ulanan** koridorlar boyunca yürüyorum. □ -İ. Aral B. T. S.

-(X)n- eki “*ulaşmak*” manasıyla *ulan-* eylemine yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

uza- “*uzamak*” (Gabain 2007:305)

uzan- <uza-n- “*mahir olmak, usta olmak*” (Gabain 2007:305)

bo iki türlüğ al altaglar içinte ürüg uzatı ertinü ked **uzanurlar** “*bu iki türlü hile aldatmalar doğrultusunda sürekli son derece pek ustalaşurlar*” (1994-AY 212/6)
-(X)l- eki “*ustalaşmak, mahir olmak*” manasındaki *uzan-* eylemini *uza-* kökünden mana bakımından uzaklaştırarak sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

yad- “yaymak” (Gabain 2007:307)

yadın- <yad-ın- “açılmak, itiraf etmek” (Caferoğlu 1968:279)

bo kamag ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür men bilinür men **yadınur** men “*bu bütün fena davranışlarımı onları bütünüyle hepten ortaya koyar pişmanlığımı bildirir açıklar **itiraf ederim***” (1994-AY 138/1)

-(X)n- eki “açılmak, itiraf etmek” manasındaki yadın- eylemini yad- kökünden uzaklaştırmış ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

yara- “yaramak, uygun gelmek” (Arat 1979:523)

yarın- <yara-n- “yaranmak” (Arat 1979:525)

yarağsız **yaransa** kör elke tegir “*Liyakatsiz kimse ne kadar **yarınmaya** çalışsa da kapı eşliğini boylar.*” (KB 614)

Kocası için saçını süpürge etti yine de **yarınamadı**. □ -İ. H. Baltacıoğlu B. T. S.

-(X)n- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

yarı- “ışınmak, parlamak” (Arat 1979:527)

yarın- <yarı-n- “aydınlanmak, parlamak” (Arat 1979:528)

negü ter eşitgil ay bilgi ögüz /bilig birle köñli **yarınmış** kögüz “*Bilgisi deniz gibi derin, bilgi ile gönü ve göğsü **aydınlanmış** olan insan ne der dinle.*” (KB 2243)

-(X)n- eki eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

yer- “tiksinmek, surat asmak, yermek, kınamak” (Hamilton 2011:234)

yerin- <yer-in- “üzülmek, kederlenmek, hoşnutsuzluk duymak” (Hamilton 2011:234)

tegin uktı köñli **yerinti** “*Prens anladı, **yüreği burkuldu**.*” (İKP LXVIII-5)

Gahi fakir oldum hayli süründüm / Gahi mecnun oldum aba büründüm /

Nerde güzel gördü isem **yerindim** / Ucu çıkmaz bir küçücük yol tuttum Aşık Veysel Şatıroğlu

-(X)n- eki “üzülmek, kederlenmek, hoşnutsuzluk duymak” anlamındaki yerin- eylemine “tiksinmek, surat asmak, yermek, kınamak” anlamındaki yer- eyleminden farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

yıg- “*mani olmak, engel olmak, alıkoymak*” (Arat 1979:538)

yıgın- <yıg-ın- “*kendi kendini engellemek*” (Arat 1979:538)

buşu bolma işte sen öwke **yıgın** “*İşinde hiddetli olma, kendine hakim ol.*”
(KB 1414)

-(X)n- eki “*kendi kendini engellemek, kendine hakim olmak*” manalarıyla eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiş ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.7.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan -(X)n- Eki

aşu- “*örtmek*” (Arat 1979:32)

aşun- <aş-un- “*örtünmek*” (Arat 1979:32)

yitürdüm yegitlik yetildi yaşım / yıpar kitti kâfûr **eşündi** başım “*Gençliği kaybettim, yaşım ilerledi; misk yerine başım kafur örtündü.*” (KB 4848)

bağ “*bağ, ip*”

bağla- “*bağlamak*”

bağlan- <bağ+la-n- “*bağlanmak, bağlanılmak*” (Ergin 2009:35)

Berü gelgil a big baba / Nirede bildün benüm tutsak olduğum / Ağ ellerüm arduma **bağlandığın**. “*Beri gel a bey baba / Nereden bildin benim esir olduğumu / Ak ellerimin ardına bağlandığın*” (DK D142-13)

Ceviz ağacının bir dalına **bağlanmış** salıncak, hafif hafif kıpırdanıyordu. □

-O. Pamuk B. T. S.

-(X)n- eki **bağla-** eylemine eklenerek cümlede işi yapan asıl ögeyi cümle dışına taşıyarak belirsiz kılmış ve edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

beze- “*bezemek*” (Arat 1979:76)

bezen- <beze-n- “*bezenmek, süslenmek*” (Arat 1979:76)

Kalın Oguzuñ gelini kızı **bezenen** çağda... “*Kudretli Oğuzun gelinin kızının bezendiği çağda...*” (DK D21-8)

bezenür kişiye özin körkitür “*Süslenir, insana kendini gösterir.*” (KB 6128)

Yüzlerce sene vakıflarla **bezenecek** olan İstanbul'da fetihten sonra, millî mimar, yeni bir merhaleye girmişti. □ -Y. K. Beyatlı B. T. S.

Birinci cümlede “*Kudretli Oğuzun gelinin kızı*” ifadesi, *beze-* eyleminden -(X)n- eki vasıtasıyla teşekkül eden *bezen-* eyleminin öznesi konumundadır. -(X)n- eki *beze-* eyleminin ifade ettiği anlamı özneye çevirmiş, özneyi kendi kendisinin üzerinde kılıcı konuma getirmiştir. -(X)n- eki bu nedenle dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır. Ancak bilindiği üzere ünlü ile biten eylemlerin edilgenlik anlamı da -(X)n- eki ile sağlanmaktadır. Cümleyi bu açıdan değerlendirdiğimizde *bezen-* eylemine edilgenlik ifadesi yüklemek de mümkündür. Ancak “*Kudretli Oğuzun gelinin kızı*” ifadesini, *bezen-* eylemini kendi kendine gerçekleştirmeye muktedir varsaydığımızda -(X)n- ekinin dönüşlülük işleviyle kullanıldığını ifade edebiliriz. -(X)n- eki günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekte ise edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

biti- “*yazmak*” (Arat 1979:93)

bitin- <biti-n- “*yazılmak*” (Arat 1979:95)

kamuğ edgü sözler bitigde bolur / **bitinmiş** üçün söz unıtımaz kalur “*Her türlü iyi söz kitaplarda bulunur; yazılmış olan söz unutulmaz, kalır.*” (KB 2697)

boguz- “*boğaz*”

boguzla- “*boğazlamak*”

boguzlan- “*boğazlanmak, öldürülmek*” (Tekin 2000:241)

yerçi yer yanılıp **boguzlantı** “*Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.*” (T 26)

Aynı boğazlanmış hayvan vaziyetiyle tahtaların üstüne uzandı. □ -R. N. Güntekin B. T. S.

İsimden fiil yapma eki +IA- ve fiilden fiil yapma eki -(X)n- ile kalıplaşarak oluşan +IAn- eki fiilin bildirdiği işi yapan özneyi belirsiz kıldığı için fiile edilgenlik anlamı katmıştır.

***boşgu-** “*eğitim almak*” (Clauson 1972:379)

boşgun- <boşgu-n- “*öğrenmek*” (Clauson 1972:379)

bo nom erdinig **boşgunular** “*bu öğreti mücevherini öğrendiler*”(1994-AY 17/15)

boşgun- eylemi “*eğitim almak*” manasındaki *boşgu- kökünden mana bakımından uzaklaşmıştır. Ancak fiil “*öğrenmek*” manasıyla içe dönük bir eylemi karşılamaktadır. Bu eylemlerde özne hem işi yapan hem de yaptığı işten etkilenen konumundadır. Bu nedenle de eylem dönüşlülük ifade etmektedir.

bul- “*bulmak*”

bulun-~ bulun- <bul-un- “*bulunmak, iştirak etmek*” (Ergin 2009:61)

yorıĝlı körür-men yaraĝlısı yok / yaraĝlı **bulunsa** yorıĝlısı yok “*Etrafımda dolaşanları görüyorum fakat işe yarayanı yok; işe yarayanı da bulunursa benim etrafımda dolaşmaz.*” (KB 1621)

İvün yağmalatduĝun dem Taş Oguz bile **bulunmadı**, sebep oldur didi. “*Evini yağmalattığın zaman Dış Oğuz beraber bulunmadı (onlara iştirak etmedi), sebep odur dedi.*” (DK D292-7)

Söylesem derdine çare **bulunmaz**. –Ahmet Gül

Bulunduĝu meclislerde hep ön planda olmak hevesindeydi.

-(X)n- eki “*bulunmak*” manasıyla edilgenlik “*iştirak etmek manasındaki bulunmak*” anlamıyla ise dönüşlülük ifade etmiştir.

büri- ~bürü- “*bürümek*”

bürin- ~ bürün- <bürü-n- “*bürünmek*” (Arat 1979:120)

yana öz ewiñe okımaz kişi / başı **bürnü** yer ewde yalnız aş “*Fakat kendisi evine başkalarını çağırılmaz, yemeğini evine kapanıp yalnız başına yer.*” (KB 4665)

...kırk cübbe **bürinüp** otuz yidi kal’a biginün mahbub kızlarını çalup bir boynun kuçan... “*...kırk cübbe bürünüp otuz yedi kale beyinin dilber kızlarını çalup bir bir boynunu kucaklayan...*” (DK D62-11)

□Annem, babaannem, halalarım çarşaflarına **bürünmüşlerdi**. □ -O. Kemal B. T. S.

-(X)n- eki *bürin-* eylemine gelerek eylemin bildirdiği işi özne üzerine çevirmiş, böylece özne işi kendi üzerinde kılıcı durumuna gelmiştir. Bu nedenle -(X)n- eki eyleme dönüşlülük anlamı katmıştır.

çal- “*çalmak, vurmak, saz çalmak, hırsızlık etmez*”

çalın- <çal-in- “çalınmak” (Ergin 2009:69)

Gümbür gümbür nakaralar döğildi, burması altın tuç borılar **çalındı**. “*Gümbür gümbür davullar dövüldü, burması altın tuç borular çalındı.*” (DK D95-3)

Durmadan **çalınır** kulaklarımda / Şarkıların en hüznüsü –Ümit Yaşar
Oğuzcan

-(X)n- eki “l” sesi ile biten çal- eylemine gelerek *çalın-* biçimiyle cümlenin öznesini belirsiz kılmıştır. Cümlede “*burması altın tuç borular*” ifadesi de sözde özne konumuna yükselmiştir. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

del- “delmek”

delin-<del-in- “delinmek” (Ergin 2009:80)

Meydanda buğra kibi süşiştiler, göğüsleri **delindi**. “*Meydanda deve gibi mızraklaştılar, göğüsleri delindi.*” (DK D251-1)

Biz burada hepimiz karaciğerimiz **delinerek** ölmeye mahkûmuz. □ -N.
Hikmet B. T. S.

Geçişli *del-* eylemine eklenen -(X)n- eki, *delin-* biçimiyle fiile oluş anlamı kazandırmıştır. *delin-* eyleminde, eylemin bildirdiği işten etkilenen varlık yine öznenin kendisi olduğundan eylem dönüşlü anlama sahiptir. Bu nedenle -(X)n- eki dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır.

döşe- “döşemek”

döşen-<döşe-n- “döşenmek, yayılmak, serilmek” (Ergin 2009:97)

Bin yirde ipek halıçası **döşenmiş-idi**. “*Bin yerde ipek halıcağı döşenmişti.*” (DK D10-3)

Yılına kalmadı, hepsi düzeldi, **döşenip** donandı. □ -R. H. Karay B. T. S.

-(X)n- eki örnek cümlede *döşe-* eylemini gerçekleştiren ögeyi belirsiz kılmış, bu nedenle de edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

egle- “durdurmak, bekletmek”

eglen-<egle-n- “durmak, beklemek” (Ergin 2009:102)

At üstünde **eglenmeyüp** yortan Kazan “*At üstünde beklemeyip koşturan Kazan*” (DK D149-7)

Yemen'e gönderilirken Beyrut'ta bir hafta **eğlenmiş** hem şehri görmüş hem de Cebel köylerinde gezintiler yapmıştı. □ -R. H. Karay B. T. S

eglen- eylemi günümüz Türkiye Türkçesine aktarılırken mana kaybına uğradığından “*durmak, beklemek*” anlamları ile eylemde dönüşlülük sezilmemektedir. Ancak -(X)n- eki kılış bildiren geçişli *egle-* eylemini oluş ifade eden geçişsiz *eglen-* biçimine getirerek eylemin yönünü özneye çevirmiştir. Bu nedenle eylem dönüşlülük ifade etmektedir. Eylemi “*kendi kendini oylamak*” manasıyla açıkladığımızda -(X)n- ekinin dönüşlülük işlevi daha belirgin hale gelmektedir.

ekle- “*eklemek*”

eklen-<ekle-n- “*eklenmek*” (Ergin 2009:103)

Ağ tonuma kir **eklendi** senüj için “*Ak giyimime kir ekledi senin için*” (DK D146-1)

Anlatılanlara her fabrikada yeni pimler takılır, başka başka hikâyeler **eklenirdi**. □ -L. Tekin B. T. S.

-(X)n- eki kılış ifade eden geçişsiz *ekle-* eyleminden oluş bildiren geçişsiz *eklen-* eylemini meydana getirmiştir. -(X)n- eki *eklen-* eyleminde özneyi cümle içinde belirsiz kıldığından edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

eşü- “*örtmek*” (Arat 1979:162)

eşün- <eşü-ün- “*örtülmek, örtünmek*” (Arat 1979:162)

sizik tutma bir kün **eşüney** yerig “*Her diri olan şüphesiz bir gün toprak ile örtülecektir.*” (KB 3785)

ger- “*germek*”

gerin-<ger-in- “*gerinmek*” (Ergin 2009:115)

Kazan oyandı, **gerindi**. “*Kazan uyandı, gerindi.*” (DK D273-13)

Geç uyanmıştı, geç ve güç. Yatakta uzun uzun **gerindi**, esnedi. □ -A. İlhan

ger- ve *gerin-* eylemleri farklı sözlüksel değerlere sahip eylemlerdir. Dolayısıyla *-(X)n-* eki *ger-* fiilinden **gerin-** eylemini türetmiştir. Ancak bu türetme esnasında *-(X)n-* eki eyleme dönüşlülük anlamını da katmıştır.

gey- “*giymek*”

geyin-<*gey-in-* “*giyinmek*” (Ergin 2009:118)

Kendü dahı için tutdı **geyindi**. “*Kendisi de giyimini sessizce tuttu geyindi.*” (DK D191-11)

Hepsi terzi Mir'de **giyinirlerdi**. □ -Ö. Seyfettin

gey- eyleminin bildirdiği iş, *-(X)n-* eki vasıtasıyla özne üzerine yönelmiş, derin yapıda özne aynı zamanda *geyin-* eyleminin nesnesi konumunda yer almıştır. Bu nedenle *-(X)n-* eki dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır.

gör- “*görmek*”

görin-<*gör-in-* “*görünmek*” (Ergin 2009:126)

Döndi, ivin egeli yorır iken Azra'il atnuş gözine **görindi**. “*Döndü, evine gelirken Azrail atının gözüne göründü.*” (DK D159-13)

Kapıda Eda Hanım **göründü** ve ona hatır sordu. □ -P. Safa

görün- eyleminde özne kendisini görünür kılan pozisyonunda bulunduğundan cümlede *görün-* eylemini yapan ve bu eylemden etkilenen konumdadır. Dolayısıyla *-(X)n-* eki dönüşlülük işleviyle kullanılmıştır. “*görünmek*” manasıyla da eylem bildirdiği oluş sebebiyle yeni bir sözlüksel değere sahip olmuştur.

il- “*iliştirmek, hücum etmek*” (Gabain 2007:274)

ilin- <*il-in-* “*takılmak, ilişmek*” (Gabain 2007:274)

törtünç yirtinçüke artukrak **ilinmiş** yapşınmış köñüllük erser “*dördüncü dünyaya haddinden fazla takılmış yapışmış gönüllü ise*” (1994-AY 148/16)
-(X)n- eki “*yakalamak, tutmak, takmak*” manasındaki *il-* kökünden “*takılmak, ilişmek, yapışmak, tutunmak*” anlamındaki *ilin-* biçimini meydana getirmiştir. Ölmez (1991:40) cümleyi günümüz Türkiye Türkçesine aktarırken fiilin manasını “*bağlanmak*” olarak vermiştir. Sözlükte belirtilmemiş olsa da “*bağlanmak*” anlamıyla *ilin-* eylemi dönüşlülük ifade etmesinin yanı sıra *il-* kökünden farklı bir

sözlüksel değere de sahip olmuştur. Fiil günümüz Türkiye Türkçesinde Anadolu ağzlarında “*takılmak, ilişmek, dokunmak*” manalarıyla kullanılmaktadır.

it- “*yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak*” (Arat 1979:207)

itin- <it-in- “*hazırlanmak, tamamlanmak, süslenmek, düzene koymak, çare bulmak*” (Arat 1979:209)

yağı bolup **itinü** yaratunu umaduk yana içikmiş “*Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.*” (KT D10)

barıǵlıka bermez biliglig köñül / keliglike **itnür** ukuşluǵ amul “*Bilgili insan fani olana gönül vermez, akıllı ve ağır başlı insan gelecek olana hazırlanır.*” (KB 3558)

“*kendini düzene sokmak, kendini hazırlamak*” manalarıyla *itin-* eylemi dönüşlülük ifade etmektedir.

kıl- “*kılmak, yapmak, etmek*” (Arat 1979:243)

kılın- <kıl-in- “*yaratılmak, vücuda getirilmek*” (Arat 1979:249)

üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oǵlı **kılınmış** “*Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış.*” (KT D1)

Henüz ademoǵlu **kılınmadan** evvel başlar bu efsane.

Türkçede “*l*” sesi ile biten fiillerin edilgen anlatımları kimi zaman -(X)l- kimi zaman ise -(X)n- eki yapılmıştır. -(X)n- eki asıl itibariyle dönüşlülük eki olmasına karşın Eski Türkçeden başlayan bir süreçle günümüz Türkiye Türkçesine kadar son sesi “*l*” ile ve ünlüyle biten fiillerde edilgenlik işlevi üslenmiştir. *kılın-* eyleminde de -(X)n- eki eyleme edilgen bir anlam kazandırmıştır.

kub(w)ra- “*toplamak, derlemek*”(Clauson 1972:586)

kub(w)ran- <ku(w)ra-n- “*toplanmak*” (Clauson 1972:586)

ıda taşda kalmişi **kubranıp** yeti yüz boltı “(Onların) *Dağda dışarıda kalmış olanları toplanıp yedi yüz kişi oldu.*” (T 4)

-(X)n- eki geçişli *kub(w)ra-* fiilinden geçişsiz oluş bildiren *kub(w)ra-* fiilini meydana getirmiştir. Cümlede “ıda taşda kalmış” ifadesini özne olarak kabul edersek *kub(w)ran-* eylemi, özne hem işi yapan hem de yaptığı işten doğrudan etkilenen konumda yer aldığı için dönüşlü çatı içerisinde yer alır. “*toplanmak*” manasıyla da eylem yeni bir sözlüksel değer kazanmıştır.

okı- “*okumak*”

okın-<okı-n- “*okunmak*” (Ergin 2009:230)

Heceninleyin düz **okınsa** yasin görklü. “*Hecesinde düz okınsa Yasin güzel.*” (DK D6-1)

Sokak kapısını çalarken akşam ezanı **okunuyordu**. □ -Y. Z. Ortaç B. T. S.
Ünlü ile biten okı- eylemine gelen -(X)n- eki cümlenin öznesini belirsiz kılmıştır. Bu nedenle ek edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

ög- “*övmek, methetmek, medh ü sena etmek, överek teşvik ve teşçi etmek*” (Ergin 2009:241)

ögin-<ög-in- “*övünmek*” (Ergin 2009:241)

At işler er **öginir**. “*At işler, er övünür.*” (DK D90-11)

Sonra oyuncakları ile **övünen** bir çocuk gibi gülümseyerek ilave ederdi. □ -Y. K. Karaosmanoğlu B. T. S.

ögün- eyleminin ifade ettiği anlam -(X)n- eki vasıtasıyla özne üzerine dönmüş, böylece özne aynı zamanda eylemin nesnesi konumuna gelmiştir. Bu nedenle ek dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır. “*övünmek*” manasıyla eylem yeni bir sözlüksel değer kazandığından -(X)n- eki türetimlik işlevi de görmüştür.

ört- “*örtmek*” (Arat 1979:363)

örtün- <ört-ün- “*örtünmek*” (Arat 1979:364)

tınlıklar yalınayu turur ört yalın üze **örtünü** turur “*canlılar yalvararak durur alev ile örtünerek durur*”(1994-AY 99/16)

süzük cân kepi bu kara yer tuğı / kara yer kep **örtnür** ay kılık ağı “*Bu duru canın kalıbı olan vücud bu kara toprak tıkcıdır, ey gönlünde hazineler taşıyan insan, kara toprak bunlar ile dolar.*” (KB 5422)

Üşümem merak etme / Sıcak tutar yün fanila / Olmazsa **örtünürüm** / Battaniyeyi iki katlı□ -B. Necatigil B. T. S.

İkinci cümlede Arat, *örtün-* eylemini “*dolmak*” manasıyla günümüz Türkiye Türkçesine akatamayı tercih etmiş olmasına rağmen eylemi eserin yazıldığı devirdeki mana boyutu ve ifade ediş tarzı ile değerlendirdiğimizde eylemin “*örtünmek*” manasıyla dönüşlülük ifade edecek şekilde kullanılmış olması da muhtemeldir.

parala- “*parçalamak*” (Ergin 2009:248)

paralan-<parala-n- “*parçalanmak*” (Ergin 2009:248)

Nayib **paralandı** şehid oldu. “*Nayip parçalandı şehit oldu.*” (DK D90-10)

Vefa diye şu yüreğim / **Paralanır, paralanır** –Ümit Yaşar Oğuzcan

-(X)n- eki birinci cümlede edilgenlik ikincisi cümlede dönüşlülük ifade etmiştir.

sa- “*saymak*” (Clauson 1972:781)

sak “*dikkatli*” (Gabain 2007:292)

sakla- “*saklamak*” (Caferoğlu 1968:194)

saklan- <sa-k+la-n- “*saklanmak, çekingen olmak, sakınmak*” (Caferoğlu 1968:194)

bo suvlarda **saklanmış** yıçanmış kergek “*bu sulara saklanmış kaybolmuş*” (1994-AY 443/17)

O âdeta kaçıp **saklanacak** bir yer arıyormuş gibi sıkıntıdaydı.□ -Y. K. Karaosmanoğlu B. T. S.

-(X)n- eki saklan- eyleminde dönüşlülük ifade etmiştir.

sal- “*salmak, bırakmak, salıvermek, koyuvermek, düşürmek, indirmek, atmak, vurmak, almak (yanına), göndermek, sallamak, sermek, sürmek (at)*” (Ergin 2009:257)

salın-<sal-ın- “*bırakılmak, konulmak*” (Ergin 2009:257)

Ağzı büyük humralar ortalığa **salınmış-idi**. “*Ağzı büyük küpler ortalığa konulmuştu.*” (DK D122-13)

-(X)n- eki sal- eylemini salın- biçimine getirerek cümlede özneyi belirsiz kılmıştır. Ek bu nedenle edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sa- “saymak” (Hamilton 2011:206)

san-<sa-n- “sayılmak, kendini...saymak, ...gibi sayılmak” (Hamilton 2011:206)

kayu kişi ög kaç köñlin bertser ol tıñlıg tamulug bolur ogul kızka **sanmaz** “Hangi kişi ana ve babasının gönlinü kırarsa o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kız **sayılmaz.**” (İKP XI-7)

-(X)n- eki ünlü ile biten *sa-* köküne eklenerek cümlede *san-* eylemini gerçekleştiren özneyi gizlemiş ve edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sar- “sarmak”

sarın-sar-ın- “sarınmak” (Ergin 2009:259)

Anam menüm için gök geyüp kara **sarınsun.** “Anam benim için mavi giyip kara **sarınsin.**” (DK D144-12)

Davut ile Ali paltolarına, kaşkollerine **sarınıp** caddeye çıktılar.□ -S. F. Abasıyanık B. T. S.

sar- eylem kökünden -(X)n- eki ile teşekkül eden *sarın-* eyleminin ifade ettiği mana özneye dönük olduğu için; bir başka deyişle *sarın-* eylemini özne kendi kendisine yaptığı için eylem dönüşlü anlatıma sahiptir. Bu nedenle -(X)n- eki dönüşlülük işlevi kullanılmıştır.

seb(w)- “sevmek” (Arat 1979:392)

seb(w)in- <seb(w)-in- “sevinmek” (Arat 1979:393)

olurtukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun ögirip **sebinip** tonıtmış közi yügerü körti “(Tahta) oturduğumda,ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvranıp **sevinip** yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.” (BK D2)

iyin ögirür men **sevinür** men “...bundan dolayı **sevinirim**, kıvanırım.” (1991-AY 153-6)

okıp kirdi ay toldı **sewnür** özün “Ay Toldı içten **sevinerek** yanına gitti.” (KB 620)

Soluna bakdun çok **sevindüj** “Soluna baktın çok **sevindin.**” (DK D124-3)

Babama, bana bir yazı makinesi aldığı için ne kadar **sevindiğimi** bile gösteremedim.□ -A. Ağaoğlu B. T. S.

-(X)n- eki *seb(w)*- geçişli fiilinden *seb(w)in-* şekliyle yeni bir geçişsiz fiil vücuda getirmiştir. Türetilen bu yeni fiil, öznenin kendi kendine yaptığı ve etkilendiği içe dönük bir eylemi karşıladığı için dönüşlülük ifade eder. Ayrıca -(X)n- eki *seb(w)in-* eylemine yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

sığ- “*sığmak*” (Ergin 2009:266)

sığın-<**sığ-**ın- “*sığınmak*” (Ergin 2009:266)

Kara polat öz kılıcum yok kim karvaşduğı dem iki piçe-y-idüm, saña **sığındum**. “*Kara çelik öz kılıcım yok ki kapıştığı zaman iki biçeydim, sana sığındım.*” (DK D184-11)

Karı koca o evlerden birinde bir odacığa **sığınmıştık**. □ -R. N. Güntekin B. T. S.

sığın- eylemine eklenen -(X)n-eki eylemin anlamını *sığ-* kökünden uzaklaştırmış, *sığın-* biçimiyle eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir. -(X)n- eki aynı zamanda eylemin ifade ettiği anlamı özne üzerine çevirmiş, özneyi eylemi kendi kendisi ile yapar durumu getirmiştir. Bu nedenle -(X)n- eki dönüşlülük işlevini de yitirmemiştir.

sı- “*kırmak, yenmek*” (Gabain 2007:293)

sın- <**sı-**n- “*kırılmak, parçalanmak, sınımak*” (Gabain 2007:293)

sıkılıp turmuş yavrımuş **sınmış** “*eziyet çekip durmuş sefil olmuş parçalanmış*”(1994-AY 609:20)

ekinti suvda suv önlüg taglar bar kemi susup **sınur** kişi alku ölür “*İkinci (tehlike): Suda su renginde dağlar vardır, gemi su alıp parçalanır, insanların hepsi ölür.*” (İKP XVII-5)

Sınan uzuvları sınıkçılar sarar sarmalar, türlü macunlar sürer birleştirirdi.

-(X)n- eki kılış bildiren geçişli *sı-* eyleminden oluş ifade eden geçişsiz *sın-* eylemini meydana getirmiştir. *sın-* eylemi özne üzerinde gerçekleştiğinden dönüşlülük ifade etmektedir. Bu nedenle -(X)n- eki dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır. *sın-* eylemi -(X)n- eki vasıtasıyla bildirdiği oluş manası ile yeni bir sözlüksel değer kazanmıştır.

sına- “*sınamak, tecrübe etmek*” (Arat 1979:397)

sınan- <sına-n- “*sınanmak*” (Arat 1979:397)

kişi yalğanmda tileme vefâ / bu bir söz **sınanmış** üküş yilkı ol “*Yalancı adamdan vefa bekleme, bu uzun yıllardan beri **tecrübe edilmiş** bir sözdür.*” (KB 2042)

Sınanıyoruz kaçınılmaz ayrılıklarda bak. –Nevzat Çelik

-(X)n- eklendiği sınan- eylemine edilgenlik ifadesi kazandırmıştır.

tak- “*takmak*”

takın-<tak-ın- “*takınmak, kendisine takmak*” (Ergin 2009:283)

Oğlan yüzüğü alup **takındıñ mı?** “*Oğlan yüzüğü alıp **takındın mı?**” (DK d228-11)*

Takındığı bu sıfatı boynundaki kravattan fazla mühimsediği de yoktu.□ -F. R. Atay B. T. S.

-(X)n- eki eylemin ifade ettiği anlamı öznenin üzerine çevirmiş, özne eylemin bildirdiği işi kendi üzerinde gerçekleştirmiştir. Bu nedenle -(X)n- eki dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır.

taya- “*dayamak*”

tayan- <taya-n- “*dayanmak*” (Arat 1979:429)

Kara Budak yay **tayanup** turmuş-idi. “*Kara Budak yaya **dayanıp** durmuştu.*” (DK D67-5)

negüke inandıñ ayâ munluğ öz / kayuka **tayandıñ** körür köz kör e “*Ey muhtaç vücut, kime inandıñ; göz göre göre kime **dayandıñ.**” (KB 6640)*

Odalardan birinde köşeye **dayanmış** bir adam, sanki sızmış gibi görünüyor.□

-M. Ş. Esendal B. T. S.

-(X)n- eki eylemin bildirdiği işi özneye döndürmüş, özneyi eylemi gerçekleştiren ve eylemden doğrudan etkilen konumuna getirmiştir. Bu nedenle ek dönüşlülük işlevi ile kullanılmıştır.

tıt- “*parçalamak, ayırmak*” (Caferoğlu 1968:238)

titin- “*yolunmak, parçalanmak*” (Tekin 2013:62)

Togan kuş tırnakı suçulanmış yana **tütinmiş** “Şahinin pençeleri yolunmuş ve **sıyrılmış**”(IB 44)

-(X)n- eki eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır.

tir- “*toplamak, derlemek*” (Gabain 2007:300)

tirin- <tir-in- “*toplanmak*” (Arat 1979:453)

yağıda yürekliğin serinliği kerek / yağı at kemişse **tireni** kerek “*Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa hemen toplanmalıdır.*” (KB 2285)

-(X)n- eki tirin eylemine dönüşlülük ifadesi katmıştır.

toğra- “*doğramak*”

toğran-<toğra-n- “*doğranmak*” (Ergin 2009:290)

Serpe serpe meydana kılıçlaştılar, çığınları **toğrandı**. “*Sere serpe meydana kılıçlaştılar, omuzları doğrandı.*” (DK D250-12)

Bu leğenlere haşlanmış et ve ekmeğe **doğranmıştı**. □ -F. R. Atay B. T. S.

toğran- eyleminde -(X)n- eki eylemi gerçekleştiren gerçek özneyi belirsiz kılmış, “*çığınları*” ifadesini cümlede sözde özne konumuna taşımıştır. Bu nedenle -(X)n- eki edilgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

tona- “*donatmak, çeki düzen vermek, giymek*” (Caferoğlu 1968:246)

tonan- <tona-n- “*giyinmek*” (Clauson 1972:523)

yaşlı arı ton **tonanıp** “*yeni temiz elbise giyinip*” (1994-AY 487/7)

Tepeden tırnağa en güzel elbiselerle **donanıp** karşılama heyetinin en ön sırasında yer aldı.

-(X)n- eki eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır.

töşe- “*döşemek*” (Arat 1979:464)

töşen- <töşe-n- “*döşenmek*” (Arat, 197:464)

yazı taş kır oprü **töşendi** yapıp “*Düzlükler, dağlar, sahralar ve ovalar bunu yapıp döşendiler.*” (KB 69)

Yılına kalmadı, hepsi düzeldi, **döşenip** donandı. □ -R. H. Karay

-(X)n- eki eyleme dönüşlülük ifadesi katmıştır.

tut- “*tutmak, takdim etmek, saklamak, idare etmek*” (Gabain 2007:303)

tutun- <tut-un- “*tutulmak, yakalanmak, tutunmak*” (Gabain 2007:303)

yokarı at yete yadagin ıgaç **tutunu** agturtum “*Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak (yaya olarak), ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa çıkarttım.*” (T 25)

...kop süzük kirtgünç köñülin okınlar sözleñler boşgununlar **tutuñlar** sakınıñlar “... *bütünüyle temiz inançlı gönülle okuyunuz söyleyiniz öğreniniz tutununuz düşününüz*” (1991-AY 198-17)

ukuş bolmasa er özin **tutnumaz** / bilgi bolmasa er işin itnümez “*Akıl olmazsa insan kendisini tutamaz, bilgi olmazsa insan işini yapamaz.*” (KB 2790)

Evinin bahçesinin kapısını açtım ve kapanmayan panjurlarına **tutunarak** odasına girdim. □ -M. Ş. Esenal B. T. S.

Arat, üçüncü cümlede eylemi “*kendisini tutmak*” olarak aktarmış olsa da cümleyi “*Akıl olmazsa insan tutunamaz*” şeklinde aktarmak da mümkündür. “*tutunmak*” manasıyla eylem dönüşlülük ifade ettiğinden –(X)n- eki çatı işlevi ile kullanılmıştır.

ur- “*atmak, kurmak, kanun çıkarmak, isabet ettirmek, vurmak, taşa yazmak, hâkketmek*” (Clauson 1972:194)

urun- <ur-un- “*kendine vurmak, giyinmek, kuşanmak*” (Clauson 1972:235)

öz itigin yaratığın **urunup** “*kendi süsü ile kuşanıp*” (1994-AY 416/16)

ünün sığtadı eştip ögdülmişe / **urundi** tokındı akıttı yaş a “*Bunu duyan Ögdülmiş feryat ederek dövündü ve gözyaşı döktü.*” (KB 6292)

Eylem Anadolu ağzılarında “*giyinmek, takınmak., konulmak, oturtulmak, takılmak*” manalarıyla kullanılmaya devam etmektedir.

yara “*yara*”

yaralan-<yara+IA- “*yaralanmak*” (Ergin 2009:321)

Üç yirde **yaralandım.** “*Üç yerde yaralandım.*” (DK D48-11)

Yaralanmıştı, ümitsizdi. Olayı bütün yönleriyle anlattı. □ -A. Ümit B. T. S.

+IA- eki bünyesindeki +IA- eki vasıtasıyla eyleme yeni bir sözlüksel değer kazandırmış, -(X)n- eki vasıtasıyla da eylemin ifade ettiği anlamı özneye dönük hale getirmiş, eyleme dönüşlülük anlamı katmıştır.

yu- “*yıkamak*” (Gabain 2007:313)

yun- <yu-n- “*yıkanmak*” (Gabain 2007:313)

ol suv içinte kirip arıtı **yunsun** “*o su içine girip temizlenip yıkansın*” (1994-AY 478/7)

Kuyunun başında mevtam **yunuyor** / Düşmanlarım kıs kıs olmuş gülüyor□
-Halk türküsü B. T. S.

3.8. –(X)z-

Banguoğlu (1990:293), Korkmaz (2009:562), Ergin 2000:214) –(X)z- ekini Eski Türkçede oldukça yaygın bir ettirgenlik eki olarak açıklar. Batı Türkçesinde ekin kullanım alanı daralmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde emzir-, tutuz- (*tutulmak, tutturmak*), utuz- (*kumarda yenilmek*) gibi birkaç kelimedede varlığını sürdürmektedir. Ek, günümüz Türkiye Türkçesine bakan yönüyle bu eylemlerin çoğunda ettirgenlik işlevini yitirmiştir.

Eraslan (2012:113), Gabain (2007:61), Tekin (2000:97) –(X)z- ekini Eski Türkçede yaptırma işlevi bulan fiilden fiil yapma eki olarak tanımlar ve tutuz- “*tutturmak, yakalatmak*”, uduz- “*sevk etmek, önderlik etmek*”, utuz- “*oyunda yenilmek*” örnekleri verir. Bunlardan utuz- örneğinde –(X)z- ekinin yaptırma işlevi ile kullanılmadığını görmekteyiz.

3.8.1. –(X)z- Ekli Biçimlerde İşlev Kaybı

ud- “*uymak, izlemek, takip etmek*” (Clauson 1972:38)

uduz- <ud-uz- “*götürmek, izletmek*” (Clauson 1972:74)

kentünün kutı ülügi için kutı waxşiki **uduzup** öz kadını yerine tegdi
“*Kendinin üstün gücü ve talihi sayesinde koruyucu meleğini izleyip kayın pederinin ülkesine ulaştı.*” (İKP LXIV-2)

Hamilton (2011-42), örnek cümlede *uduz-* eylemini “*izlemek*” anlamı ile günümüz Türkiye Türkçesine çevirmiştir ve eylem bu anlamıyla *ud-* kökü ile aynı manaya sahiptir. *-(X)z-* eki Eski Türkçede ettirgenlik işlevi yüklense de örnek cümlede ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Bu nedenle ek işlev kaybına uğramıştır.

3.8.2. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan *-(X)z-* Eki

Eski Türkçede oldukça işlek olarak kullanılan ek eklendiği eylemlere her zaman ettirgenlik manası katmamıştır. Ekin günümüz Türkiye Türkçesindeki emzir-, tutuz- (*tutulmak, tutturmak*), utuz- (*kumarda yenilmek*) gibi sayılı örneklerinde de ettirgenlik işlevi kaybolmuştur.

tut- “*tutmak, elinde bulundurmak, almak*” (Clauson 1972:451)

tutuz- <tut-uz- “*emanet etmek, salık vermek, tavsiye etmek*” (Clauson 1972:462)

bir kiye amrak oğlumın siziña **tutuzur men** “*Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum.*” (İKP XXV-5)

-(X)z- eki “*emanet etmek, salık vermek, tavsiye etmek*” anlamındaki *tutuz-* eylemine “*tutmak, elinde bulundurmak, almak*” anlamındaki *tut-* kökünden farklı bir sözlüksel değer yüklemiş ve ettirgenlik işlevi ile kullanılmamıştır. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi görmüştür.

ud- “*takip etmek*” (Gabain 2007:304)

uduz- <ud-uz- “*götürmek, sevk etmek*” (Gabain 2007:304)

könlünça **uduz** tedi “ ‘(Orduyu) gönlünce *sevk et.*’ dedi.” (T 15)

anta ötrü bir toyın iltü **uduzup** ol begig ugrayu yakın tegürti “*ondan sonra bir rahip oraya götürüp o beyi planlayarak yakına getirdi*” (1994-AY 573/14)

-(X)z- eki “*takip etmek*” manasındaki *ud-* kökünden “*götürmek, sevk etmek*” manasındaki *uduz-* eylemini türetmiş ve sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.8.3. Çatı İşlevi ile Kullanılan –(X)z- Eki

at- “*titremek, fırlatmak*” (Hamilton 2011:138)

atız- <at-ız- “*titretmek, çınlatmak, (telli bir çalgı) çalmak*” (Hamilton 2011:138)

elgim **atızu** agzım yırlayu öz egideyin. “*Elim çalar, ağzım şarkı söyler, kendimi beslerim.*” (İKP LXX-1)

-(X)z- eki “*titretmek*” anlamıyla *atız-* eylemine ettirgenlik anlamı katmıştır. *atız-* eylemi “*titretmek*” anlamından hareketle de anlam genişlemesine uğrayarak “*çınlatmak, telli bir çalgı çalmak*” anlamını kazanmıştır.

tam- “*damlamak*” (Clauson 1972:503)

tamız- <tam-ız- “*damlatmak*” (Caferoğlu 1968:222)

kıl uçu üze **tamızıp** taluy suvın ülgülegeli bultukgay “*kıl ucu üzerine damlatıp deniz suyunu ölçmek için bulunacak*”(1994-AY 114/2)

tut- “*tutmak, takdim etmek, saklamak, idare etmek*” (Gabain 2007:302)

tutuz- <tut-uz- “*tutturmak, yakalatmak*” (Clauson 1972:462)

başgu boz**tutuztu** ekisin özi altızdı “*Alnı akıtmalı boz (at.....) yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı.*” (KT D37)

-(X)z- eki eklendiği fiile ettirgenlik anlamı katmıştır.

3.9. –gUr-

Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş olan –gUr ekini Ergin (2001:214) faktitif eklerinden biri olarak açıklar ve Eski Türkçede işlek olarak kullanıldığını söyler. Batı Türkçesine geçerken ekin başındaki “g” düştüğü için ekin –(X)r- eki ile karıştığını belirtir.

Gabain (2007:61), Eraslan (2012:113), Tekin (2000:97) –gUr- ekinin yaptırma eki olduğunu ifade eder. Hacıeminoğlu (1984:25), ekin fiilden isim yapma eki olan -g- üzerine önce isimden fiil yapma eki –u- sonra da fiilden fiil yapma eki –r- gelmek suretiyle kurulmuş olabileceğini söyler. Söz konusu eserlerde turgür- “diriltmek”, amırtgur- “teskin etmek”, azgur- “azdırmak”, kurgür- “girdirmek”, ötkür- “geçirmek, geçmek, nüfuz etmek” odgur- “uyandırmak” örnekleri verilir.

3.9.1. Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan –gUr- Eki

Eski bir ettirgenlik eki olarak tanımlanan –gUr- eki eklendiği eylemlere her zaman ettirgenlik manası katmamış, bazı eylemlerde sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

kat- “katmak, karıştırmak”

katgur- <kat-gur- “gülerek katılmak” (Arat 1979:227)

kalık kaşı tügdi közi yaş saçar / çeçek yazdı yüz kör küler **katğurar** “*Gök kaşımı çattı, gözünden yaş serpiliyor; çiçek yüzünü açtı, bak **gülmekten katılıyor.***” (KB 80)

-gUr- eki *katgur-* eylemine ettirgenlik ifadesi katmamıştır. Eylem –gUr- eki vasıtasıyla yeni bir sözlüksel değer kazanmıştır.

kir- “girmek, batmak” (Clauson 1972:735)

kigür- <ki(r)-gür “içeri sokmak, girdirmek” (Clauson 1972:712)

küregünin üçün igidmiş bilge kaganına ermiş barmış edgü elinje kentü yañıltıg yablak **kigürtüg** “*İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan halkına (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin (ve) **nifak soktun.***” (KT D23)

Yazıtlarda *kigür-* fiili “*nifak sokmak*” anlamıyla kullanmıştır. Bu anlamıyla -gUr- eki fiile ettirgenlik anlamı değil yeni bir sözlüksel değer kazandırmıştır.

***öt-** “*düşündürmek*” (Clauson 1972:39)

ötgür- <öt-gür- “*tamamıyla anlamak, açıklamak, derinlemesine anlamak, nüfuz etmek*” (Clauson 1972:52)

... unıtmatın **ötgürü** yine adınaguka kinjürü nomlayu birserler...
 “...unutmayıp iyice **anlayıp** yine başkalarına açıklayarak anlatıverseler...” (1991-AY 175-16)

Hamilton (2011-158) *ötün-* eylemini izah ederken “*düşündürmek*” anlamındaki **öt-* kök eylemini tasarlar. *ötgür-* eyleminin kökünü **öt-* olarak ele aldığımızda “*tamamıyla anlamak, açıklamak, derinlemesine anlamak, nüfuz etmek*” anlamındaki *ötgür-* eylemine -gUr- ekinin yeni bir sözlüksel değer kazandırdığını ve ettirgenlik işlevini kaybettiğini görürüz. Bu nedenle -gUr- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

öt- “*arasından geçmek, aşarak ulaşmak*” (Hamilton 2011:158)

öt(g)kür- <öt-kür- “*delmek, çözmek*” (Hamilton 2011:158)

...tegir üçün busanıp balık uluşta bilgelerke ayıtıp kim yeme **ötkürü** umadılar
 “... uğradığı için üzülüp şehirdeki ve ülkedeki bilgelere sormuş, onlar da **çözememişler.**” (İKP LXXIV-3)

-gUr- eki “*arasından geçmek, aşarak ulaşmak*” anlamındaki *öt-* kökünden “*delmek, çözmek*” anlamındaki *ötkür-* eylemini türetmiştir. -gUr- ettirgenlik eki olmasına rağmen *ötkür-* eylemine yaptırma anlamı katmamış, eyleme farklı bir sözlüksel değer yüklemiştir. Bu nedenle ek sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

ser- “*tahammül etmek, dayanmak, katlanmak*” (Caferoğlu 1968:201)

sergür- ~ **serkür-** <ser-gür- “*karşı gelmek, mani olmak, tahammül etmek, dayanmak, katlanmak*” (Caferoğlu 1968:201) “*durdurmak, sakinleştirmek, yatıştırmak, dayanmak*” (Clauson 1972:850)

kaltı bo nomug monçulayu bilip ukup köñülüg anta **sergürmek** erür “*bu öğretiyi böylece bilip anlayıp gönü orada derhal yatıştır*” (1994-AY 287/20)

-gUr- eki örnek cümlede “*yatışmak*” manasındaki *sergür-* eylemini *ser-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmıştır. *sergür-* eylemi “*yatışmak*” manası ile ettirgenlik ifade etmediğinden -gUr- eki sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

sız- “*yorgun düşmek*” (Caferoğlu 1968:206)

sızgur- <sız-gur- “*erimek*” (Caferoğlu 1968:205)9

sızgurmış altun teg sarıg önlüg körkle erdini tutar “*erimiş altın gibi sarı renkli güzel mücevher tutar*” (1994-AY 74/17)

-gUr- eki *sızgur-* eyleminde ettirgenlik ifade etmemiş, eylemi *sız-* kökünden mana bakımından uzaklaştırarak sadece türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

tur- “*durmak, kalkmak*”

turgur- <tur-gUr- “*yerleştirmek, durdurmak, yükseltmek, (duygu) beslemek*” (Ölmez 1991:117) “*durdurmak, esirgememek*” (Arat 1979:469)

...nom tilgenin evirtgeli koñül **turgurzunlar** t(e)ñrim tip tidi “...*öğreti tekerleğini (Dharmacakra) çevirmek için gönül beslesinler efendim’ dedi.*” (1991-AY 158-10/11)

yâ rab yarlıkağıl kamuğ mü’miniğ / telim rahmetiñdin tükel **turğura** “*Ey rabbim bütün müminleri affet, bol rahmetini onlardan esirgeme.*” (KB 6644)

-gUr- eki “*esirgememek, beslemek*” manalarıyla *turgur-* eylemini *tur-* kökünden mana bakımından uzaklaştırmış ve türetimlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.9.2. Çatı İşlevi ile Kullanılan –gUr- Eki

ar- “*yorulmak, dermansız kalmak*” (Arat 1979:22)

argur- <ar-gur- “*yormak, zayıflatmak*” (Arat 1979:22)

üküş ârzû ni‘met yeyü semridi / bu kün **arğurayım** yetildi üdi “*O pek çok arzu ve niyetlere nail oldu, semirdi; artık vakti geldi, bugün onu zayıflatmalıyım.*” (KB 5705)

ir- “*ermek, erişmek, yetişmek, ulaşmak, varmak, eriştirmek*” (Ergin 2009:153)

irgür-<ir-gür- “*erdirmek, eriştirmek, ulaştırmak, kavuşturmak*” (Ergin 2009:153)

Murad-ile maksuda **irgürem** dir-idüm “*Murad ile maksuda **erdireyim** diyordum.*” (DK D140-3)

Geçişsiz *ir-* eylemi *-gUr-* eki ile *irgür-* biçimiyle geçişli hale getirilmiş ve cümleye için gerçekleşmese vesile olan konumunda yeni bir özne ilave edilmiştir. Bu nedenle *-gUr-* eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

kir- “*girmek, söze girmek, lafa başlamak*” (Üşenmez 2006:289)

kigür- <ki(r)-gür- “*girdirmek, içeri sokmak*” (Arat 1979:256)

tegin özi barıp kolın yetip içgerü kañı kan tapa **kigürdi** “*Prens bizzat gidip (onu) kolundan çekerek saraya han babasının yanına **girdirdi.***” (İKP XXV-3)

elig aldı ewke **kigürdi** bat a / orun berdi oldurdı elgin tuta “*Elinden tutup hemen **içeri soktu**, yer gösterdi, elini tutarak oturdu.*” (KB 3293)

İkinci cümlede “*içeri sokmak*” ifadesi “*girdirmek*” manasıyla kullanılmıştır. *-gUr-* eki ettirgenlik işlevi görmüştür.

***od-** “*uyanmak*” (Clauson 1972:48)

odgur- <od-gur- “*uyandırmak*” (Arat 1979:332)

udıgımag **odguru** yatıgıg turguru yotıyur men “*Uyuyanları **uyandırıp** yatanları kaldırıırım.*” (IB 20)

meni me bayattın kolu bir turup / açā bersü köñlüm bayat **odğurup** “*Benim için de Tanrıya dua et, Tanrı beni **uyandırısın** ve gönül gözümü açsın.*” (KB 4880)

oz- “*kaçmak, kurtulmak*” (Gabain 2007:289)

ozgur- <oz-gur- “*kurtarmak*” (Gabain 2007:289)

...bütmiş bışmış erser ötrü ozgurur **kutgarur**. “*...bitmiş, olmuş ise daha sonra **kurtarır.***” (1991-AY 166-5)

kayusıña emgekte **ozgurgay** sen “*Hañi araçla sıkıntidan **kurtaracaksın?***” (İKP VI-2)

-gUr- eki eklendiği “*kurtulmak*” anlamındaki *oz-* kökünden “*kurtarmak, kaçırmak*” anlamındaki *ozgur-* eylemini meydana getirmiştir. *-gUr-* eki cümleye yaptırın konumunda yeni özne ilave edilmiş, derin yapıda *oz-* eyleminin öznesi nesne konumuna indirgenmiştir. Bu nedenle *gUr-* eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

sız- “sızmak, erimek” (Arat 1979:398)

sızgur- <sız-gur- “sızdırmak, eritmek, zayıflatmak” (Arat 1979:398)

kayısı yemez aş özin **sızgurur** / kayu tünle yatmaz adakin turur “*Biri yemek yemez, kendini zayıflatır, biri gece yatmaz, ayakta durur.*” (KB 6158)

-gUr- eki eyleme “zayıflatmak” manası ile yeni bir sözlüksel değer yüklemiş ve aynı zamanda da ettirgenlik ifade etmiştir.

***tir-** “yaşamak” (Gabain 2007:300)

tirgür- <*tir-gür- “diriltmek, yaşatmak” (Gabain 2007:300)

anta kirse teŋgri yarlıkaduk üçün kuutum ülügüm bar üçün öltecı bodunug **tirgürü** igittim “*Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım ve talihim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum.*” (BK D22)

aş kim bo alañurmış aç barsıg **tirgürgülük** tip tidi “*aş ki bu zayıflamış aç kaplanı yaşatmak içindir dedi*” (1994-AY 610/18)

kanı ol ölüg **tirgürügli** kişi / ölümke tutuğ boldı âhır işi “*Ölüleri dirilten insan nerede, o da nihayet ölümün esiri olmuştur.*” (KB 4717)

Muhtemel *tir- kökünden -gUr- eki ile teşekkül eden *tirgür-* fiili, cümleye bildirdiği işin gerçekleşmesine vesile olan konumunda yeni bir özne ilave etmiştir. Bu nedenle ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

toş- “dolmak, doldurmak, dolmuş olmak” (Gabain 2007:301)

toşgur- <toş-gur- “doldurmak” (Caferoğlu 1968:248)

tolp yagız yir yüzün hua çeçekler üze **toşgırmışlar** “*bütün yer yüzünü çiçekler ile doldurmuşlar*” (1994-AY 313/8)

yat- “yatmak”

yatgur- <yat-gur- “yatırmak” (Arat 1979:532)

bukası aşnu önüp teginig yumburu **yatgurup** tört adakin inleyü kölitdi “*Boğa (onun boğası?) öne geçerek prensi yere yuvarlayıp dört ayağı ile burgu gibi dönerek onu yere yatırdı.*” (İKP LXV-6)

bu kadğu meni ewde **yatğurmadı** “*Bu endişe beni evde yatırmadı.*” (KB 3331)

-gUr- eki geçişsiz haldeki *yat-* eylemini *yatgur-* biçimiyle geçişli konuma getirmiş ve cümleye eylemin gerçekleşmesine vesile olan konumunda “*bukası*” öznesini ilave etmiştir. Bu nedenle -gUr- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır.

3.10. -DAr-

Korkmaz –DAr- ekini Türk dilinin öteki kollarında olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de işlek olmayan, birkaç örnekte verilmiş bir ettirgenlik eki olarak açıklar ve *dönder, gönder* örneklerini verir.

Ergin (2000-213) ekin Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün bazı ağızlarda *dönder-* (*döndürmek*) örneğinde olduğu gibi görüldüğünü ifade eder. Ayrıca Ergin, -DXr-, -dür-’ün düzleşmesi ile ortaya çıkmış olabileceği gibi Eski Türkçedeki köndger- şekline bakarak eski –gar-, -ger- ekinin g’sinin düşmesi ile meydana gelmiş olabileceğini söyler.

Banguoğlu ise ekin –it-ir >-dir- yerine –it-er- > -der- şeklinde meydana gelmiş daha eski bir birleşik olabileceğini söyler. Türkiye Türkçesindeki örneklerine *göndermek, döndermek, aktarmak, kotarmak, kaytarmak, göstermek, kantarmak* eylemlerini verir ve bu eylemlerin etkin fiiller olup ettiren anlamını sakladıklarını belirtir.

Ek –DAr- biçimiyle Eski Türkçede sınırlı sayıda örnekte tanıklanmaktadır.

3.10.1 Sadece Türetimlik İşlevi ile Kullanılan –DAr- Eki

ag- ~ ak- “*akmak*” (Caferoğlu 1968:9)

agtar- <“*dönmek, aktarmak, çevrilmek, tercüme etmek*” (Gabain 2007:259)

gıtsısamatso atlıg açarı enetkek tilintin tabgaç tilinçe **agtarmış** “*gıtsısamatso adlı eseri Açarı Hindistan dilinden Tabgaç dilince tercüme etmiş*” (1994-AY 343:6) Örnek cümlemizde, –Dar- ekinin *agtar-* eylemine kazandırdığı “*tercüme etmek*” manasında ettirgenlik ifadesi mevcut olmadığından eylem sadece türetimlik işlevi kullanılmıştır.

3.11. -k-

Korkmaz (2009:127) –k- ekini tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş “*olma*” ifade eden fiiller türettiğini söyler. Bazı türetmelerde kökle kaynışmış olan ekin bir de dönüşlülük işlevi üstlendiğini belirtir. acık-, ayık-, burk-, kırk-, kork-, sark-, silk-, tezik- eylemlerini örnek olarak verir.

Ergin (2000:215), ekin günümüz Türkiye Türkçesinde unutulduğunu ifade eder. Bagoğlu (1990:279) ise ekin eski Türkçede ayrı bir edilen çatı eki olduğunu ve –k- eki ile yapılmış eylemlerin edinen, edilen ve berkitme anlamlarını ifade ettiğini belirtir. Bunlara örnek olarak da *basıkmak yanıkmak, sınıkmak, arıkmak, görükmek, yorukmak, kanıkmak, durukmak, sürükmek, karıkmak, tezikmek, gocukmak, bezikmek, dolukmak* eylemlerini verir.

Eski Türkçede Gabain (2007:59) ve Eraslan (2012:110), –k- ekini kuvvetlendirme eki olarak ele alırlar ve ekin, az çok kök anlamına yakın manaya sahip eylemler türettiğini ifade ederler. Hacıeminoğlu (1984:25), ise –k- ekini bir kuvvetlendirme unsuru olarak görmeyi isabetli bulmaz ve mevcut örneklerin bu görüşü destekleyecek durumda olmadığını ifade eder. –k- ekinin bazen pekiştirme vazifesi görmekle beraber bazen de fiile ettirgenlik, edilgenlik veya dönüşlülük gibi manalar kattığını ifade eder. Buna da alk- “*bitirmek, sona ermek, bitmek, tamamlamak*”, basık- “*basılmak, sokulmak, sokmak, bastırmak*”, könü- “*tamamıyla yanmak*” eylemlerini örnek olarak verir.

3.11.1. Çatı İşlevi ile Kullanılan –k- Eki

bas- “*basmak*” (Arat 1979:60)

basık- <bas-ık- “*baskına uğramak, basılmak*” (Arat 1979:61)

ölümüg unitma sakınç kışğa tut / ölümke **basıkma** ayâ ilçi kut “*Ölümü unutma, uzun emeller besleme, ölümün baskınına uğrama, ey devletli hükümdar.*”

(KB 3346)

ölümke basıkma ifadesini “*ölüme basılma*” anlamıda günümüz Türkiye Türkçesine aktardığımızda –(X)k- ekinin edilgenlik işlevi ile kullanıldığını ifade edebiliriz.

tar- “*dağıtmak, parçalamak*” (Caferoğlu 1968:226)

tarık- <tar-ık- “*kederlenmek, sıkılmak, kaygılanmak*” (Caferoğlu 1968:226)

olar parça kalusız tarıksun (1994-AY 122/22)

yılkı prit ajunu barça **tarıksun** “*hayvan ruh varlık şekli bütün kederlensin*” (1994-AY 452/12)

3.12. KAİDE DIŞI ÇATI EKLERİ

Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste gelme durumları kesin kurallara bağlı olduğu halde araştırmamızda kısıtlı da olsa bazı fiillerin bu kaideler dışında üst üste çatı eki aldıkları görülmüştür. Türkiye türkçesinde çatı eklerinin üst üste gelebilme durumları Tablo 1’de (s. 273) gösterilmiştir.

ağ- “*yükselmek, artmak*” (Clauson 1972:76)

ağıt- “*yükseltmek, çıkartmak, turmandırmak*” (Clauson 1972:80)

ağtın- <ağ-it-ın- “*çıkılmak, yükselmek*” (Gabain 2007:259)

tüpsüz terinj tüz nomda ötrü **agtıntı** “*dipsiz derin düz öğretide ondan sonra yükseldi*” (1994-AY 639/8)

–(X)t- ettirgenlik eki üzerine –(X)n- ekini alamadığı halde örnek cümle bu kurala aykırı bir yapıya sahiptir. –(X)n- eki geçişli konumda bulunan ve iş bildiren *agit-* eyleminden geçişsiz konumda bulunan ve “*çıkılmak, yükselmek*” anlamları ile oluş ifade eden *agıtın-* eylemini meydana getirmiştir. Ek, eylemin çatısını değiştirmemiş, eyleme yeni bir sözlüksel değer yüklemiştir.

arı- “*temiz olmak, temizlenmek, arı olmak, saf olmak*” (Ölmez 1991:83)

arıt- “*temizletmek*” (Caferoğlu 1968:19)

arıtın- <arı-t-ın- “*temizlenmek, arınmak*” (Caferoğlu 1968:19)

ötrü bon nom erdinig okıtıp bo yuñuluk törüg kılıp yunsun **arıtınsun** “*sonra bu öğreti mücevherini okutup bu arınma akidesini yapıp yıkansın temizlensin*”(1994-AY 478/20)

–(X)t- ettirgenlik eki üzerine –(X)n- ekini alamadığı halde örnek cümle bu kurala aykırı bir yapıya sahiptir. –(X)t- eki geçişsiz konumdaki arı- eylemini geçişli konuma getirmiştir. –(X)n- eki arıtın- eylemine dönüşlülük ifadesi kazandırmıştır.

bas- “*basmak, mahvetmek*” (Gabain 2007:266)

basın- “*basılmak, ezilmek*” (Tekin1994:55)

basındur- <bas-ın-dur- “*ezilmek*” (Gabain 2007:266)

üçünç uzun tıdıg adaları amrılıp yat yagıka **basınturmadın** inçkülüg meñjilig bolurlar “*üçüncü uzun engelleri aşıp tehlikeleri yatıştırıp yabancı düşmana ezilmeden sükunete kavuşurlar sevinirler*” (1994-AY 87/13)

bas- eylemi –(X)l- ekini almaya müsait olduğu halde *basın-* eyleminde edilgenlik manası –(X)n- eki ile sağlanmıştır. Bu nedenle –(X)n- eki işlev kaymasına uğramıştır. Edilgenlik ifade eden eylemler üzerine ettirgenlik eki alamadıkları halde *basın-* eylemi üzerine –DXr- ekini almıştır. *basındur-* eyleminde ise –DXr- eki eyleme *basın-* eyleminin ifade ettiği manadan farklı bir anlam katmamıştır. Bu nedenle –DXr- eki işlev kaybına uğramıştır.

saç- “*saçmak*” (Gabain 2007:292)

saçıl- “*saçılmak, dağıtılmak*” (Caferoğlu 1968:192)

saçiltur- <saç-ıl-tur- “*saçtırmak, dağıtırmak*”

eñ ilki alku edgü nomlarıg öñi **saçılmaguka** tayanıp “*en ilk bütün iyi öğretileri artık **saçtırmamaya** dayanıp*” (1994-AY 238/17)

Türkiye Türkçesinde hiçbir ettirgenlik eki -(X)l- edilgenlik ekinden sonra gelmez. Örnek cümlede ise -(X)l- edilgenlik ekini alan saçıl- eylemi üzerine -DUR- ekini alarak ettirgenlik ifade etmiştir.

***yara-** “*yakışmak, uymak*”

yarat- “*yaratmak, yapmak, düzenlemek*”

yaratın- <yara-t-ın- “*kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek*”

yağı bolup itinü **yaratını** umaduk yana içikmiş “*Düşman olmuş (fakat) kendini düzene sokup (iyi) **örgütlenememiş**, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.*” (BK D9)

...yavlak kılınçlarıg kodurup alku edgü törülerte **yaratınıp** ajun ajunta üç ertinig ayamak... “*...kötü davranışları bir kenara bırakıp, bütün iyi öğretilerle **donanıp**, varlık yolunda üç mücevhere saygı göstermek...*” (1991-AY 181-2)

-(X)t- ettirgenlik eki üzerine -(X)n- dönüşlülük ekini alamadığı halde yaratın- eylemi bu kurala aykırı şekilde biçimlenmiştir. -(X)n- eki “*yaratmak, yapmak, düzenlemek*” anlamındaki *yarat-* fiiline gelerek “*kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek*” anlamındaki *yaratın-* fiilini meydana getirmiştir. Birinci cümlede “*donanmak*” ikinci cümlede “*örgütlenmek*” anlamındaki *yaratın-* fiili dönüşlülük anlamı ile kullanılmıştır. Ancak *yaratın-* fiili bu anlamları ile *yarat-* kökünün ifade ettiği anlamdan uzaklaştığı için -(X)n- eki türetimlik işlevi görmüştür.

yit- “*kaybetmek, yitirmek*” (Gabain 2007:311)

yitil- “*kaybolmak*”

yitlin- <yit-(i)l-in “*kaybolmak, yitmek, mahvolmak*” (Ölmez 1991:125)

ötrü ançata köni nomlar kirtü yorügler **yitlinür** yokdur “*...işte o zaman doğru öğretiler (Dharma), gerçek yorumlar **kaybolur**, yok olur.*” (1991-AY 198-9)

-(X)l- eki üzerine -(X)n- ekini alamadığı halde yitlin- eylemi bu kurala aykırı şekilde teşekkül etmiştir. -(X)n- eki “*kaybolmak*” anlamındaki *yitil-* eylemine gelerek “*kaybolmak, yitmek, mahvolmak*” anlamındaki *yitlin-* fiilini meydana getirmiştir. *yitlin-* eylemi -(X)n- ekini aldığı halde dönüşlülük veya edilgenlik anlamı

taşınamaktadır. Örnek cümlede “*kaybolmak*” manası ile *yitlin-* eylemi *yitil-* eylemiyle eş değer anlamda olduğundan -(X)n- eki işlev kaybına uğramıştır. “*yitmek, mahvolmak*” anlamları ile de *yitlin-* fiili *yitil-* eyleminin ifade ettiği anlamdan uzaklaşmıştır. Bu nedenle de -(X)n- eki türetimlik fonksiyonu ile kullanılmıştır.

yor- “*yormak*” (Ergin 2009:339)

yorul- “*yorulmak*” (Ergin 2009:339)

yorult-<yor-ıl-t- “*yormak*” (Ergin 2009:339)

Koşur atım **yorultmuşam** senün için “*Yağız al atımı yormuşum senin için.*” (DK D145-13)

Günümüz Türkiye Türkçesinde -(X)l- eki ile biçimlenmiş eylemelere -(X)t- ettirgenlik eki getirilememektedir. Bu yönüyle de *yorult-* eylemi günümüz Türkiye Türkçesine aykırı bir yapıya sahiptir. *yorul-* eyleminin anlamı özneye dönük olduğundan, eylemin bildirdiği anlamı özne dışında başka bir varlığa aktarmak amacıyla eyleme -(X)t- eki eklenmiştir. Böylece *yorul-* eyleminin öznesi “*yağız al at*” ifadesi *yorult-* eyleminin nesnesi konumuna gelmiş ve cümleye de “*ben*” gizli öznesi ilave edilmiştir. Bu yönüyle -(X)t- eki ettirgenlik işlevi ile kullanılmıştır. Ancak *yorult-* eylemi bu biçimiyle *yor-* kökü ile aynı sözlüksel değere sahiptir. Kullanıcının aynı anlama sahip *yor-* eylemi yerine bu kökten teşekkül eden *yorult-* eylemini kullanması dilde en az çaba ilkesine de aykırıdır.

SONUÇ

1. Bir biçimbirim olarak çatı ekleri sadece cümle ögeleri arasında gramatikal ilişki kurup söz diziminde rol oynamaz, aynı zamanda ilgili kelimelerin semantik değerlerinde şekil bilimsel bir işlevle değişimler meydana getirir. Bu biçimbirimler kimi zaman da söz dizimsel açıdan her hangi bir işlev üstlenmeyip sadece ilgili kelimedede bir takım semantik değişimlere sebep olur. Bir başka deyişle; çatı biçimbirimlerinin cümlede var oluş sebepleri her zaman özne ve nesneye bağlanamaz. Çatı ekleri, fiile eklenerek cümlede bir durum değişikliğine sebebiyet verdiği için çekim eklerine, bu durum değişikliğiyle aynı zamanda fiile -tartışmalı olmakla beraber- yeni bir sözlüksel değer yüklediği için de yapım eklerine yaklaşır. Bu nedenle hem söz dizimsel hem de şekil bilimsel rol üstlenen bu ekleri gramer kitaplarında *fiilden fiil yapan ekler* veya *çekim ekleri* başlıkları altında değerlendirmek yerine hususi bir kategori altında ele almak daha uygun olacaktır.

2. Bu biçimbirimler çatı işlevini devam ettirmekle beraber eklendiği eyleme farklı bir sözlüksel değer de kazandırır. (*övün-*, *atan-*, *eğil-*, *yitir-*, *azıt-*) Ancak sözcüğün yeni bir sözlüksel değere sahip olabilmesi için anlamdaki değişiklik konusunda ölçünün ne olması gerektiği tam olarak açık değildir. Bu bakımdan çatı eklerinin fiile yüklemiş olduğu edilgenlik, meçhullük, ettirgenlik, birlikte veya karşılıklı yapma, dönüşlülük gibi anlamlar fiile yeni bir sözlüksel değer kazandırmaya yeter mi; yoksa bu anlamları fiilin nesne ve özne arasındaki geçici anlam ilişkileri mi saymak gerektiği konusu tartışılmalıdır. Bunların haricinde (X)l- (X)n-, -(X)ş- eklerinin eyleme kattığı kendi kendine oluş ifadesi ile bu eklerin çatı işlevlerini birbirine karıştırmamak lazımdır. “*Yapraklar döküldü. Hava bozuldu. Burnum tıkanı. Ayaklarım uyuştu.*” gibi cümlelerde -(X)l- ekinin edilgenlik, -(X)ş- ekinin işteşlik işlevi ile kullanıldığını söylemek yanlış olacaktır. Bu eylemler her ne kadar dönüşlü anlatıma yaklaşmış olsa da bu tam bir dönüşlülük ifade etmez. Bu nedenle -(X)l-, -(X)n-, (X)ş- eklerinin eyleme kattığı kendi kendine oluş ifadesinin çatı içerisindeki yerini ve dönüşlü çatının sınırlarını yeniden

tanımlamak gerekmektedir. Ayrıca kendi kendine oluş ifadesinin eyleme yeni bir sözlüksel değer katıp katmadığı da tartışmaya açık konular arasındadır.

3. Tezimizin inceleme alanı içinde bulunan $-(X)t-$, $-DXr-$, $-(X)r-$ ~ $Ar-$, $-(X)ş-$, $-(X)l-$, $-(X)n-$, $-(X)z-$, $-gUr-$, $-DAr-$, $-k-$ biçimbirimlerinden Eski Türkçede ettirgenlik ifade eden $-gUr-$ eki ve sayılı bir kaç örnekte edilgenlik veya dönüşlülük ifade eden $-k-$ eki günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Eski Türkçede işlek bir ettirgenlik eki olan $-(X)z-$ eki ise günümüz Türkiye Türkçesinde işlekliliğini yitirmiştir. $-DAr-$ biçimbirimi ise hem Eski Türkçede hem de günümüz Türkiye Türkçesinde sayılı birkaç sözcükte tanıklanmaktadır.

4. Günümüz Türkiye Türkçesinde çatı ekleri olarak belirlen biçimbirimlerin çatı sınırlılıkları kesin çizgilerle belirlenmişken Eski Türkçede bu biçimbirimlerin işlev kayması ile bu sınırlılıkların dışında da çatı işlevi üstlendikleri saptanmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ettirgenlik işlevi ile kullanılan $-(X)t-$, $-DXr-$ eklerinin **artur** <ar-tur “aldatılmak” (Tekin 2000:238), **tet-** <te-t- “denmek, çağrılmak” (Hamilton 2011:230), **uшат-** <uša-t- “kırılmak” (Arat 1979:499) gibi fiillerde edilgenlik işlevi ile kullanılması Eski Türkçede bu eklerin çatı pozisyonlarının tam olarak oluşmadığını göstermektedir. Bu eklerin çatı pozisyonların Eski Türkçede net olmaması çatı işlevlerini sonradan edindiğini, asli işlevlerinin türetimlik olduğunu işaret etmektedir.

5. Eski Türkçede $-(X)t-$ eki **bertet-** <*be-r-t-et- “vurarak yoğun ve sıkı bir hale getirmek, berkitmek”, **boşut-** <boşu-t- “kurtarmak, affetmek, bıraktırmak”, **ivit-** <iv-it- “koşmak, acele etmek”, **kölit-** <köl-it- “gömmek, toprağa sokmak, batırmak”, **mañit-** <mañ-it- “adım atmak”, **ögit-** <ög-it- “övmek, meth etmek”, **semrit-** <semri-t- “semirmek” gibi birçok örnekte işlek bir biçimde pekiştirme işlevli kullanılmıştır. Bu örneklerde $-(X)t-$ ekini almış olan sözcük, ek almamış biçimiyle aynı manaya sahip gibi görünse de $-(X)t-$ eki vasıtasıyla eylem daha kuvvetli bir mana ifade

etmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise -(X)t- eki pekiştirme işlevini yitirmiştir. -(X)t- ekinin Eski Türkçede pekiştirme işlevi ile kullanılması ekin çatı işlevini sonradan kazanmış olabileceğini işaret etmektedir.

6. -(X)n- ekinin Eski Türkçedeki işlev sahası günümüz Türkiye Türkçesine nazaran çok daha geniştir. Eski Türkçede -(X)n- ekli birçok eylem, aynı mana bu eylemin -(X)n- eksiz biçimiyle de sağlanabileceken “*kendisi için, kendi kendine, kendi yararına...*” manalarını vurgulamak amacıyla -(X)n- ekli biçimiyle kullanılmıştır. Örneğin; özi **yazıntı** “*Kendisi hata işledi.*” (BK D17), yorı edgünlük kıl **ekin** edgünlük / saña edgü bolğay eçü menülük “*Yürü iyilik yap, iyilik ek, bundan sen ebedi iyilik bulursun.*” (KB 5249 gibi örneklerde yaz- ve ek- eylemleri, -(X)n- eksiz biçimiyle de “*hata işlemek, ekmek*” manalarını ifade etse de öznenin eylemi “*kendi kendine, kendisi için*” yaptığını vurgulamak amacıyla -(X)n- ekli biçimiyle kullanılmıştır. **aşun-** “*aşmak,geçmek*” (Arat 1979:32), **bolun-** “*olmak*” (Arat 1979:103), **emgen-** “*ızdırıp çekmek*” (Gabain 2007:263), **irin-** ~ **yirin-** “*tekdir etmek, kızmak*” (Gabain 2007:275), **ivin-** “*acele etmek*” (Arat 1979:210), **kılın-** “*meşgul olmak, esaslı yapmak, hazırlanmak, gayret etmek, yaratılmak, kılınmak*” (Gabain 2007:280, **kodun-** “*bırakmak*” (Arat 1979:267), **okın-** “*okunmak, okumak*” (Arat 1979:337), **ornan-** “*yerleşmek*” (Gabain 2007:289), **serin-** “*sabretmek*” (Arat 1979:391), **tapın-** “*şükretmek, tapınmak*” (Arat 1979:423), **tıdın-** “*alıkoymak, engellemek, kontrol altına almak*” (Clauson 1972:458), **todun-** *doymak*” (Arat 1979:455), **tüken-** “*bitmek*” (Arat 1979:478), **yazın-** “*yanılmak, hata etmek, ihanet etmek*” (Gabain 2007:310), **yığın-** *toplamak*” (Caferoğlu 1968:293), **yiñçrün-** “*başını eğmek*” (Arat 1979:545), **yudun ~ yutun-** “*bitirilmek, silinmek, son vermek*” (Caferoğlu 1968:304), **yulun-** “*kurtarmak*” (Arat 1979:557) eylemlerinin tanıklandığı cümlelerde bağlamdan hareketle -(X)n- ekinin bu işlevini görmek mümkündür.

7. Günümüz Türkiye Türkçesinde “l” sesi veya ünlü ile biten eylemler, -(X)l- biçimbirimi yerine -(X)n- biçimbirimi ile şekillenir. Eski Türkçede **beklel-**

<bekle-l- “*beklemek*” (Clauson 1978:327), **bulul-** <bul-ul- “*bulunmak*” (Arat 1979:116), **ötel-** <öte-l- “*ödenmek*” (Arat 1979:365), **tetrül-** <tetrü-l- “*aldanmak, aldatılmak, ayartılmak, (yanlış yöne doğru) ters çevrilmek*” (Ölmez 1991:114), **ırgal-** <ırga-l- “*sallanmak*” (Clauson 1972:217), **uzal-** <uza-l- “*uzun sürmek*” (Arat 1979:501), **üstel-** <üste-l- “*çoğalmak, artmak*” (Clauson 1972:244), **idil-** <id-il- “*süslenmek, süslenilmek, donanmak*” (Caferoğlu 1968:89), **kılıl-** <kıl-ıl- “*kılınmak, yaratılmak, hazırlanmak*” (Clauson 1972:621), **kişel-** <kişe-l- “*kösteklenmek, bağlanmak*” (Arat 1979:260), **külel-** <küle-l- “*övmek*”, **ulal-** <ula-l- “*birleştirilmek, bağlanmak*” (Gabain 2007:304), gibi örnekler bu kaideye aykırı bir yapı sergilemektedir. Bu da bize Türk dilinin asli edilgenlik biçim biriminin –(X)l- eki olduğunu göstermektedir.

8. Günümüz Türkiye Türkçesinde eklendikleri eylemlerde umumiyetle çatı değiştirici işlev üstlenen bu biçim birimler Eski Türkçede eklendikleri **ay-** “*söylemek*” (Clauson 1972:266) **ayıt-** <ay-it- “*sormak*” (Clauson 1972:268); “**ün-** “*yükselmek*” (Clauson 1972:169) **üntür-** <ün-tür- “*(tan) atmak, (şafak) sökmek*” (Clauson 1972:181); **ög-** “*düşünmek, meth ve sena etmek, öğüp alkışlamak, ezmek, inceltmek, ovmak*” (Caferoğlu 1968:147), **ögir-** <ög-ir- “*eğlenmek, sevinmek, neşelenmek*” (Caferoğlu 1968:147); **kar-** “*karmak*” (Clauson 1972:642), **karış-** <kar-ış- “*karışmak, düşman kesilmek, mağlup olmak*” (Caferoğlu 1968:169), “*karışmak, karşılamak, karşı koymak*” (Arat 1979:225); **kam-** “*öldüresiye dövmek*” (Hamilton 2011:180) **kamil-** <kam-ıl- “*yere yığılmak*” (Hamilton 2011:180); **aç-** “*açmak*” (Clauson 1972:18), **açın-** <aç-ın- “*açmak, itiraf etmek, kabul etmek, (günahları) açıkça ortaya koymak*” (Clauson 1972:29) gibi birçok eylemde çatı değişimine sebep olmamış, sadece türetimlik işlevi görmüştür. Bu da çatı eki olarak sınıflandırılan bu eklerin çatı değiştirme işlevini sonradan kazandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

9. Günümüz Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin üst üste gelebilme durumu belirli kaidelerle sınırlandırıldığı halde Eski Türkçede bazı fiiller bu kaidelere aykırı

biçimde şekillenmiştir. **yorult-**<yor-ıl-t- “yormak”, **yitlin-** <yit-(i)l-in “kaybolmak, yitmek, mahvolmak”, **yaratın-** <yara-t-ın- “kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek”, **saçiltur-** <saç-ıl-tur- “saçtırmak, dağıttırmak”, **basındur-** <bas-ın-dur- “ezilmek”, **arıtın-** <arı-t-ın- “temizlenmek, arınmak”, **ağtın-**<ağ-ıt-ın- “çıkma, yükselmek” örneklerini buna örnek olarak verebiliriz. Bu da bizlere Eski Türkçede çatı eklerinin pozisyonlarının tam olarak oluşmadığını göstermektedir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇATI EKLERİNİN ÜST ÜSTE KULLANILABİLİRLİK DURUMU

Çatı Ekleri	-(X)l-	-(X)n-	-(X)ş-	-(X)t-	-(X)r-	-DXr-
-(X)l-	-(X)l- + -(X)l-	-(X)l- + -(X)n-	-(X)l- + -(X)ş-	-(X)l- + -(X)t-	-(X)l- + -(X)r-	-(X)l- + -DXr-
	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
-(X)n-	-(X)n- + -(X)l-	-(X)n- + (X)n-	-(X)n- + -(X)ş-	-(X)n- + -(X)t-	-(X)n- + -(X)r-	-(X)n- + DXr-
	söylenil-	Kullanılmıyor	*dayanış-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	bulundur-
-(X)ş-	-(X)ş- + -(X)l-	-(X)ş- + -(X)n-	-(X)ş- + -(X)ş-	-(X)ş- + -(X)t-	-(X)ş- + -(X)r-	-(X)ş- + -DXr-
	görüşül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	görüştür-
-(X)t-	-(X)t- + -(X)l-	-(X)t- + -(X)n-	-(X)t- + -(X)ş-	-(X)t- + -(X)t-	-(X)t- + -(X)r-	-(X)t- + -DXr-
	taşıtlı-	*sürtün-	*sürtüş-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	taşıttır-
-(X)r-	-(X)r- + -(X)l-	-(X)r- + -(X)n-	-(X)r- + -(X)ş-	-(X)r- + -(X)t-	-(X)r- + -(X)r-	-(X)r- + -DXr-
	düşürül-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	düşürt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor
-DXr-	-DXr- + -(X)l-	-DXr- + -(X)n-	-DXr- + -(X)ş-	-DXr- + -(X)t-	-DXr- + -(X)r-	-DXr- + -DXr-
	giydiril-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor	giydirt-	Kullanılmıyor	Kullanılmıyor

* Sadece birkaç örnekle sınırlı kalan kullanımlar.

Yukarıdaki tablo Ergin (2001:200-216) ve Gülsevin'in (1999:203-223) vermiş oldukları bilgilerden hareketle hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

ADALI Oya, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Papatya Yay., İstanbul, 2004.

ASLAN Burcu, *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, 2009.

ATABAY Neşe, ÖZEL Sevgi, KUTLUK İbrahim, *Sözcük Türleri*, Papatya Yay., İstanbul, 2003.

AKALIN Şükrü Haluk, "+IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine" Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı, 22-23 Ekim 1993, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

ARAT Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1947.

ARAT Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig II*, Türk Dil Kurum Yay., Ankara, 1959.

ARAT Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig III İndeks*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., 47, Seri: IV- Sayı: A 12, İstanbul, 1979.

BAĞDAŞ Cahit, "*Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler*", I. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, TDK Yay., Ankara, 2006.

BANGUOĞLU Tahsin, *Ana Hatları ile Türk Grameri*, Dergah Yay., İstanbul, 1979.

BANGUOĞLU Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1990.

BEZER Ahmet, "Türkçe Öğretiminde Çatı Konusu ve Biçime Dayalı Yeni Bir Sınıflama" Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi, 2011.

BİLGİN Muhittin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

BOZKURT Fuat , *Türkiye Türkçesi*, Kapı Yay., İstanbul, 2004.

BOZ Erdoğan, "Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine"
Turkish Studies, Volume 2/2 Spring 2007.

BOZ Erdoğan, *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, Gazi Kitapevi, 2012.

BÖREKÇİ Muhsine, "Türkçe Öğretimi Açısından Çatı Kavramı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 487-499.

CAFEROĞLU Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.

CLAUSON Sır Gerard, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Oxford At The Clarendon Press, 1972.

COMBRIE Bernard, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, Hece yay., Ankara, 2005, s. 209-231.

DELİCE İbrahim, "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi" *Sivas: Sosyal Bilimler Dergisi*, 2000, 24. Sayı, Aralık.

DELİCE H. İbrahim "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", *Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2. Sayı, Sivas, 2002.

DELİCE H. İbrahim, "[-t- + -tIr-] Yapısındaki Fiillerde -t- ile -tır- Eklerinin Bulunuşu ve -t'nin İlave Ses Olarak Kullanımı", *Turkish Studies*. 4 (8), 2009.

DELİCE H. İbrahim, "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi", *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 2009, s. 495-509.

DELİCE İbrahim, "Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır?" *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2009.

DEMİR Nurettin, Yılmaz EMİNE, GENCAN Tahir Nejat, *Türkçe Biçimbilgisi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2001.

DEMİRCAN Ömer, *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayınevi, İstanbul, 2003.

DİLAÇAR A., "Türk Fiilinde 'Kılınış'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *TDAY Belleten*, Ankara, 1974.

- DİZDAROĞLU Hikmet, *Türkçede Fiiller*, T.D.K. Tanıtma Yay., Ankara, 1963.
- EDİSKUN Haydar, *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- EKER Süer , (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara, 2002.
- EMRE Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*, T.D.Y. yay., İstanbul, 1945.
- ERASLAN Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2012.
- ERDAL Marcell, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, 2004.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2010.
- ERDAL Marcel, *A Gramer of Old Turkic*, Lieden-Boston-Köln, Brill, 2004.
- ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yay., İstanbul, 2001.
- ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 2*, Türk Dil Kurumu Yay., 2009.
- ERKMAN- AKERSON Fatma, *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual Yay., 2007.
- GABAİN A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2007.
- GENCAN Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, TDK yay., İstanbul, 1971.
- GRUNİNA Elvira A, “Fiil Çatısı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, s.195-213.
- GÜLSEVİN Gürer, “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, TDK Yay, Ankara 1999.
- GÜLSEVİN Gürer, “*Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine*” V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, T.D.K Yay, Ankara, 2004.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Cönk Yayınları, Ankara. 1984.
- HAMILTON Jamess Russell, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2011.
- HENGİRMEN Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*, Engin yay., Ankara, 1995.

- HEPÇİLİNGİRLER Feyza, *Öğretmenlere Türkçe Dilbilgisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004.
- KARABULUT Ferhat, *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojileri*, Grafiker Yay., 2011.
- KAHRAMAN Tahir, “Kimi Fiillerdeki Orta Hece Düşmelerinin Çatısal Özelliğe Etkisi” *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring 2012.
- KARAHAN Leylâ, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
- KARAHAN Leylâ, "Fiil Terimi Üzerine", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- KARAHAN Leyla, “Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: TDK Yayınları: 855/I, 2004, s. 1615-1623.
- KAYA Ceval, *Altun Yaruk*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1994.
- KERİMOĞLU Caner , “Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik”, *Turkish Studies* 4/8, 2009
- KORKMAZ Zeynep, “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1996, s.159-165.
- KORKMAZ Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2007.
- KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK yay., Ankara, 2009.
- KÖNİG Güray, “Türkçede Çatı” *H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı)*, 1983.
- KÜKEY Mazhar, *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Olgun Kardeşler Matbası, Ankara, 1972.
- LÜBİMOV Konstantin, “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller” *Türk Dili*. XIII, cilt, 147. sayı: 150-155, 1967.
- MEHMEDOĞLU Alaeddin, *Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış*, Değişim yay., Sakarya, 2006.

- ÖLMEZ Mehmet, *Altun Yaruk III. Kitap 5. Bölüm*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1, Ankara, 1991.
- SİNANOĞLU Samim, “Basit Cümlede Nesne ve Tümleç” *Türk Dilinin Sorunları*, T.D.K. yay. Ankara, 1967.
- TEKİN Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Şafak Matbaacılık, Ankara, 2000.
- TEKİN Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara, 1994.
- TEKİN Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2010.
- TEKİN Talat, *İrk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2013.
- TUNA Osman Nedim, “Türkçede Transitive – Causative “Geçişli-Ettirgen” Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXIV-XXV*, 1986, s.381-427.
- TERBİŞH Baasanjav, *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.
- UZUN Nadir Engin, *Biçim Bilim Temel Kavramlar*, Papatya Yay., 2006.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem”, *Türk Dili*, I . Sayı 582, Haziran, 2000.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Yüklem Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/2 C.11, S. 11, s. 241-250.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?” *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring 2012, s. 7-14.
- ÜŞENMEZ Emek, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Dumlupınar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- VARDAR Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınevi, İstanbul, 2007.

YILDIRIM Nalan, *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamaş Yüksek Lisans Tezi. 2012.

YILMAZ Engin, “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler” *TDYA Belleten*, 2001/I-II.

YÜCEL Bilal, “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, TDK Yay, Ankara 1999.

